

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : V

Sa. 19

Temmuz 1941

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

BELLETEN

ISSN 0041-4255

**Birinci baskı : 1941
İkinci baskı : 1995**

BELLETEN

Cilt: V

Temmuz 1941

Sayı: 19

ANADOLU BAKIR ÇAĞI VE ETİ SEKENESİNİN
KRANİYOLOJİK TETKİKİ*Dr. Muzaffer Süleyman ŞENYÜREK**Antropoloji Doçenti**Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara*

Bu etüt Hisarlık, Babaköy, Kusura, Ahlatlıbel, Alışar, Alacahöyük, Arslantepe, Tilkitepe ve Dündartepede bulunan kafaların tetkikinden çıkmıştır [1]. Bu iskeletlerin bir çoğu profesör Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından neşredilmiştir [2]. Bu yeni etüt ise daha ziyade bir sentezdir. Bu etüt esnasında gösterdiği alâkadan ve yapmış olduğu faydeli telkinlerden dolayı kıymetli profesörümüz Dr. Şevket Aziz Kansu'ya teşekkür etmeyi bir vazife biliyorum.

Anadolunun muhtelif bölgelerinden gelen bu kafalar bize eski Anadolu sekenelerinin antropolojik durumu hakkında bir fikir vermeye kâfidir. Bu iskeletlerin ekserisi müzemizde mevcuttur. Mevcut olan kafaların hepsi üzerinde morfolojik müşahedeler yaptım ve bunların bir kısmını ölçtüm. Diğer bir kısmının ölçülerini de muhtelif müelliflerden aldım. Bu etütte çok kırık ve doğru ölçülerin alınmasına müsait olmıyan kafalar nazarı itibara alın-

[1] Tilkitepe iskeletleri yakında profesör Şevket Aziz Kansu tarafından mufassalan neşredilecektir. Bu kafaları ve neşredilmemiş Alacahöyük kafalarını ölçmeme müsaade ettiği için profesör Şevket Aziz Kansu'ya müteşekkirim.

Dündartepe kazısında (Samsun) Kılıç Kökten ve Tahsin Özgüç bakır çağı tabakasında 6-7 yaşlarında bir çocuk kafası bulmuşlardır. Dolichocephal olan bu çocuk diğer Anadolu bakır çağı kafaları tipindedir.

[2] Bibliografyaya bak.

mamıştır. Alışar kafalarının bizde yalnız bir kısmı mevcut olduğundan bunların ve Hısarlık kafalarının ölçüleri Dr. Krogman'ın (1937) raporundan alınmıştır. Babaköy kafasının ölçüleri Angel'den (1939) ve Ahlatlıbel, Kusura, iki Alacahöyük ve Arslantepe kafalarının ölçüleri de profesör Şevket Aziz Kansunun raporlarından (1937 - 1939) alınmıştır.

Muhtelif istasyonlarda bulunmuş olan kafaların ölçülerinin umumi vasatileri tablo I ve II de gösterilmiştir. Fakat bu etütte kafa karinesi 80 ve daha fazla olan kafaları diğerlerinden ayırarak tetkik etmek daha faideli görülmüştür. Armenoid ırk meselesinin tetkiki için brachykaphal kafaların ayrıca tetkiki icap ettiğinden bunların ayrı bir liste halinde verilmesi münasip görülmüştür. Şu halde bu etütte bu devirlerin sekencesini iki gruba ayırmış oluyoruz: 1). Kafa karinesi 80 nin dununda olanlar (Tablo III ve V), 2) kafa karinesi 80nin fevkinde olanlar (Tablo IV ve VI).

KALKOLİTİK VE BAKIR ÇAĞI KAFALARI

Grup 1 (Tablo III)

Anadolu kalkolitik ve bakır çağı kafalarının ekseriyeti dolichocephal ve mesocephaldir. Muhtelif istasyonların vasatî kafa karineleri birbirine çok yakındır. Yani bu bakımdan Anadolunun kalkolitik ve bakır çağı sekenceleri mütecanis bir kitle teşkil ediyorlardı.

İrtifa-uzunluk karinesi mütehavvildir. Babaköy ve Alışar kafaları hypsikephal (uzunluğuna nazaran yüksek kafa), Ahlatlıbel ve Tilkitepe bakır çağı kafaları orthocephal (uzunluğuna nazaran vasat irtifada kafa) ve Kusura ve Tilkitepe kalkolitik kafaları da chamaecephaldir (uzunluğuna nazaran alçak kafa). Buna mukabil porion-bregma irtifa uzunluk karinesinde ekseriyet orthocephal gruptadır. İrtifa-genişlik karinesinde Babaköy, Alışar ve Ahlatlıbel kafaları akrocephal (genişliğine nazaran yüksek kafa) Tilkitepe kafaları metricephal (genişliğine nazaran vasat irtifada kafa) ve Kusura kafaları tapelnocephaldir (genişliğine nazaran alçak kafa). Porion-bregma irtifa-genişlik karinesinde ekseriyet metriokrandır.

Üst yüz karinesinde ekseriyet mesendir (genişliğine nazaran vasat irtifada yüz). Lepten yani nisbeten uzun yüzlü olan Alışar bakır çağı kafaları buna bir istisna teşkil eder. Göz çukuru kari-

nesi mütehavvildir. Alishar kalkolitik kafaları hypsikonchdur (genişliğine nazaran yüksek göz çukuru); buna mukabil Babaköy, Alishar bakır çağı ve Alacahöyük kafaları mesokonch (genişliğine nazaran vasat irtifada göz çukuru) ve Tilkitepe bakır çağı ve Kusura kafaları da chamaekonchdur (genişliğine nazaran alçak göz çukuru). Burun karinesinde Babaköy kafası leptorrhin (dar burun) ve Tilkitepe, Alacahöyük ve Alishar kalkolitik kafaları mesorrhindir (vasat genişlikte burun). Alishar bakır çağı ve Kusura kafaları hafifçe chamaerrhindir (geniş burun). Fakat bu kafalarda hiçbir zenci alâimi yoktur.

Kalkolitik ve bakır çağı kafaları umumiyetle zaif adaleli ve modern tiptedir. Fakat Babaköyden (Angel, 1939) gelen kafa ile Tilkitepeden gelen kafalarda adale irtikâz yerleri ve kaş kemerleri kuvvetlidir. O halde kalkolitik ve bakır çağlarında Anadolu da iki nevi dolichocephal kafa tefrik edebiliriz. Bunlardan birincisi, ki ekseriyet bu tipe mensuptur, Akdeniz ırkı tipinde dolichocephallerdir. Babaköy kafası ile Tilkitepede bulunan dolichocephaller ise daha iptidai bir tipi temsil eden Eurafrican tiptedir. Bu ikinci tipte kaş kemerleri barizdir, alın geriye kaçıktır, kafa scaphoiddir ve ve adale irtikâz yerleri kuvvetlidir.

Anadoluda kalkolitik ve bakır çağlarında görülen iki dolichocephal tip eski Mezopotamyada da mevcuttur. Profesör Buxton (1931) Kiş şehrinin şark semtinde bulunan İngharrada eski bir Sumer sarayından çıkarılan kafalar arasında üç tip tefrik etmiştir. Bu tiplerden ikisi dolichocephal ve üçüncüsü de brachycephaldir. Birinci dolichocephal tipte kafa büyüktür, alın geriye kaçıktır ve kaş kemerleri barizdir. Bu Sergi'nin Eurafrican dediği tiptir. İkinci dolichocephal tip daha küçüktür, kafa çevreleri daha yuvarlaktır ve adale irtikâz yerleri zayıftır. Daha nahif görünen bu kafalar Akdeniz ırkı tipindedir.

Al-ubaid ve Ur'da bulunan ve Sir Arthur Keith tarafından (1927) tetkik edilen kafalarla, R. Ehrich'in (1938) Yorgantepeden bildirdiği kafalar da Eurafrican tiptedir.

Profesör Buxton Kiş'de bir üçüncü tip daha tefrik etmiştir. Bu tip brachycephaldir ve kafanın arkası yassıdır. Fakat bu tip nadirdir. 36 kafa içinden yalnız dördü bu üçüncü tipe mensuptur. Armenoid ırkı temsil etmekte olan bu üçüncü tip, ileride göreceğimiz gibi, Eski Anadolu da, hiç olmazsa tetkik edilen istasyonlarda, mevcut değildir.

Grup II (Tablo IV)

Kalkolitik ve bakır devirlerinin brachykephal kafaları ancak mutedil derecede brachykephaldirler. Bu kafaların hiç birisinde plano-occipital yassılık, kafa tasının arkasının yassılığı, yoktur. Bu devirlerin bütün brachykephal kafalarında kafanın arkası yuvarlaktır. Bu kafalar alpin ırkına mensup brachykephalleri temsil etmektedirler.

Bu münasebetle Alacahöyükte bulunan kafaları tetkik etmek faydeli olacaktır. Alacahöyükte bulunan ve profesör Şevket Aziz Kansu (1937) tarafından tetkik edilen iki brachykephal kafa «Kıral mezarlarından» çıkarılmıştır. Son zamanlarda Alacahöyükte bulunan dört yeni kafa daha ölçtüm. Alacahöyük şehrinin içinde bulunan ve düşen taşlar altında öldükleri zannedilen bu şahıslardan biri brachykephal ve diğerleri dolichocephal ve mesokephaldir. Bu dolichocephal ve mesokephal kafalar diğer bakır çağı istasyonlarında bulunan kafalara benzemektedir (Tablo III). Bu kafaların Anadolunun esas bakır çağı seknesine ait oldukları görülmektedir. Brachykephal kafalar da ihtimal müstevlilere ve hâkim aristokrat unsura aittir.

Von Luschan [3] Anadolunun ilk seknesinin armenoid tipte brachykephaller olduğunu ve dolichocephallerin buraya daha sonradan geldiklerini söylemiştir. Eugen Fischer de [4], herhalde Von Luschandın mülhem olarak, Anadolunun milâttan evvel 1500 senesine kadar hâkim unsurunun armenoid tipte brachykephaller olduğunu iddia etmiştir.

Anadolu kalkolitik ve bakır çağı kafalarının yüzde 84 ü yani büyük bir ekseriyeti dolichocephal ve mesokephaldir. Bu netice Von Luschan'ın ve Eugen Fischer'in fikirlerinin yanlış olduğunu göstermektedir. Bu devirlerde brachykephal kafalar pek nadirdir ve bu brachykephal kafaların müstevlilere ait olması muhtemeldir. Bu tetkik Anadolunun bilinen en eski seknesinin hâkim unsurunun dolichocephal ve mesokephal olduğunu göstermiştir.

[3] Luschan, Von F. 1911. The early inhabitants of western Asia. The journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

[4] Fischer, E. 1923. «Spezielle anthropologie: Rassenlehre», Anthropologie, unter Leitung Von G. Schwalbe und E. Fischer «Die Kultur der Gegenwart». hrsg. Von P. Hinneberg. 3. tell, 5 abt. (Leipzig und Berlin). (Krogman, 1937, tarafından iktibas edilmiştir.

TUNÇ VE ETİ DEVRİ KAFALARI

Aşağıda verdiğimiz izahat, Alışar, Kusura ve Arslantepe kafalarının tetkikinden çıkmıştır. Dr. Von der Osten'e göre (1937) bu devirlerin, umumî mânada, muasırı olan Hisarlık III kafaları da ölçüler listesine dahil edilmiştir.

Otuz iki kalkolitik ve bakır çağı kâhil kafasından yalnız beş tanesi yani kafaların yalnız yüzde 16 sı brachykephaldir [5]. Buna mukabil Tunç ve Eti devirlerinde, Eti imparatorluğunun haricinde kalan Hisarlık III dahil olmak üzere, kafaların yüzde 42 si brachykephaldir. Hisarlık III kafalarını hariç tutarsak, Eti imparatorluğuna dahil bulunan Alışar, Kusura ve Arslantepe kafalarının yüzde ellisi brachykephaldir.

Bu rakamlardan Etilerin ekseriyetle brachykephal müstevliler oldukları görülmektedir (keza tablo I ve II de Alışar ve Kusura bakır çağı ve Eti kafalarının kafa karinelerini mukayese ediniz). Simdi bu devrin kafalarını bakır devrinde yaptığımız gibi ikiye ayırarak tetkik edelim.

Grup I (Tablo V)

Bu grup dolichokephal ve mesokephaldir. Bu kafalar esas itibariyle bakır çağı seknesinin mensup olduğu gruba dahildir (şekil 7 ile diğer şekilleri mukayese ediniz). Yalnız yeni gelen Eti kanı ile bu kafalar biraz tadil edilmiştir. Eti devrinin bu dolicho-kephal ve mesokephal kafalarını bakır çağı seknesinin devamı olarak kabul edebiliriz. Yâni antropolojik deliller Etilerin yerli halkı imha etmediklerini bilâkis onlarla kaynaştıklarını ve onları temsile çalıştıklarını ima etmektedir.

Grup II (Tablo VI)

Muhtelif istasyonlardan gelen kafaların vasati kafa karinesi 82-83 tür. İrtifa-uzunluk karinesi orthokephal (uzunluğuna nazaran vasat irtifada kafa) ve hypsikephaldir (uzunluğuna nazaran yüksek kafa). Fakat porion - bregma irtifa - uzunluk karinesi hepsinde hypsikephaldir. İrtifa - genişlik karinesi tapeinokephal (genişliğine nazaran alçak kafa) ve metriokephaldir (genişliğine nazaran vasat irtifada kafa). Keza porion - bregma irtifa - genişlik karinesi de ta-

[5] Kusurada bulunan ve şekil 5 te gösterilen brachykephal çocuk kafası (No. 94. 26) sayılmamıştır.

peinokran ve metriokrandır. Burun karinesi mütehavvildir ve ekseriyet mesorrhin (vasat genişlikte burun) ve chamaerrhindir (geniş burun). Üst yüz karinesi euryen ve mesendir. Yani yüz nisbeten kısadır. Göz çukuru karinesi mütehavvildir.

Burada bir kafa üzerinde durmak lâzımdır. Alisharda Eti tabakasında bulunan bx 43 numaralı kafa haizi ehemmiyettir. Bu kafada kafa damının üstü düzdür ve burun kemikleri zencilerde olduğu gibi yassı ve geniştir. Burun karinesi 55 tir, yani chamaerrhindir. Oldukça bariz bir alveolar prognatizma da mevcuttur. Bu kafa diğer Eti kafalarından farklıdır ve bir zenciye daha doğrusu bir negroid'e aittir [6]. Fakat kafa karinsinin de gösterdiği gibi (kafa karinesi 81. 9) bu kafaya Eti kanı karışmıştır.

Etilerin Mısırlılarla sıkı temasta bulduklarını bize tarihî belgeler göstermektedir. Boğazköyde bulunan bir mektuptan Etilerin zenci köle kullandıkları anlaşılmaktadır [7]. Akat lisanında ve çivi yazısı ile yazılmış olan bu mektup profesör Landsberger'e göre İkinci Ramses tarafından Hatusil'e gönderilmiştir. Bu mektupta birkaç erkek zenci kölenin ve birkaç (ikiden fazla) dişi zenci kölenin gönderildiği bildirilmektedir. Böylece Etiler arasında bir negroid şahsın mevcudiyeti kolayca anlaşılmaktadır. Genç bir şahsa ait olan bu negroid tipteki kafanın bir zenci kölenin oğluna ait olduğunu kabul edebiliriz.

ARMENOİD IRK MESELESİ

Von Luschan'danberi birçok müellifler Etilerin armenoid ırkına mensup olduklarını iddia etmişlerdir. Von Luschan (1911) bu neticeyi Eti resimlerinin tetkikinden çıkarmıştır. Bugüne kadar birçok müellifler Von Luschan'ın tesiri altında kalmıştır. Onun için bu meseleyi biraz etraflıca tetkik etmek faydalı olacaktır.

Armenoid ırkı ilk defa olarak Von Luschan tarafından tefrik ve tarif edilmiştir. Armenoid tipte kafalar hyperbrachykephal ve hypsikephaldır ve bu kafaları tefrik eden ehemmiyetli bir hususi-

[6] Profesör Dr. Şevket Aziz Kansu'da Alishar kafaları arasında bir negroid kafa teşhis etmiştir. Bak: Şevket Aziz Kansu, 1934. Deuxième contribution à l'étude craniologique des Etis (Hittites). Türk Antropoloji Mecmuası, No. 15-16..

[7] Keilschrifturkunden aus Boghazkoi. Heft III, No. 52, sahife 23, 1922. Beni bu mektubun mevcudiyetinden haberdar ettiği için profesör Landsberger'e müteşekkirim. Bu mektubu havi olan tablet kırıktır ve şimdi mektubun yalnız bir kısmı mevcuttur. Mektubun yukarıda dercedilen metnini profesör Landsberger tercüme etmiştir.

yet de kafanın arkasının yassı oluşudur. Armenoid adı bir ethnienin ismi olduğu için bunun bir ırka tatbiki birçok yanlışlıklara sebebiyet vermiştir. Meselâ Alişar kafaları üzerinde çok güzel bir etüt yapmış olan Dr. Krogman bile bu hataya düşmüştür. Dr. Krogman Alişarda Osmanlı devri sekenesinin armenoid tipte olduğunu söyledikten sonra bu sekenenin ermeni olduğunu istidlâl ediyor (Krogman, 1937, sahife 276). Burada şuna işaret etmek isterim ki bir kafanın armenoid tipte olması o şahsın ermeni milletinden olduğunu göstermez, çünkü bu tip yakın şarkta birkaç millet arasında mevcuttur.

Diğer bazı müellifler de bu tipe Anadolu tipi adını vermişlerdir. Bu kelimededen bu ırkın Anadolu'dan neşet ettiği veya Anadolu'ya münhasır olduğu mânası çıkmaktadır. İleride göreceğimiz gibi bu ırkın Anadolu'dan neşet ettiğini gösteren hiçbir delil yoktur. Onun için bu isim de yanlışlıklara sebep olabilir ve münasip değildir. Diğer bazı müellifler de bu ırka Eti tipi demişlerdir. Bu ırka alardık, garbi Asya tipi vesaire gibi daha başka isimler de verilmiştir. Fakat biz burada bu isimler üzerinde fazla duracak değiliz. Müelliflerin ekserisi henüz daha armenoid ismini tercih ettiklerinden, yanlışlığa sebebiyet veren bir isim olmasına rağmen, biz de burada bu ismi kullanacağız.

Anadolu kalkolitik ve bakır çağı kafalarının ekseriyetinin dolichocephal ve mesocephal olduğunu görmüştük. Bu devir tabakalarında bulunmuş olan birkaç brachycephal kafadan hiçbiri hyperbrachycephal değildir. Bunlar yalnız mutedil derecede brachycephaldirler. Bundan başka bu kafalarda occiput yuvarlıktır ve hiçbirinde plano-occipital yassılık yoktur (şekil 4 ve 5). Armenoid tipte olmadıkları aşikâr olan bu kafalar alpin ırkına mensuplardır.

Daha evvel Etilerin ekseriyetle brachycephal müstevliler olduklarını istidlâl etmiştik. Fakat Eti kafaları da yalnız mutedil derecede brachycephaldirler ve bunların occiputları yuvarlıktır (şekil 7 ve 8). Yani Eti brachycephalleri de alpin ırkına mensuplardır. Bu sebepten dolayı armenoid ırkına Eti tipi demek çok büyük bir hatadır.

Armenoid ırkının Anadolu'da neşet etmediğini bize bu kafalar göstermektedir. Fakat bu ırkın şarki Anadolu'da neşet edip etmediği sorulabilir. Tilkitepe hafriyatında çıkan kafalar bizi bu hususta tenvir etmektedir. Tilkitepe kalkolitik ve bakır çağı kafaları do-

lichokephal ve mesokephaldir. Yalnız kalkolitik devrinde bir brachykephal kafa mevcuttur. Bunun kafa karinesi 82. 32 dir ve kafanın arkası yassı değildir (şekil 4). Bu kafa da alpin ırkına mensuptur ve armenoid değildir. Yani armenoid ırkın şarki Anadolu da neşet ettiğini gösteren hiçbir delil yoktur.

Armenoid ırkı Anadolu da neşet etmemiştir. Bu yeni tetkik Dr. Krogman'ın (1937) bu husustaki fikrini teyit etmektedir.

Fürst'ün [8] tetkikatından Kıbrısın en eski seknesinin armenoid olmadığı, fakat milattan evvel 2000 ve 1500 seneleri arasında armenoid tipte insanların Kıbrıs a geldikleri anlaşılmaktadır. Profesör Buxton Kış'te 36 kafa içinden armenoid tipte dört kafa ayırmıştır. Bu kafalar tahminen milattan evvel 3000 senesine aittirler. Demek ki daha bu tarihte armenoid ırkı Anadolu nun haricinde mevcuttu. Profesör Vallois (1935) İranda Tepe - Cemşidi ve Tepe Bad-hora'da bulunan kafalarda armenoid tesiri görmektedir. Bu kafalar milattan evvel 2000-1000 senelerine aittir. Buna mukabil aynı müellifin Tepe-Giyandan kısaca bildirdiği üç kafa dolichocephaldir. Friederichs ve Müller (1933) Harappa'dan armenoid tipte iki kafa bildirmektedirler.

Armenoid ırkının eski devirlerde Anadolu nun haricinde mevcut olduğunu anlıyoruz. Buna mukabil Anadolu nun tetkik edilen bakır çağı ve Eti istasyolarında bu nevi kafalar yoktur. Armenoid tipte insanların Eti devrinde Anadolu nun bazı yerlerinde küçük akalliyetler halinde yaşamış olmaları gayrı mümkün değildir. Fakat Etiler bu tipten olmadıkları gibi bu ırk Anadolu da neşet etmemiştir. Eğer armenoid ırkı Anadolu da neşet etmiş olsa idi bu tetkik edilen kafaların hiç olmazsa bir kısmının bu tipten olması lâzım gelirdi.

Avrupada olduğu gibi, Anadolu da en eski brachykephaller alpin tipindedir ve armenoid ırkı Anadolu ya alpinlerden çok daha sonra gelmiştir. Anadolu nun kalkolitik, bakır çağı ve Eti istasyonlarında mevcut olmadığı için armenoid ırkının menşe yerini, Dr. Ariëns Kappers'in (1934) ve Dr. Krogman'ın (1937) telkin ettikleri gibi, daha şarkta aramamız lâzımdır.

[8] Fürst, C. M. «Zur Kenntnis der Anthropologie der Prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypern». Lunds Universitets Arsskrift, n. f., Avd. 2, Bd. XXIX, no. 6 (Krogman, 1937, tarafından iktibas edilmiştir).

HULÂSA

Anadolunun kalkolitik ve bakır çağı sekenesinin ekseriyeti dolichocephal ve mesocephaldir. Bakır çağı, esas sekene itibariyle, kalkolitikin bir temadisi gibi görünmektedir. Yani bu iki devir arasında Anadolu'nun ırkı bünyesinde bir değişiklik görülmemektedir. Bu devirlerde brachycephaller nadirdir ve ihtimal müstevlilere aittir [9]. Bu tetkik Anadolu'nun en eski sekenesinin dolichocephal olduğunu ve brachycephallerin sonradan geldiğini göstermiştir.

Avrupada yapılan tetkiklerden dolichocephallerin brachycephallere tekaddüm ettiklerini biliyoruz. Böylece, Anadolu'nun kalkolitikten evvel gelen devirlerinin sekenerinin de dolichocephal olmuş olması muhtemeldir. Fakat bundan Anadolu'da kalkolitikten evvel gelen devirlerde hiç brachycephal bulunmadığı mânası çıkarılmamalıdır. Netekim, Kumtepede bulunan ve neolitik olduğu söylenen bir kafa brachycephaldir (prof. Şevket Aziz Kansu, 1937). Bu ifadeden maksadım daha eski sekenerin ekseriyetinin dolichocephal olması lâzım geldiğidir.

Elimizdeki vesaik milâttan evvel 2000 senesi civarında Anadolu'ya yeni bir akın yapıldığını göstermektedir. Bu akın alpin ırkıdan olan Etiler tarafından yapılmıştır. Maamafih, kraniyolojik deliller müstevli Etilerin yerli halkı imha etmediklerini, bilâkis onlarla kaynaştıklarını ve onları temsile çalıştıklarını telkin etmektedir.

Kalkolitik ve bakır devirlerinde bulunan birkaç brachycephal kafa da alpin tipindedir. Fakat Etiler yeni ve daha büyük bir alpin akınını temsil etmektedirler. Etiler devrinde, tetkik edilen istasyonlarda, brachycephallerin adedi artmıştır. Meselâ Alişarda bakır çağında brachycephaller mevcut olmadığı halde, Eti devrinde burada brachycephalleri görüyoruz. Elimizde kâfi delil mevcut olmamakla beraber, Alişarda görülen vaziyetten, Tunc ve Eti devirleri sekenerinin aynı gruba mensup olmaları mümkün görülmektedir.

Bu etüt aynı zamanda armenoid ırkın menşei meselesini de aydınlatmıştır. Kraniyolojik deliller bu ırkın Anadolu'da neşet etmediğini ve menşe yerinin daha şarkta aranması lâzım geldiğini göstermektedir.

[9] Bakır devrinde bu brachycephalleri Anadolu'ya getiren küçük bir akının yapıldığı görülmektedir. Fakat görünüşe göre bu akın Anadolu'nun ırkı bünyesine Eti akını kadar tesir etmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Angel, J. L.** 1939 The Babaköy skeleton. Archiv für Orientforschung, Band XIII, Heft 1/2. Berlin.
- Buxton, L. H. D.** 1924 In S. Langdon, Excavations at Kish, vol. I. Paris.
- Buxton, L. H. D. ve Rice, D. T.** 1931 Report on the human remains found at Kish. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. Vol. LXI.
- Ehrlich, R. W.** 1938 Late cemetery crania. Starr, R. F. S. - Nuzi. Report on the Excavations at Yorgantepe near Kirkuk. Cambridge.
- Fischer, E.** 1923 «Spezielle Anthropologie: Rassenlehre». Anthropologie, unter Leitung von G. Schwalbe und E. Fischer. «Die Kultur der Gegenwart», Hrsg. Von P. Hinneberg 3. teil. 5 A bt. (Leipzig und Berlin). (Krogman, 1937, tarafından iktibas edilmistir.)
- Friederichs, H. ve Müller, H.** 1933 Die Rassenelemente im Indus-Tal während des 4. und 3. vorchristlichen Jahrtausends und ihre Verbreitung. Anthropos, XXVIII.
- Fürst, C. M.** 1933 «Zur Kenntnis der Anthropologie der prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypem» Lunds Universitets Arsskrift, n. f. Avd. 2, Bd. XXI, no. 6. (Krogman, 1937, tarafından iktibas edilmistir.)
- Kansu, Ş. A.** 1930 Hittite'lerin kranioojik tetkikatına methal. Sur la morphologie des crânes trouvés dans un höyük (Tell) d'Anatolie (Allşar). Introduction à l'étude craniologique des Hittites. Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie). No. 10.
- Kansu, S. A.** 1934 Deuylème contribution à l'étude craniologique des Etis (Hittites). Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie). No. 15-16.
- Kansu, Ş. A.** 1937 Alacahöyükte bulunan iskeletlerin antropolojik tetkiki. Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alacahöyük. Belleten, No. 1.
- Kansu, Ş. A.** 1937 Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alacahöyük. L'Anthropologie, vol. 47, No. 1-2.
- Kansu, S. A.** 1937 Kumtepe neolitik kemikleri üzerinde antropolojik bir tetkik. Etude anthropologique sur les ossements de Kumtepe (Troad). Belleten, no. 2.
- Kansu, Ş. A. ve Atasayan, M.** 1939 Anadolunun ırk tarihi üzerine antropolojik bir tetkik. Contribution à l'étude sur l'histoire raciale de l'Anatolie. Belleten, no. 9.

- Kansu, Ş. A. ve Atasayan, M.** 1939 Anadolunun ırk tarihi üzerine antropolojik yeni bir tetkik. Nouvelle contribution à l'étude sur l'histoire raciale de l'Anatolie. Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie), no. 19-22.
- Kansu, Ş. A.** 1939 Les ossements d'Ahlalıbel (Age du Cuivre). Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie) no. 19-22.
- Kansu, Ş. A. ve Atasayan, M.** 1939 Afyon Karahisar-Kusura hafriyatında meydana çıkarılan Bakır çağı ve Eti devirlerine ait iskeletler üzerine tetkikler. Recherches sur les squelettes de l'âge du cuivre et de l'époque Hittite, découverts dans les fouilles de Kusura, aux environs d'Afyon Karahisar. Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie) no. 19-22.
- Kansu, Ş. A.** 1939 Etude anthropologique d'ossements d'Arslantepe (Malatya). Revue Hittite et Asiatique, 35.
- Kappers, C. U. A.** 1934 An Introduction to the anthropology of the Near East in ancient and recent times, Amsterdam.
- Keith, Sir A.** 1927 «Report on the human remains» H. R. Hall ve C. L. Wooley: Al-Ubaid, Ur excavations, vol. 1.
- Koşay, H. Z.** 1938 Alacahöyük hafriyatı. Türk Tarih Kurumu yayınlarından. Ser. V, No. 2.
- Krogman, W. M.** 1937 «Cranial types from Alishar Hüyük and their relations to other racial types, ancient and modern, of Europe and Western Asia». Von der Osten's: Alishar Hüyük, seasons of 1930-1932. Kısım. III, Chicago.
- Luschan, von F.** 1911 The Early inhabitants of Western Asia. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
- Osten, von der, H. H.** 1937 The Alishar Hüyük, seasons of 1930-1932. 3 kısım Chicago.
- Seltzer, C. C.** 1936 The Racial characteristics of Syrians and Armenians. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Harvard University. Vol. XIII, No. 3.
- Seltzer, C. C.** 1940 Contributions to the racial anthropology of the Near East. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Harvard University. Vol. XVI, no. 2.
- Vallois, M. H. V.** 1935 Notes sur les têtes osseuses rapportées par la mission archéologique. G. Contenau ve R. Ghirshman, Fouilles du Tepé-Giyan, Paris.

Tablo I
Kalkolitik ve Bakır Çağı Kafaları

	BABAKÖT	HİSARLIK		ALİŞAR				KUSURA [°]		AHLATIBEL (Bakır)		ALACAHOYÜK (Bakır)		TILKITEPE			
		II		Bakır		Bakır		♂(2)	♀(1)	♂(4)	♂(3)	♀(3)	Kalkolitik		Bakır		
		♂(1)	♀(1)	Kalkolitik	♀(1)	♂(6)	♀(1)						♂(2)	♀(3)	♂(2)	♀(3)	♂(3)
Azami kafa uzunluğu (g-op)	183	180.5	179	182.1	177	189	177	190	180	171.66	191	179	183.66	181			
Azami kafa genişliği (eu - eu)	133	149	130	135	137	141	128	141.5	144.66	135.33	137.5	140.33	137.33	140			
Basion-bregma irtifarı (Ba - b)	140	—	—	136.4	—	124	—	147	—	—	131	—	129.5	—			
Porion-bregma irtifarı (po - b)	121	116	107	112.8	107	114	—	117	109.5	107	112	105	110	110			
Alın en dar genişliği (Min-frontal)	95	—	94	91.3	93.5	92.5	91	95.6	94.33	97.75	99	95.16	101	93.5			
Yüz genişliği (Zy - Zy)	(126)	—	124	124.4	113	132	—	—	—	116	129	118	128	—			
Basion-nasion kutru (Ba - na)	105?	—	—	102.9	—	98	—	—	—	—	97	—	100.5	—			
Basion-prosthion kutru (Ba - pr)	(100)??	—	—	91	—	98	—	—	—	—	85	—	97.5	—			
Nasion-prosthion kutru (Na - pr)	(69)	—	66	69.6	—	70	—	—	—	63	65	—	65.5	—			
Göz çukuru genişliği	39?	38	38	38.9	37	42	—	—	—	37	—	—	38.25	—			
Göz çukuru irtifarı	33	29	35	33.7	31	32	—	—	—	31	—	—	31	—			
Burun uzunluğu	(50)	48?	46	48.8	—	46	—	—	—	46	—	—	49.5	—			
Burun genişliği	(23)??	23	22	24.9	—	24	—	—	—	22	—	—	23.75	—			
Azami diş kemeri genişliği	(63)??	—	58	60.3	—	64	—	—	—	—	—	—	66	—			
Azami diş kemeri uzunluğu	(59)???	—	—	51.5	—	55	—	—	—	—	—	—	59	—			
Kafa karinesi	72.6	82.5	72.6	74.2	77.4	74.6	72.32	74.18	80.43	78.84	72.02	78.38	74.9	77.34			
İrtifa - uzunluk karinesi	76.5	—	—	75.1	—	64.92	—	73.05	—	—	69.68	—	72.07	—			
İrtifa - genişlik karinesi	105.2	—	—	100.3	—	86.71	—	101.43	—	—	93.57	—	94.52	—			
Porion-bregma irtifa-uzunluk karinesi	66.1	64.2	59.8	62	60.5	60.32	—	61.32	60.69	61.88	59.57	58.88	59.91	60.77			
Porion-bregma irtifa-Genişlik karinesi	90.9	77.85	82.3	83.6	78.1	80.86	—	82.68	76.35	80.76	80	77.93	80.08	78.57			
Göz çukuru karinesi	84.6?	76.3	92.1	87.1	83.8	76.19	—	—	—	—	—	—	81.07	—			
Burun karinesi	46??	48.5	47.8	51.3	—	52.17	—	—	—	83.78	—	—	48.02	—			
Müstaraz kafa - yüz karinesi	(94.7)	—	95.4	92.2	82.5	92.3	—	—	—	47.82	—	—	84.05	93.19			
Üst yüz karinesi	54.7	—	53.2	56	—	53.03	—	—	—	54.31	50.38	—	50.73	—			
Yüz-alın karinesi (Zygo-frontal)	75.3	—	75.8	73.5	82.7	72.72	—	—	—	82.31	76.74	—	78.34	—			

[*] Profesör Şevket Aziz Kansu Kusu raporunu yazdığı zaman (1939) 94.76 numaralı kafanın tarihi bilinmiyordu ve raporda bu kafa bir istifaam işareti ile gösterilmişti. Fakat Miss Lamb'in bilâhara Profesör Şevket Aziz Kansu'ya yazdığı bir mektuptan bunun bakır çağına ait olduğu anlaşıldığından bu kafanın ölçüleri bakır çağı serisine dahil edilmiştir.

Tablo II
Tunç ve Eti Devri Kafaları

	HİSARLIK III		ALİŞAR		KUSURA (Eti) ♂ (2)	ARSLANTEPE (Eti) ♂ (1)	
	♂ (2)	♀ (1)	Tunç ♂(2)	Eti			
				♂(8)			♀(3)
Azami kafa uzunluğu (g - op)	192	188	180.5	182.9	176.5	—	
Azami kafa genişliği (eu - eu)	136.7	134	142.5	144.6	141	—	
Basion-bregma irtifaf (Ba - b)	—	—	136	125.9	136.5	—	
Porion-bregma irtifaf (po - b)	110	111	116	113.4	119	—	
Alnın en dar genişliği (Min. frontal)	—	—	100.5	99.8	94.5	—	
Yüz genişliği (Zy - Zy)	—	—	135.5	129.8	135? [*]	—	
Basion - nasion kutru (Ba - na)	—	—	95	103.7	103.5	—	
Basion-prosthion kutru (Ba - pr)	—	—	84	98.6	99	—	
Nasion-prosthion kutru (Na - pr)	105	—	60	68.6	69.5	—	
Göz çukuru genişliği	38	—	36	40.1	41	—	
Göz çukuru irtifaf	30	—	34	32.6	32.5	—	
Burun uzunluğu	48	—	49	52.3	49	—	
Burun genişliği	24.5	—	26	26.1	25.5	—	
Azami diş kemeri genişliği	—	—	53	61.9	62	—	
Azami diş kemeri uzunluğu	—	—	46	50.8	50.5	—	
Kafa karinesi	71.2	71.3	79.1	79.2	79.87	82.08	
İrtifa - uzunluk karinesi	—	—	77.7	68.1	77.3	—	
İrtifa - genişlik karinesi	—	—	93.2	87.1	96.97	—	
Porion - bregma irtifa - uzunluk karinesi	58.7	57	64.3	62	67.42	66.49	
Porion - bregma irtifa - genişlik karinesi	80.5	82.83	81.5	78.4	84.52	80.13	
Göz çukuru karinesi	78.9	—	94.4	81.4	79.27	—	
Burun karinesi	50.9	—	53.1	50.2	52.42	—	
Müstarak kafa - yüz karinesi	—	—	95.1	89.7	91.83 [*]	—	
Üst yüz karinesi	—	—	43.8	52.9	54.81 [*]	—	
Yüz-alın karinesi (Zygo-frontal)	—	—	74.2	77.9	70.37 [*]	—	

[*] Müellifin ilâvesi.

Tablo III
Kalkolitik ve Bakır Devri Kafaları
Grup I (Dolichocephal ve Mesokephal Kafalar)

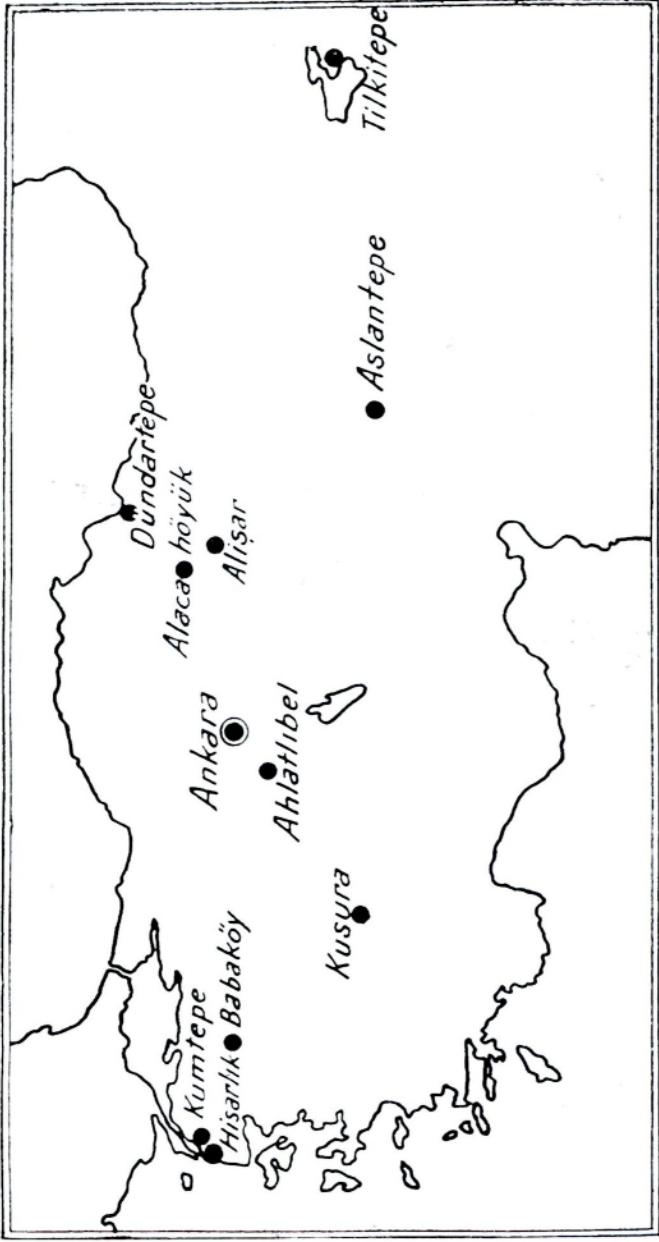
	BABAKÜT	ALIŞAR				KUSURA (Bakır)		AHLATÜBEL (Bakır)		ALAGAHOYÜK (Bakır)		TILKİTEPE			
		Kalkolitik ♀ (1)	Bakır		♂ (2)	♀ (1)	♂ (4)	♂ (1)	♀ (2)	Kalkolitik		Bakır			
			♂ (6)	♀ (1)						♂ (2)	♀ (2)	♂ (3)	♀ (1)		
Azami kafa uzunluğu (g - op)	183	179	182.1	177	189	190	185	173	191	178	183.66	181			
Azami kafa genişliği (eu - eu)	133	130	135	137	141	141.5	140	132.5	137.5	136	137.33	140			
Basion-bregma irtifarı (Ba - b)	140	—	136.4	—	124	147	—	—	131	—	129.5	—			
Porion-bregma irtifarı (po - b)	121	107	112.8	107	114	117	110	107	112	105	110	110			
Alın en dar genişliği (Mio-frontal)	35	94	91.3	93.5	92.5	95.6	96	95.5	99	94.25	101	93.5			
Yüz genişliği (Zy - Zy)	(126)	124	124.4	113	132	—	—	116	129	118	128	—			
105?		—	102.9	—	98	—	—	—	97	—	100.5	—			
Basion - nasion kutru (Ba - na)	(100)?	—	91	—	98	—	—	—	85	—	97.5	—			
Basion-prosthion kutru (Ba - pr)	(69)	66	69.6	—	70	—	—	63	65	—	65.5	—			
Nasion-prosthion kutru (Na - pr)	(39)?	38	38.9	37	42	—	—	37	37	—	38.25	—			
Göz çukuru irtifarı	33	35	33.7	31	32	—	—	31	—	—	31	—			
Burun uzunluğu	(50)	46	48.8	—	46	—	—	46	—	—	49.5	—			
Burun genişliği	(23)?	22	24.9	—	24	—	—	22	—	—	23.75	—			
Azami diğ kemeri genişliği	(63)?	58	60.3	—	64	—	—	—	—	—	66	—			
Azami diğ kemeri uzunluğu	(59)?	—	51.5	—	55	—	—	—	—	—	59	—			
Kafa karinesi	72.6	72.6	74.2	77.4	74.6	74.18	75.67	76.57	72.02	76.41	74.9	77.34			
İrtifa - uzunluk karinesi	76.5	—	75.1	—	64.92	73.05	—	—	69.68	—	72.07	—			
İrtifa - genişlik karinesi	105.2	—	100.3	—	86.71	101.43	—	—	93.57	—	94.52	—			
Porion-bregma irtifa uzunluk karinesi	66.1	59.8	62	60.5	60.32	61.32	59.45	61.83	59.57	58.98	59.91	60.77			
Porion-bregma irtifa - genişlik karinesi	90.9	82.3	83.6	78.1	80.86	82.68	78.57	80.76	80	77.20	80.08	78.57			
Göz çukuru karinesi	84.6?	92.1	87.1	83.8	76.19	—	—	83.78	—	—	81.07	—			
Burun karinesi	46??	47.8	51.3	—	52.17	—	—	47.82	—	—	48.02	—			
Müstarak kafa - yüz karinesi	(94.7)	95.4	92.2	82.5	92.3	—	—	84.05	92.14	86.76	93.19	—			
Üst yüz karinesi	54.7	53.2	56	—	53.03	—	—	54.31	50.38	—	50.73	—			
Yüz-alın karinesi (Zygo-frontal)	75.3	75.8	3.5	82.7	72.22	—	—	82.31	76.74	—	78.34	—			

Tablo IV
Kalkolitik ve Bakır Devri Kafaları
Grup II (Brachykephal Kafalar)

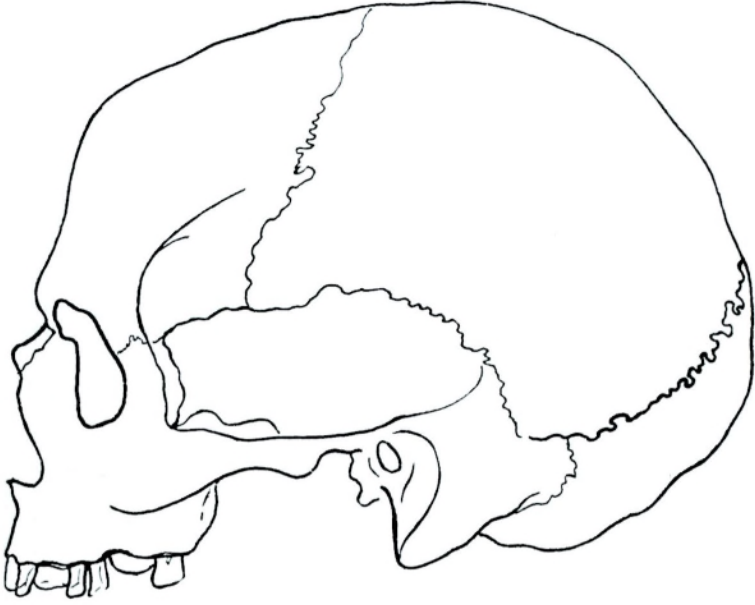
	HİSARLIK II ♀ (1)	ALACAĞHÖYÜK (Bakır) No. IV ♂	ALACAĞHÖYÜK (Bakır) No. XVI ♂	ALACAĞHÖYÜK (Bakır) No. XX ♀	TILKITEPE (Kalkolitik) No. 34 ♀
Azamî kafa uzunluğu (g - op)	180.5	176	179	169	181
Azamî kafa genişliği (eu - eu)	149	147	147	141	149
Basion-bregma irtifarı (Ba - b)	—	—	—	—	—
Porion-bregma irtifarı (po - b)	116	109	—	—	—
Alın en dar genişliği (Min-frontal)	—	95	92	100	97
Göz çukuru genişliği	38	—	—	—	—
Göz çukuru irtifarı	29	—	—	—	—
Burun uzunluğu	48?	—	—	—	—
Burun genişliği	23.3	—	—	—	—
Kafa karinesi	82.5	83.52	82.1	83.4	82.32
Porion-bregma irtifa-uzunluk karinesi	64.2	61.93	—	—	—
Porion-bregma irtifa-genişlik karinesi	77.85	74.14	—	—	—
Göz çukuru karinesi	76.3	—	—	—	—
Burun karinesi	48.5	—	—	—	—

Tablo V
Tunç ve Eti Devri Kafaları
Grup I (Dolichocephal ve Mesokephal Kafalar)

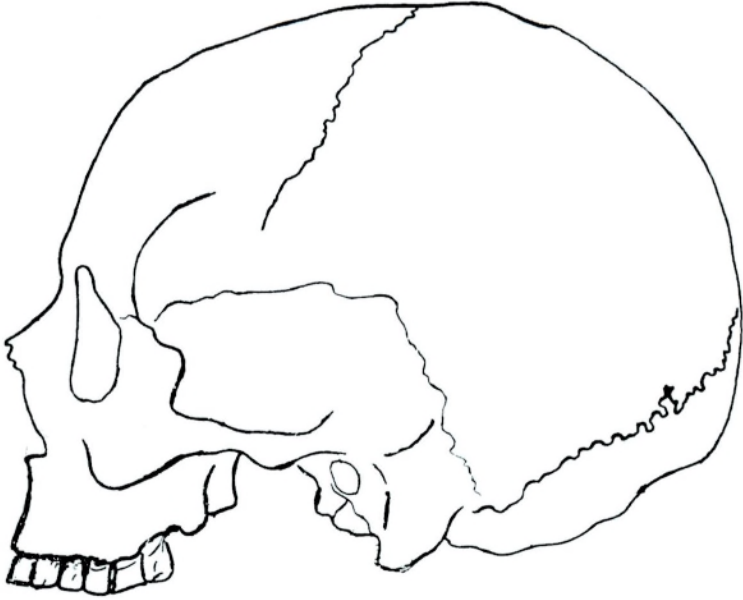
	ALIŞAR			KUSURA (Eti)	HISARLIK III	
	Tunç	Eti			♂(1)	♂(2)
	♂(1)	♂(5)	♀(1)			
Azamî kafa uzunluğu (g-op)	186	186	177	176	192	188
Azamî kafa genişliği (eu - eu)	139	143.2	140	135	136.7	134
Basion-bregma irtifarı (Ba - b)	—	124.8	—	136	—	—
Porion-bregma irtifarı (po - b)	119	113.6	99	118	110	111
Alın en dar genişliği (Min-frontal)	101	97.6	98	94	—	—
Yüz genişliği (Zy - Zy)	134?	128.2	—	—	—	—
Basion - nasion kutru (Ba - na)	—	100.6	—	107	—	—
Basion-prosthion kutru (Ba - pr)	—	97.4	—	106	—	—
Nasion-prosthion kutru (Na-pr)	—	67.4	—	65	105	—
Göz çukuru genişliği	—	39.8	—	41	38	—
Göz çukuru irtifarı	—	32.4	—	31	30	—
Burun uzunluğu	—	52.4	—	47	48	—
Burun genişliği	—	25.4	—	29	24.5	—
Azamî diş kemeri genişliği	—	62.2	—	60	—	—
Azamî diş kemeri uzunluğu	—	51	—	52	—	—
Kafa karinesi	74.7	76.9	79.1	76.70	71.2	71.3
İrtifa - uzunluk karinesi	—	67.1	—	77.27	—	—
İrtifa - genişlik karinesi	—	87.2	—	100.74	—	—
Porion-bregma irtifa-uzunluk karinesi	64	61	55.9	67.05	58.7	57
Porion-bregma irtifa- genişlik karinesi	85.6	79.3	70.7	87.41	80.5	82.83
Göz çukuru karinesi	—	81.4	—	75.61	78.9	—
Burun karinesi	—	48.6	—	61.70	50.9	—
Müstaraz kafa - yüz karinesi	96.4	89.5	—	—	—	—
Üst yüz karinesi	—	52.5	—	—	—	—
Yüz-alın karinesi (Zygo-frontal)	75.4	77.6	—	—	—	—



Tetik edilien istasyonlar (The sites studied)



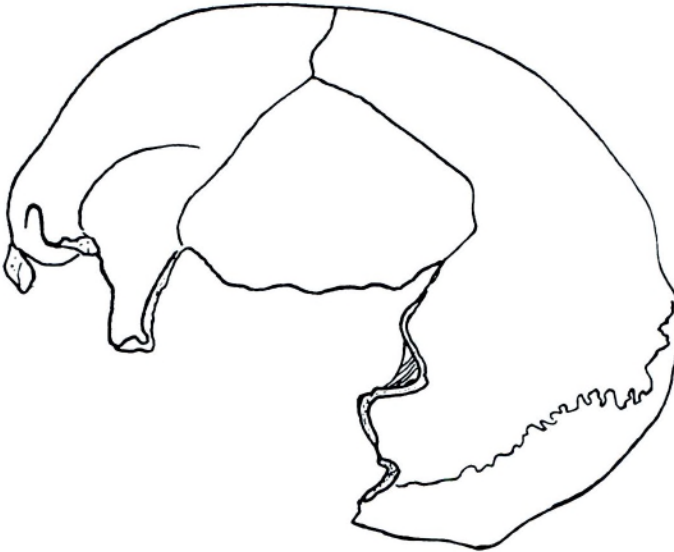
Şekil (fig.) 1: Kusura No. 94.76. Bakır çağı. (Copper Age). Kafa Karinesi (Cranial ind.) 14.86 (After Şevket Aziz Kansu, 1939)



Şekil (fig.) 2: Alışar No. cx 20. Bakır çağı. (Copper Age). Kafa Karinesi (Cranial ind.) 78.1
Belleten : C. V



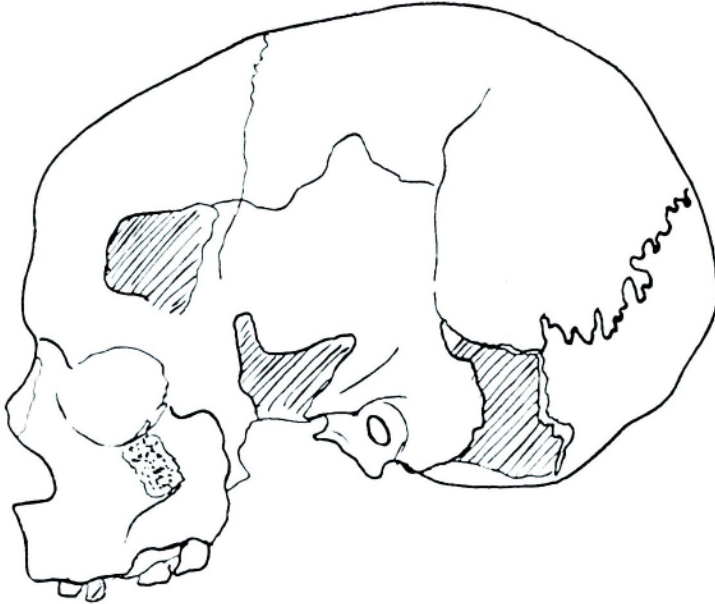
Şekil (fig.) 3: Tilkitepe No. 4. Bakır çağı (Copper Age). Kafa Karinesi (Cranial ind.)
73.4



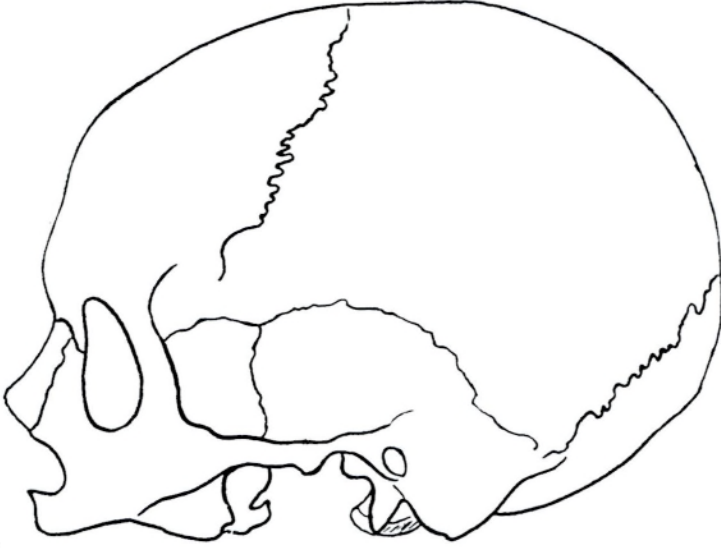
Şekil (fig.) 4: Tilkitepe No. 34. Katkolitik (Chalcolithic). Kafa Karinesi (Cranial ind.)
82.32



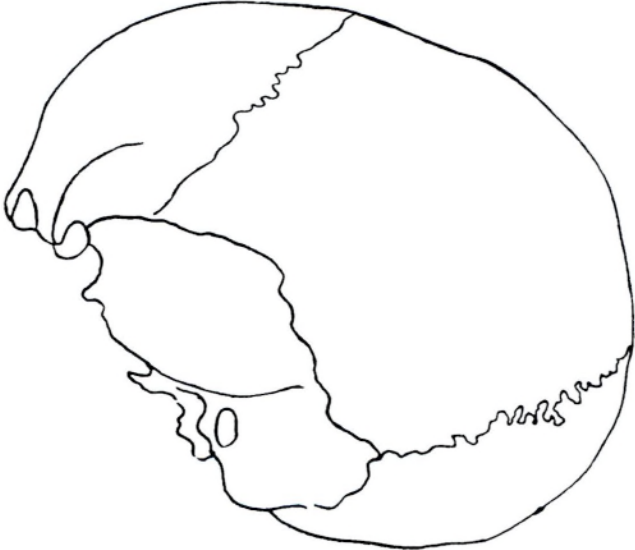
Şekil (fig.) 5: Kusura No. 94 26 Bakır çağı (Copper Age). Kafa Karinesi (Cranial ind.)
80,60



Şekil (fig.) 6: Alişar No. ex 13. Eti (Hittite). Kafa Karinesi (Cranial ind.) 73,6
Belleten : C. V



Şekil (fig.) 7: Alişar No. cx 16. Tunç (Bronze). Kafa Karinesi (Cranial ind.) 83,4



Şekil (fig.) 8: Alişar No. bx 35. Eti (Hittite). Kafa Karinesi (Cranial ind.) 81,5

Tablo VI
Tunç ve Eti Devri Kafaları
Grup II (Brachykephal Kafalar)

	ALİŞAR			KUSURA	ARSLANTEPE
	Tunç ♂ (1)	Eti		(Eti)	(Eti)
		♂ (3)	♀ (2)	♂ (1)	♂ (1)
Azamî kafa uzunluğu (g - op)	175	177.7	173	177	—
Azamî kafa genişliği (eu - eu)	146	147	141.5	147	—
Basion-bregma irtifarı (Ba - b)	136	128.5	121.5	137	—
Porion-bregma irtifarı (po - b)	113	113	113	120	—
Alın en dar genişliği (Min-frontal)	100	103.3	96	95	—
Yüz genişliği (Zy - Zy)	137	132.3	125	135? [*]	—
Basion - nasion kutru (Ba - na)	95	111.5	87	100	—
Basion-prosthion kutru (Ba - pr)	84	101.5	77	92	—
Nasion-prosthion kutru (Na-pr)	60	70.6	62	74	—
Göz çukuru genişliği	36	40.6	37	41	—
Göz çukuru irtifarı	34	33	33	34	—
Burun uzunluğu	49	52	48	51	—
Burun genişliği	26	27.3	24	22	—
Azamî diş kemeri genişliği	53	61.3	62	64	!
Azamî diş kemeri uzunluğu	46	50.5	43	49	—
Kafa karinesi	83.4	82.8	81.75	83.05	82.08
İrtifa - uzunluk karinesi	77.7	70.7	70.4	77.4	—
İrtifa - genişlik karinesi	93.2	86.75	86.1	93.20	—
Porion-bregma irtifa-uzunluk karinesi	64.6	63.63	67.3	67.80	66.49
Porion-bregma irtifa- genişlik karinesi	77.4	76.83	82.5	81.6	80.13
Göz çukuru karinesi	94.4	81.23	89.2	83	—
Burun karinesi	53.1	52.76	50	43.14	—
Müstaraz kafa - yüz karinesi	93.8	89.93	91.2	91.83 [*]	—
Üst yüz karinesi	43.8	53.46	46.6	54.81 [*]	—
Yüz-alın karinesi (Zygo-frontal)	73	78.23	74.4	70.37 [*]	—

[*] Muellifin ilâvesi.

A CRANIOLOGICAL STUDY OF THE COPPER AGE AND HITTITE POPULATIONS OF ANATOLIA

Muzaffer Süleyman ŞENYÜREK, Ph. D.

Dozent of Anthropology

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara

This study is based on the skulls found at Hisarlık, Babaköy, Kusura, Ahlatlıbel, Alişar, Alacahöyük, Arslantepe, Tilkitepe and Düdartepe [1]. The descriptions of many of these skeletons have already been published by professor Dr. Şevket Aziz Kansu [2]. This new study, on the other hand, is an attempt at synthesis. In this connection I like to express my gratitude to our learned Professor Dr. Şevket Aziz Kansu for his interest in this work and for making valuable suggestions.

I believe that these skulls, coming from different sections of Anatolia, are sufficient to give us an idea about the anthropological history of ancient Anatolia. The majority of these skeletons are preserved in our museum. I made morphological observations on all the skulls present and measured a part of them. Measurements of the other skulls have been taken from the publications of various authors. In this study the fragmentary skulls which did not permit the taking of correct measurements have been eliminated. As we have only a part of the Alişar crania in our museum, their measurements and those of the Hisarlık skulls have been taken from the report of Dr. Krogman (1937). The measurements of the Babaköy skull were taken from Mr. Angel's report, while those of the Ahlatlıbel, Kusura, two Alacahöyük and Arslantepe skulls were taken from the reports of Professor Şevket Aziz Kansu (1937-1939).

[1] The skeletons from Tilkitepe will soon be published by Professor Şevket Aziz Kansu I am very grateful to him for allowing me to measure these and the unpublished Alacahöyük crania before the end of his researches.

Kılıç Kökten and Tahsin Özgüç have found the skull of a 6-7 years old child in the copper age stratum of Düdartepe. (Samsun) This child is dolichocephalic and resembles the other copper age crania of Anatolia.

[2] See the bibliography.

The general averages of all the skulls found at various Anatolian sites are tabulated in tables I and II. However, in this study the separate treatment of the skulls with the cranial index of 80 or more has been preferred. Since, for the discussion of the armenoid race problem, it was necessary to treat these brachycephalic skulls separately, it was thought advisable to present them in separate tables. Thus the peoples of these periods have been separated into two groups: [1] those with a cranial index of less than 80 (Tables III and V), [2] those with a cranial index of 80 or more (Tables IV and VI).

THE CHALCOLITHIC AND COPPER AGE SKULLS

Group I (Table III)

The chalcolithic and copper age skulls of Anatolia are predominantly dolichocephalic and mesocephalic. The average cranial indices of the skulls found at the various sites are quite near to each other. That is, in this respect the population was quite homogeneous.

The height-length index, however, is variable. The Babaköy and Alishar skulls are hypsicephalic, and those from Ahlatlıbel and the copper age of Tilkitepe are orthocephalic, while those from Kusura and the chalcolithic of Tilkitepe are chamaecephalic. On the other hand, in the auricular height-length index the majority is in the orthocephalic group. In the height-breadth index the skulls from Babaköy, Alishar and Ahlatlıbel are acrocephalic, those from Tilkitepe metriocephalic, while the skulls from Kusura are tapeinocephalic. As for the auricular height-breadth index the majority is in the metriocephalic group.

The majority of the population is mesēn, with the exception of the Alishar copper age skulls which are leptēn. The orbital index is variable. The Alishar chalcolithic skulls are hypsiconch, those from Babaköy, Alishar copper age and Alacahöyük mesoconch; and those from Kusura and the copper age of Tilkitepe are chamaeconch. The skull from Babaköy is leptorrhine, while those from Tilkitepe, Alacahöyük and Alishar chalcolithic are mesorrhine. The Alishar copper age and Kusura skulls are slightly chamaerrhine, but they do not possess any other negroid features.

The majority of the chalcolithic and copper age skulls of Anatolia are non-muscular and are of the modern type. However, the skull from Babaköy (Angel, 1939) and those from Tilkitepe are very muscular, and of rugged appearance with strong brow ridges. Hence, we can distinguish two dolichocephalic types in the chalcolithic and copper age populations of Anatolia. The first dolichocephalic type, which includes the majority of the skulls, represents the Mediterranean race. On the other hand, the skulls from Tilkitepe and Babaköy belong to the Eurafrikan type, which represents a more primitive variety of the dolichocephals. In this second variety the brow ridges are strong, the forehead is receding, the skull is scaphoid and the muscle markings are heavy.

As has been demonstrated by Professor Buxton (1931) the same two dolichocephalic strains were also present among the population of ancient Mesopotamia. From amongst the skulls from Kish Professor Buxton differentiated three types. Two of these types are dolichocephalic and one brachycephalic. In the first dolichocephalic variety the skull is large, the forehead is receding and the brow ridges are heavy. This represents the Eurafrikan type of Sergi. The second dolichocephalic type is smaller, with rounder contours and weaker musculature. These more gracile skulls represent the Mediterranean race.

The skulls from Al-Ubaid and Ur, described by Sir Arthur Keith (1927), and those found at Yorgantepe (Ehrich, 1938) are mostly of the Eurafrikan type.

From Kish Professor Buxton has distinguished a third type. This is a brachycephalic skull with flattened occiput and represents the armenoid race. These are, however, in the minority as only four out of the 36 skulls belong to this type. As we shall see later the armenoid race was not represented among the ancient Anatolian crania, at least among those that have been studied.

Group II (Table IV)

The round headed skulls from the chalcolithic and copper ages of Anatolia are only moderately brachycephalic. In all of these skulls the occiput is rounded and there is no occipital flattening. These skulls are clearly of the alpine type.

In this connection the consideration of the skulls from Alacahöyük is worthwhile. The two brachycephalic skulls from Alacahöyük which have been published by Professor Şevket Aziz Kansu (1937) were found in the «Kings' Graves». Lately, however, I measured four new skulls from Alacahöyük. Of these new skulls, found in the city of Alacahöyük proper and believed to have been killed under falling stones, one is brachycephalic and the others are dolichocephalic and mesocephalic. These dolichocephalic and mesocephalic skulls resemble the copper age skulls found in other Anatolian sites (Table III). Thus they appear to belong to the native copper age population of Anatolia, while the brachycephalic skulls from this site probably represent the aristocrats and the invaders.

Von Luschan [3] has stated that the earliest inhabitants of Anatolia were the brachycephals of the armenoid type and that the dolichocephals arrived later. Eugen Fischer [4] is also of the opinion that down to 1500 B. C. the dominant element of the Anatolian population was the brachycephals of the armenoid type.

About 84 % of the chalcolithic and copper age skulls of Anatolia are dolichocephalic and mesocephalic. This goes to show that the opinion of Von Luschan and that of Eugen Fischer is incorrect. In these periods the brachycephalic skulls were of rare occurrence and probably belonged to the invaders. This study has shown that the dominant element among the earliest known inhabitants of Anatolia was dolichocephalic and mesocephalic.

THE SKULLS OF THE BRONZE AND HITTITE PERIODS

The following statements are based on a study of the skulls found at Alişar, Kusura, and Arslantepe. The measurements of the skulls of Hisarlık III, a period which is according to Dr. Von der Osten (1937) roughly contemporary of the Bronze and Hittite periods, have also been added to the tables.

Out of the thirty-two chalcolithic and copper age adult skulls

[3] Luschan, Von F. 1911. The early inhabitants of Western Asia. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

[4] Fischer, E, 1923. «Spezielle anthropologie: Rassenlehre,» Anthropologie, unter Leitung Von G. Schwalbe und E. Fischer «Die Kultur der Gegenwart» Hrsg. Von F. Hinneberg, 3 Teil. 5 Abt. (Leipzig und Berlin). (Cited by Krogman, 1937).

only five (about 16 %) are brachycephalic [5]. On the contrary, among the Bronze and Hittite period crania, inclusive of Hisarlık III which was outside of the boundaries of the Hittite empire, 42% of the skulls are brachycephalic. However, among the peoples of the Hittite empire proper, as represented by the skulls from Alişar, Kusura, and Arslantepe and excluding Hisarlık skulls, 50% of the crania are brachycephalic.

These figures indicate that the Hittites were predominantly brachycephalic invaders (also compare the average cranial indices of the copper age and Hittite skulls from Alişar and Kusura in tables I and II). Now we shall study these skulls, as before, by dividing them into two groups.

Group I (Table V)

This group is dolichocephalic and mesocephalic. These skulls are basically of the same type that had prevailed in the copper age. However, they were slightly modified by the infusion of the new Hittite blood. We can regard these dolichocephalic and mesocephalic people of the Hittite period as the descendents of the copper age population. Thus, this anthropological evidence suggests that the Hittites did not annihilate the earlier population of Anatolia but, on the contrary, mixed with them and tried to assimilate them.

Group II (Table VI)

The average cranial index of the brachycephalic skulls from the various sites is 82 - 83. In the height-length index they are orthocephalic and hypsicephalic, while in the auricular height-length index they are in the hypsicephalic group. In the height-breadth index these skulls are tapeinocephalic and metriocephalic, which indices are also true for the auricular height-breadth index. The nasal index is variable, but the majority is mesorrhine and chamaerrhine. The upper facial index is euryēn and mesēn and the orbital index is variable.

At this point we will consider one particular skull. The skull No. b×43 from the Hittite period of Alişar is of importance. The top of this skull is flat and the nasal bones are flat and broad as

[5] The brachycephalic child's skull from Kusura (No. 94. 26) shown in fig. 5 has not been counted.

in the negroes. The nose is chamaerhine, the nasal index being 55. Also there is a considerable degree of alveolar prognathism. This skull differs from the usual Hittite crania and belongs to a negroid individual [6]. However, as is indicated by the cranial index (cranial ind. 81. 9), some Hittite blood was present in this individual.

From historical documents we know that Hittites maintained close relations with the Egyptians. From a letter found at Boğazköy we learn that Hittites employed negroe slaves [7]. Professor Landsberger believes that this letter, written in the Akkadian language and in cuneiform writing, was sent by Ramses II to Hattusil. In this letter it is stated that some male negroe slaves and some (more than two) female negroe slaves have been sent. Thus the presence of a negroid skull among the Hittites is easily understood. We can regard this young negroid skull as that of the son of a negroe slave.

ARMENOID RACE PROBLEM

Since the time of Von Luschan (1911) many writers have claimed that the Hittites were of the armenoid race. Von Luschan derived his conclusion mainly from an examination of the Hittite pictures. Till now many writers have been under the influence of this conclusion of von Luschan's. Therefore, it is worthwhile to discuss this problem in some detail.

Von Luschan was the first to distinguish and to describe the armenoid race. The skulls of the armenoid type are hyperbrachycephalic and hypsicephalic, with flattened occiputs which is a characteristic of this race. However, since the term « armenoid » is the name of an ethnic group, its application to a race has been the cause of a great deal of confusion. For instance, even Dr. Krogman, who has written a remarkably good report on the Ali-

[6] Professor Şevket Aziz Kansu also has distinguished a negroid skull among the Alişar crania. Şevket Aziz Kansu, 1934. Deuxième contribution à l'étude craniologique des Etis (Hittites). *Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie)*. No. 15-16.

[7] *Keilschrifturkunden aus Boghazkoï*. Heft III, No. 52, P. 23, 1922. I would like to express my thanks to my colleague Prof. Landsberger of the Sumerology department of this university for notifying me of the presence of this letter. The tablet containing this letter is broken and now we possess only a part of it. The text of the letter copied above was translated for me by Professor Landsberger.

gar skulls, has fallen into this error. Dr. Krogman, after stating that the Ottoman population of Alişar was of the armenoid type, infers that this population was Armenian (Krogman, 1937, p. 276). I must however point out that the fact that a skull is of the armenoid type does not mean that this man was of Armenian nationality, as the armenoid race is present among a number of Near Eastern nationalities.

Certain other writers have termed this type the Anatolian race. This term implies that this race originated in Anatolia or is confined to it. As we shall see below there is no evidence to show that the armenoid race originated in Anatolia. Therefore, this name, Anatolian, may cause some confusions and is also not suitable. Some other writers have called this race the «Hittite type». Names such as alarodic, Western Asiatic type, etc., have also been used. However, it is not our intention to dwell on these terms further. Though it may cause confusion, since most of the writers still prefer the name armenoid, we shall continue to employ this term.

We have seen that the chalcolithic and copper age crania of Anatolia were predominantly dolichocephalic and mesocephalic. Not one of the few brachycephalic skulls found in the strata of these periods is hyperbrachycephalic. They are only moderately brachycephalic. Furthermore, in these skulls the occiput is rounded and there is no plano-occipital flattening in any one of them (figs. 4 and 5). These skulls are clearly of the alpine type and are not armenoid.

It was previously inferred that the Hittites were predominantly brachycephalic invaders. These Hittite skulls also are only moderately brachycephalic and their occiputs are rounded (figs. 7 and 8). That is, the Hittite brachycephals also belong to the alpine type. Therefore, it is incorrect to call the armenoid race the «Hittite type».

These skulls indicate that the armenoid race did not originate in Anatolia. But it may be asked whether it did not originate in eastern Anatolia. The skulls found at Tilkitepe enlighten us in this respect. The chalcolithic and copper age skulls from Tilkitepe are dolichocephalic and mesocephalic. However, from the chalcolithic period we have a brachycephalic skull. The cranial index of this skull is 82.32 and the occiput is not flattened (fig. 4). This brachycephalic skull is also of the alpine type and is

not armenoid. Thus, it appears that this race did not originate in Eastern Anatolia either.

It is clear that the armenoid race did not originate in Anatolia. Thus, we find ourselves able to confirm the opinion of Dr. Krogman (1937) in this respect.

From the study of Fürst [8] we learn that the earliest inhabitants of Cyprus were not armenoid and that the peoples of the armenoid type landed on this island between 2000 and 1500 B. C. Professor Buxton differentiated four armenoid skulls from among the 36 crania found at Kish. The date of these skulls is approximately 3000 B. C. This shows that even at this date the armenoid race was already present beyond the borders of Anatolia. Professor Vallois (1935) sees armenoid influence in the skulls found at Tepe-Djemshidi and tepe-Bad-hora in Iran. These skulls date back to 2000 - 1000 B. C. The three skulls, however, from Tepe-Giyan briefly reported by Vallois (1935) are dolichocephalic. Friederichs and Müller (1933) also report two armenoid skulls from Harappa in the Indus valley.

Thus we know that in ancient times the armenoid race was present outside of Anatolia. On the other hand, there are no armenoid skulls in the Anatolian copper age and Hittite strata. Of course, it is not impossible that peoples of the armenoid type may have lived as small minorities in some parts of Anatolia in the Hittite period. But the Hittites were not of this race, nor did this race originate in Anatolia. If the armenoid race had originated in Anatolia at least some of the skulls examined should have been of this type.

As it was the case in Europe, in Anatolia also the earliest brachycephals were of the alpine race, and that the armenoids arrived later than the alpins. Since the skulls of the armenoid type are not present in the chalcolithic, the copper age and the Hittite strata of Anatolia, we must look for the place of origin of this race further east, as was suggested by Dr. Ariëns Kappers (1934) and by Dr. Krogman (1937).

SUMMARY

The majority of the chalcolithic and copper age population of Anatolia were dolichocephalic and mesocephalic. The basic popu-

[8] Fürst, C. M. «Zur Kenntnis der Anthropologie der Prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypem». Lunds universitets Arsskrift, n. f. Avd. 2, Bd. XXIX, no. 6 (Lund, 1933). (cited by Krogman, 1937).

lation of the copper age appears to be a continuation of the chalcolithic people. There does not appear to have been a change in the racial make-up of Anatolia between these periods. In these periods the brachycephals were rare and probably belonged to the invaders [9]. This study indicates that the earliest inhabitants of Anatolia were dolichocephalic and that brachycephals came in later.

From the studies of prehistoric crania in Europe we know that the dolichocephals preceded the arrival of the brachycephals. Thus, it is probable that in Anatolia also the populations of the periods preceding the chalcolithic age were dolichocephalic. But by this we do not mean that there were no brachycephalic individuals present in the earlier periods of Anatolia. Indeed the skull found at Kumtepe, which is said to be neolithic, is brachycephalic (Prof. Şevket Aziz Kansu, 1937). By this what we mean is that the greatest majority of the people were dolichocephalic in the earlier periods too.

The evidence indicates that about 2000 B. C. a new invasion took place in Anatolia. This was made by the Hittites who were predominantly of alpine stock. The craniological evidence, however, suggests that the Hittite invaders did not annihilate the native population they found in Anatolia, but on the contrary mixed with them and tried to assimilate them.

A few brachycephalic skulls from the chalcolithic and the copper ages also are of the alpine race. But the Hittites represent a new and a more extensive alpine invasion. In the Hittite period, in the sites examined, the number of the brachycephals had increased. For instance, in Alişar there were no brachycephals in the copper age, but they were present in the Hittite period of this city. Though we have not sufficient evidence to be sure, from the situation at Alişar it would appear possible that populations of the Bronze and Hittite periods may have been of the same stock.

This study has also shed some light on the problem of the origin of the armenoid race. The craniological evidence indicates that this race did not originate in Anatolia and that its place of origin must be looked for further east.

[9] It appears that in the copper age there was a small invasion bringing these brachycephals into Anatolia. But this invasion in the copper age does not seem to have affected the racial make-up of Anatolia so much as the Hittite invasion.

BIBLIOGRAPHY

- Angel, J. L.** 1939 The Babaköy skeleton. In *Archiv für Orientforschung*, Band XIII, Heft 1/2. Berlin.
- Buxton, L. H. D.** 1924 In S. Langdon, *Excavations at Kish*, vol. I. Paris.
- Buxton, L. H. D. and Rice, D. T.** 1931 Report on the human remains found at Kish. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Vol. LXI.
- Ehrich, R. W.** 1938 Late cemetery crania. In Starr, R. F. S. *Nuzi. Report on the Excavations at Yorgantepe near Kirkuk*. Cambridge.
- Fischer, E.** 1923 «Spezielle Anthropologie: Rassenlehre». *Anthropologie*, unter Leitung von G. Schwalbe und E. Fischer. «Die Kultur der Gegenwart», Hrsg. Von P. Hinneberg 3. teil. 5 A bt. (Leipzig und Berlin). Cited by Krogman, (1937).
- Friederichs, H. and Müller, H.** 1933 Die Rassenelemente im Indus-Tal während des 4. und 3. vorchristlichen Jahrtausends und ihre Verbreitung. *Anthropos*, XXVIII.
- Fürst, C. M.** 1933 «Zur Kenntnis der Anthropologie der prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypern» *Lunds Universitets Arsskrift, n. f. Avd. 2, Bd. XXI*, no. 6. (Cited by Krogman, 1937).
- Kansu, Ş. A.** 1930 Hittite'lerin kraniolojik tetkikatına methal. Sur la morphologie des crânes trouvés dans un höyük (Tell) d'Anatolie (Alişar). Introduction à l'étude craniologique des Hittites. *Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie)*. No. 10.
- Kansu, S. A.** 1934 Deuxième contribution à l'étude craniologique des Etis (Hittites). *Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie)*. No. 15-16.
- Kansu, Ş. A.** 1937 Alacahöyükte bulunan iskeletlerin antropolojik tetkiki. Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alacahöyük. *Belleten*, No. 1.
- Kansu, Ş. A.** 1937 Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alacahöyük. *L'Anthropologie*, vol. 47, No. 1-2.
- Kansu, S. A.** 1937 Kumtepe neolitik kemikleri üzerinde antropolojik bir tetkik. Etude anthropologique sur les ossements de Kumtepe (Troad). *Belleten*, no. 2.
- Kansu, Ş. A. and Atasayan, M.** 1939 Anadolunun ırk tarihi üzerine antropolojik bir tetkik. Contribution à l'étude sur l'histoire raciale de l'Anatolie. *Belleten*, no. 9.

- Kansu, Ş. A. and Atasayan, M.** 1939 Anadolu'nun ırk tarihi üzerine antropolojik yeni bir tetkik. Nouvelle contribution à l'étude sur l'histoire raciale de l'Anatolie. Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie), no. 19-22.
- Kansu, Ş. A.** 1939 Les ossements d'Ahlathibel (Age du Cuivre). Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie) no. 19-22.
- Kansu, Ş. A. and Atasayan, M.** 1939 Afyon Karahisar-Kusura hafriyatında meydana çıkarılan Bakır çağı ve Eti devirlerine ait iskeletler üzerine tetkikler. Recherches sur les squelettes de l'âge du cuivre et de l'époque Hittite, découverts dans les fouilles de Kusura, aux environs d'Afyon Karahisar. Türk Antropoloji Mecmuası (Revue Turque d'Anthropologie) no. 19-22.
- Kansu, Ş. A.** 1939 Etude anthropologique d'ossements d'Arslantepe (Malatya). Revue Hittite et Asiatique, 35.
- Kappers, C. U. A.** 1934 An Introduction to the anthropology of the Near East in ancient and recent times. Amsterdam.
- Keith, Sir A.** 1927 «Report on the human remains» In H. R. Hall and C. L. Wooley: Al-Ubaid, Ur excavations, vol. 1.
- Koşay, H. Z.** 1938 Alacahöyük hafriyatı. Türk Tarih Kurumu yayınlarından. Ser V. No. 2.
- Krogman, W. M.** 1937 «Cranial types from Alishar Hüyük and their relations to other racial types, ancient and modern, of Europe and Western Asia». In Von der Osten's : Alishar Hüyük, seasons of 1930-1932. Part. III, Chicago.
- Luschan, von F.** 1911 The Early inhabitants of Western Asia. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
- Osten, von der, H. H.** 1937 The Alishar Hüyük, seasons of 1930-1932. 3 part Chicago.
- Seltzer, C. C.** 1936 The Racial characteristics of Syrians and Armenians. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Harvard University. Vol. XIII. No. 3.
- Seltzer, C. C.** 1940 Contributions to the racial anthropology of the Near East. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Harvard University. Vol. XVI, no. 2.
- Vallois, M. H. V.** 1935 Notes sur les têtes osseuses rapportées par la mission archéologique. G. Contenau and R. Ghirshman, Fouilles du Tepé-Giyan, Paris.

Table I
Chalcolithic and Copper Age Skulls

	BABAÖY ♂(1)	EİSARLIK II		ALİŞAR			KUSUR . [*] (Copper)			ALACAHOYÜK (Copper)		TILKITEPE					
		♀(1)	♀(1)	Chalcolithic		♂(6)	Copper		♂(2)	♀(1)	♂(4)	♂(3)	♀(3)	Chalcolithic		Copper	
				♀(1)	♂(1)		♂(1)	♀(1)						♂(2)	♀(3)	♂(2)	♀(3)
g . op	183	180.5	179	182.1	177	189	177	189	177	190	180	171.66	191	179	183.66	181	
eu . eu	133	149	130	135	137	141	128	141	128	141.5	144.66	135.33	137.5	140.33	137.33	140	
Ba . b	140	—	—	136.4	—	124	—	124	—	147	—	—	131	—	129.5	—	
Po . b	121	116	107	112.8	107	114	—	114	—	117	109.5	107	112	105	110	110	
Min - frontal	95	—	94	91.3	93.5	92.5	91	95.6	91	95.6	94.33	97.75	99	95.16	101	93.5	
Zy - Zy	(126)	—	124	124.4	113	132	—	—	—	—	—	116	129	118	128	—	
Ba . na	105?	—	—	102.9	—	98	—	98	—	—	—	—	97	—	100.5	—	
Ba . pr	(100)??	—	—	91	—	98	—	98	—	—	—	—	85	—	97.5	—	
Na . pr	(69)	—	66	69.6	—	70	—	70	—	—	—	63	65	—	65.5	—	
Orbit width	39?	38	38	38.9	37	42	—	42	—	—	—	37	—	—	38.25	—	
Orbit height	33	29	35	33.7	31	32	—	32	—	—	—	31	—	—	31	—	
Nasal height	(50)	48?	46	48.8	—	46	—	46	—	—	—	46	—	—	49.5	—	
Nasal width	(23)??	23.3	22	24.9	—	24	—	24	—	—	—	22	—	—	23.75	—	
Max. alv. width	(63)??	—	58	60.3	—	64	—	64	—	—	—	—	—	—	66	—	
Max. alv. length	(59)???	—	—	51.5	—	55	—	55	—	—	—	—	—	—	59	—	
Cranial index	72.6	82.5	72.6	74.2	77.4	74.6	72.32	74.18	72.32	74.18	80.43	78.84	72.02	78.38	74.9	77.34	
Height - length index	76.5	—	—	75.1	—	64.92	—	73.05	—	73.05	—	—	69.68	—	72.07	—	
Height - Breadth index	105.2	—	—	100.3	—	86.71	—	101.43	—	101.43	—	—	93.57	—	94.52	—	
Po - b - length index	66.1	64.2	59.8	62	60.5	60.32	—	61.32	—	61.32	60.69	61.88	59.57	58.88	59.91	60.77	
Po - b - breadth index	90.9	77.85	82.3	83.6	78.1	80.86	—	82.68	—	82.68	76.35	80.76	80	77.93	80.08	78.57	
Orbital index	84.6?	76.3	92.1	87.1	83.8	76.19	—	—	—	—	—	83.78	—	—	81.07	—	
Nasal index	46??	48.5	47.8	51.3	—	52.17	—	—	—	—	—	47.82	—	—	48.02	—	
Tr. crania - facial index	(94.7)	—	95.4	92.2	82.5	92.3	—	—	—	—	—	84.05	92.14	86.76	93.19	—	
Upper facial index	54.7	—	53.2	56	—	53.03	—	—	—	—	—	54.31	50.38	—	50.73	—	
Zygo - frontal index	75.3	—	75.8	73.5	82.7	72.72	—	—	—	—	—	82.31	76.74	—	78.34	—	

[*] When prof. Şevket Aziz Kansu had written his report (1939) on the Kusura skeletons the period to which the skull No. 9476 belonged was unknown and consequently in his report it was marked with a question mark. Subsequently, however, from a letter of Miss Lamb, written to professor Şevket Aziz Kansu, it was learned that it belonged to the copper age. The measurements of this skull have been added to the copper age series.

Table II
Skulls of Bronze and Hittite periods

	HİSARLIK III		ALİŞAR		KUSURA (Hittite) ♂ (2)	ARSLANTEPE (Hittite) ♂ (1)
	♂ (2)	♀ (1)	Hittite			
			Bronze ♂ (2)	♂ (8)		
g - op	192	188	180.5	182.9	174.3	176.5
eu - eu	136.7	134	142.5	144.6	141	141
Ba - b	—	—	136	125.9	121.5	136.5
Po - b	110	111	116	113.4	106	119
Min - frontal	—	—	100.5	99.8	96.7	94.5
Zy - Zy	—	—	135.5	129.8	125	135? [*]
Ba - na	—	—	95	103.7	87	103.5
Ba - pr	—	—	84	98.6	77	99
Na - pr	105	—	60	68.6	62	69.5
Orbit width	38	—	36	40.1	37	41
Orbit height	30	—	34	32.6	33	32.5
Nasal height	48	—	49	52.3	48	49
Nasal width	24.5	—	26	26.1	24	25.5
Max. alv. width	—	—	53	61.9	64	62
Max. alv. length	—	—	46	50.8	43	50.5
Cranial index	71.2	—	79.1	79.2	80.9	79.87
Height - length index	—	71.3	77.7	68.1	70.4	77.3
Height - Breadth index	—	—	93.2	87.1	86.1	96.97
Po - b - length index	58.7	57	64.3	62	61.6	67.42
Po - b - breadth index	80.5	82.83	81.5	78.4	76.6	84.52
Orbital index	78.9	—	94.4	81.4	89.2	79.27
Nasal index	50.9	—	53.1	50.2	50	52.42
Tr. crania - facial index	—	—	95.1	89.7	91.2	91.83 [*]
Upper facial index	—	—	43.8	52.9	49.6	54.81 [*]
Zygo - frontal index	—	—	74.2	77.9	74.4	70.37 [*]

[*] Writer's addition.

Table III
Chalcolithic and Copper Age Skulls
Group I (Dolichocephalic and Mesocephalic skulls)

	BABADÖY ♂ (1)	ALİŞAR		KUSURA (Copper)		AFLATLIBEL (Copper)		ALACARÖYÜK (Copper)		TILKITEPE			
		Chalcolithic ♀ (1)	Copper ♂ (6)	♀ (1)	♂ (2)	♀ (1)	♂ (4)	♂ (1)	♀ (2)	Chalcolithic		Copper	
										♂ (2)	♀ (2)		
g - op	183	179	182.1	177	189	177	190	185	173	191	178	183.66	181
eu - eu	133	130	135	137	141	128	141.5	140	132.5	137.5	136	137.33	140
Ba - b	140	—	136.4	—	124	—	147	—	—	131	—	129.5	—
Po - b	121	107	112.8	107	114	91	117	110	107	112	105	110	110
Min - frontal	35	94	91.3	93.5	92.5	—	95.6	96	95.5	99	94.25	101	93.5
Zy - Zy	(126)	124	124.4	113	132	—	—	—	116	129	118	128	—
Ba - na	105?	—	102.9	—	98	—	—	—	—	97	—	100.5	—
Ba - pr	(100)??	—	91	—	98	—	—	—	—	85	—	97.5	—
Na - pr	(69)	66	69.6	—	70	—	—	63	63	65	—	65.5	—
Orbit width	(39)?	38	38.9	37	42	—	—	37	37	—	—	38.25	—
Orbit height	33	35	33.7	31	32	—	—	31	31	—	—	31	—
Nasal height	(50)	46	48.8	—	46	—	—	46	46	—	—	49.5	—
Nasal width	(23)??	22	24.9	—	24	—	—	—	22	—	—	23.75	—
Max. alv. width	(63)??	58	60.3	—	64	—	—	—	—	—	—	66	—
Max. alv. length	(59)???	—	51.5	—	55	—	—	—	—	—	—	59	—
Cranial index	72.6	72.6	74.2	77.4	74.6	72.32	74.18	75.67	76.57	72.02	76.41	74.9	77.34
Height - length index	76.5	—	75.1	—	64.92	—	73.05	—	—	69.68	—	72.07	—
Height - Breadth index	105.2	—	100.3	—	86.71	—	101.43	—	—	93.57	—	94.52	—
Po - b - length index	66.1	59.8	62	60.5	60.32	—	61.32	59.45	61.83	59.57	58.98	59.91	60.77
Po - b - breadth index	90.9	82.3	83.6	78.1	80.86	—	82.68	78.57	80.76	80	77.20	80.08	78.57
Orbital index	84.6?	92.1	87.1	83.8	76.19	—	—	—	83.78	—	—	81.07	—
Nasal index	46???	47.8	51.3	—	52.17	—	—	—	—	—	—	48.02	—
Tr. cranium - facial index	(94.7)	95.4	92.2	82.5	92.3	—	—	—	84.05	92.14	86.76	93.19	—
Upper facial index	54.7	53.2	56	—	53.03	—	—	—	54.31	50.38	—	50.73	—
Zygo - frontal index	75.3	75.8	73.5	82.7	72.22	—	—	—	82.31	76.74	—	78.34	—

Table IV
Chalcolithic and Copper Age skulls
Group II (Brachycephalic skulls)

	HİSARLIK II ♀ (1)	ALACAHÖYÜK (Copper) No. IV ♂	ALACAHÖYÜK (Copper) No. XVI ♂	ALACAHÖYÜK (Copper) No. XX ♀	TILKİTEPE Chalcolithic No. 34 ♀
g - op	180.5	176	179	169	181
eu - eu	149	147	147	141	149
Ba - b	—	—	—	—	—
Po - b	116	109	—	—	—
Min - frontal	—	95	92	100	97
Orbit width	38	—	—	—	—
Orbit height	29	—	—	—	—
Nasal height	48?	—	—	—	—
Nasal width	23.3	—	—	—	—
Cranial index	82.5	83.52	82.1	83.4	82.32
Po - b - length index	64.2	61.93	—	—	—
Po - b - breadth index	77.85	74.14	—	—	—
Orbital index	76.3	—	—	—	—
Nasal index	48.5	—	—	—	—

Table V
Skulls of Bronze and Hittite periods
Group 1 (Dolichocephalic and Mesocephalic skulls)

	ALİŞAR			KUSURA (Hittite)	HİSARLIK III	
	Early Bronze	Hittite			♂(2)	♀(1)
	♂(1)	♂(5)	♀(1)	♂(1)		
g - op	186	186	177	176	192	188
eu - eu	139	143.2	140	135	136.7	134
Ba - b	—	124.8	—	136	—	—
Po - b	119	113.6	99	118	110	111
Min - frontal	101	97.6	98	94	—	—
Zy - Zy	134?	128.2	—	—	—	—
Ba - na	—	100.6	—	107	—	—
Ba - pr	—	97.4	—	106	—	—
Na - pr	—	67.4	—	65	105	—
Orbit width	—	39.8	—	41	38	—
Orbit height	—	32.4	—	31	30	—
Nasal height	—	52.4	—	47	48	—
Nasal width	—	25.4	—	29	24.5	—
Max. alv. width	—	62.2	—	60	—	—
Max. alv. length	—	51	—	52	—	—
Cranial index	74.7	76.9	79.1	76.70	71.2	71.3
Height - length index	—	67.1	—	77.27	—	—
Height - Breadth index	—	87.2	—	100.74	—	—
Po - b - length index	64	61	55.9	67.05	58.7	57
Po - b - breadth index	85.6	79.3	70.7	87.41	80.5	82.83
Orbital index	—	81.4	—	75.61	78.9	—
Nasal index	—	48.6	—	61.70	50.9	—
Tr. cranio - facial index	96.4	89.5	—	—	—	—
Upper facial index	—	52.5	—	—	—	—
Zygo - frontal index	75.4	77.6	—	—	—	—

Table VI
Skulls of Bronze and Hittite Periods
Group II (Brachycephalic skulls)

	ALİŞAR			KUSURA (Hittite)	ARSLANTEPE (Hittite)
	Early Bronze ♂(1)	Hittite		♂(1)	♂(1)
		♂(3)	♀(2)		
<i>g - op</i>	175	177.7	173	177	—
<i>eu - eu</i>	146	147	141.5	147	—
<i>Ba - b</i>	136	128.5	121.5	137	—
<i>Po - b</i>	113	113	113	120	—
<i>Min - frontal</i>	100	103.3	96	95	—
<i>Zy - Zy</i>	137	132.3	125	135? [*]	—
<i>Ba - na</i>	95	111.5	87	100	—
<i>Ba - pr</i>	84	101.5	77	92	—
<i>Na - pr</i>	60	70.6	62	74	—
<i>Orbit width</i>	36	40.6	37	41	—
<i>Orbit height</i>	34	33	33	34	—
<i>Nasal height</i>	49	52	48	51	—
<i>Nasal width</i>	26	27.3	24	22	—
<i>Max. alv. width</i>	53	61.3	62	64	
<i>Max. alv. length</i>	46	50.5	43	49	—
<i>Cranial index</i>	83.4	82.8	81.75	83.05	82.08
<i>Height - Length index</i>	77.7	70.7	70.4	77.4	—
<i>Height - Breadth index</i>	93.2	86.75	86.1	93.20	—
<i>Po - b - length index</i>	64.6	63.63	67.3	67.80	66.49
<i>Po - b - breadth index</i>	77.4	76.83	82.5	81.6	80.13
<i>Orbital index</i>	94.4	81.23	89.2	83	—
<i>Nasal index</i>	53.1	52.76	50	43.14	—
<i>Tr. cranio - facial index</i>	93.8	89.93	91.2	91.83 [*]	—
<i>Upper facial index</i>	43.8	53.46	46.6	54.81 [*]	—
<i>Zygo - frontal index</i>	73	78.23	74.4	70.37 [*]	—

[*] Witer's addition.

DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ ANTROPOLOJİ ENSTİTÜSÜNDE MUHAFAZA EDİLMEKTE BULUNAN BAZI PREHİSTORİK ARKEOLOJİ EŞYASI

Prof. Dr. Şevket Aziz KANSU - Tahsin ÖZGÜÇ

Neşrettiğimiz buluntular, on sene evvel ustad merhum Halil Edhem tarafından Antropoloji enstitüsüne hediye edilmişti. Eserlerin Umumi harbe tekaddüm eden senelerde Diyarbakır mıntakasında yapılan kazılarla elde edildiği kat'i olmakla beraber, hangi höyük veya harabenin tetkikinden geldiğini bilmiyoruz. Yaptığımız araştırmalar neticesinde, buluntularımızın Diyarbakır mıntakası veya hiç olmazsa cenubi-şarki Anadolu'dan neşet ettiklerini tesbit etmiş bulunuyoruz. Bulunduğu yer ve çıkarıldığı toprakları malûm olmıyan, bu nevi arkeoloji eşyasının neşir ve muayyen kültürlere ircainın güçlüğü malûmdur. Fakat son senelerde Ön Asya'nın sistemli kazılara sahne olduğunu ve zengin malzemesini gözönüne getirirsek, eserlerimizin tipoloji metodu ile tetkiklerinin kolay olduğunu anlarız. Bu vaziyete rağmen, her buluntunun kronolojisi yine şüpheli kalmaktadır. Fakat bazı malzemenin teknik ve şekil mukayeseleri yardımı ile muayyen devirlere âdiyetlerini göstermiye çalışacağız.

Mermerden yapılan beş düz İdol'un (Lev. I, 1-5) buldukları mıntaka malûm olmasaydı garbi Anadolu ve Adalar mahsulâtı olduklarında şüphe edemezdik. İdollerimiz, malzeme ve teknikleri, yuvarlak ve müstatili andıran vücudları, başsız veya başlı boyunlarını işaret eden girintileri ve nihayet başları bakımından Turova-Termi idollerinin en yakın eşleridir. Diyarbakır mıntakası idolleri ile Turovanın II-V tabakalarına ve Terminin I-III şehirlerine ait idolleri arasında sıkı bir birlik mevcuttur [1].

Aynı tip idollerin birinci Turovada da mevcut olacağını, yeni Termi ve eski Yortan idol buluntuları da isbat etmektedir [2].

[1] Schmidt, Schliemanns Sammlung, Berlin (1902) 7363, 7062, 7551-2 ve W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos, Cambridge (1936) s: 176, Lev. XXVI, 31, 98, 31.73.

[2] R. Dussaud, Les Civilisations préhelléniques, Paris (1914), S: 362 şe : 266

Coğrafi şeraiti ve kültür teakupları bakımından birbirlerinden büyük farklarla ayrılan bu iki mıntakanın, idolleri arasında görülen büyük benzerlik, bilhassa alâkamızı çekmektedir. Diyarbakır mıntakası idollerinde ağız, göz ve kaş gibi yüz uzuvlarını işaret eden çizgilerin yokluğu, boyunlarının daha kısa, başlarının da daha şematik yapılmış olması ve 3 numaralı idolun garpte tam eşinin bulunmayışı, sadece mahalli farklarla değil, bilâkis aynı mıntakada yaşayan muhtelif san'atkârların şahsi görüş ve meharet derecelerinin dahi, bu nevi ehemmiyetsiz farklara sebep olabileceğini gösterir. Esasen bu türlü farkları aynı kültürü temsil eden Termi-Turova-Yortan-Kusura idollerinde de görmek kabildir [1].

Her şeyden evvel tekrar zikretmek istediğimiz nokta, buluntularımız üzerinde görülen teressübat ve haricî tesirlerin, uzun müddet toprak altında kaldıklarına işaret ettikleridir. Bu suretle onların kazılarla elde edildiğinde şüphemiz kalmamıştır. Benzerleri de baki kaldıkça, *İdol*'den başka hiçbir mâna ile adlandırılmıyacakları da aşikârdır.

O halde bu Garp ve Şark ayniyetini nasıl izah debiliriz ?

İç Anadolu'nun hâkim idol tiplerinden birini teşkil eden mermer idoller'in [2] Adaların nüfuzu ile meydana geldiği, Dr. Bittel tarafından gösterilmişti [3]. Bazı farklara rağmen, İç Anadolu'nun Garp âlemi idolleri ile münasebatı, o zaman Dr. Bittel'e malûm olmıyan yeni kazıların kil ve mâdeni idolleriyle de tastik edilmiş bulunmaktadır [4].

Girid Neolitğinin şişman ve çömelmiş kil idollerini tetkik eden Evans, geniş sahaya şamil, mâruf idol münasebatı tezini kurmuş ve mukayeseli bir levha da meydana getirmişti [5].

Son yıllarda Hafaca, Tepe Gavra ve Arpacıya kazıları idol bakımından yeni buluntular ortaya koydu [6]. Turova ve Sarılar

[1] W. Lamb. Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar, Oxford, (1937) s : 50, şe : 11; 5-7.

[2] Von der Osten; The Alişar Höyük. Part III s : 347, şe : 269.

[3] Kurt Bittel. Prähistorische Forschung in Kleinasien, Istanbul (1934) s : 37, 84, 87. 112.

[4] Remzi O. Arık, Alaca Höyük hafriyatı (1935), CLXIII. Al. 960, H. Z. Koyşay, Alaca Höyük hafriyatı (1936), Lev. LXXXIX ve Dr. Ş. A. Kansu, Etiyokuşu hafriyatı raporu (1940). F. 382, 290.

[5] A. Evans, The Palace of Minos at Knossos I, London (1921), s : 14, şe : 13.

[6] OIC, 17. s : 71-73, şe : 63, E. A. Speiser, Excavations at Tepe Gavra, Philadelphia (1935) s : 138 lev LIII b, LIV a ve L. Mallovan, Prehistoric Assyria; the excavations at Tall Arpaciyah 1933 s : 82 şe : 46. 5.

idollerinin en yakın eşleri, Hafaca ve Tepe Gavra'nın ilk hanedan çağına ait kültür tabakalarında görüldü. Bunlara eskidenberi bilinen Serrin idolü de ilâve olununca, aynı tipi temsil eden buluntuların gittikçe arttığı kendiliğinden anlaşılır [1]. Bütün hâfir ve müdekkikleri tarafından da söylenildiği gibi, bu idollerin aynı tipe aidiyeti ve Kiklât-Turova guruplarına akrabalıkları bir tesadüf değildir.

Arpacıya'nın Tel-Halaf kültür kademelerinde bulunan, kilden yapılmış kurs idolü, Anadolu buluntularına hiçbir suretle yabancı değildir. Bu eserin boyalı ve çok şişman Tel-Halaf idolleri yanında bulunuşu, aralarındaki zaman farkına rağmen, yine dikkatimizi daima Şimal sahalarına çekmektedir.

Diyarbakır mıntakasının, zikrettiğimiz kazı yerlerinin dahil bulunduğu büyük coğrafi bölgeye yakınlığı ve Şimali Suriye - Mezopotamya kültürleri ile muhtemel münasebatı gözönüne getirilince, yeni idollerin buluntu yerleri bizi hiç te hayrete düşürmez. Esasen Tel-Halaf kültürünün veya daha umumî bir tabirle Şimali Suriye-Şimali Mezopotamya'nın en eski kültürlerinin Van ve Yümük Tepeye kadar yayılışı, Diyarbakır mıntakasının da prehistorik kültürel mevkiini tayin edebilecek vaziyettedir [2].

Diyarbakır mıntakasının şematik bir surette yapılan düz mermer idolleri takriben üçüncü binin ilk yarısına tarihlenebilir. Yakın ve uzak sahalardaki benzerleri nazarı itibara alınınca, bu tarihin pek yüksek olmadığı anlaşılır.

Ön Asyanın bu kültürlü bölgelerinde tesadüf edilen tipik Garp idolleri, ya ithal edilmiş veyahut ta tanınmakta bulunan dış nümüneler buldukları yerlerde taklit edilmiştir.

Şimali Suriye ve Mezopotamyanın eskidenberi devam edegelen idol an'anesi yanında, yeni garp tiplerinin mevcudiyeti - ister ithal, isterse yabancı mahsulâtı taklit olsun - her iki sahanın idol bakımından münasebete giriştiklerini göstermiye kâfidir. Yalnız bu münasebetin diğer arkeoloji malzemeleri ile de tevsiki şart olmalıdır. Maamafi eski malûmlarla birlikte, yeni Diyarbakır mıntakası idolleri de, henüz tetkika muhtaç Evans tezini takviye etmiye yarayacaklardır. İşaretine lüzum gördüğümüz son nokta, Babil'den Turovaya kadar uzanan geniş saha dahilinde tesadüf edilen kurşun idollerin de ön Asya'nın bu bölgelerini kapladıklarıdır [3].

[1] AAA. VI s: 92 (Lev. XXIV) ve V. Müller, Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien (1929) s: 26, 29 lev. 136, 138. Lev. VII, 142.

[2] AfO XI, 1/2 s: 51; AAAX XXVI No: 1-2 (1939), AA 1939 s: 108-109.

[3] D. Opitz; Altorientalische Gussformen (M. V. Oppenheim-Festschrift. 179).

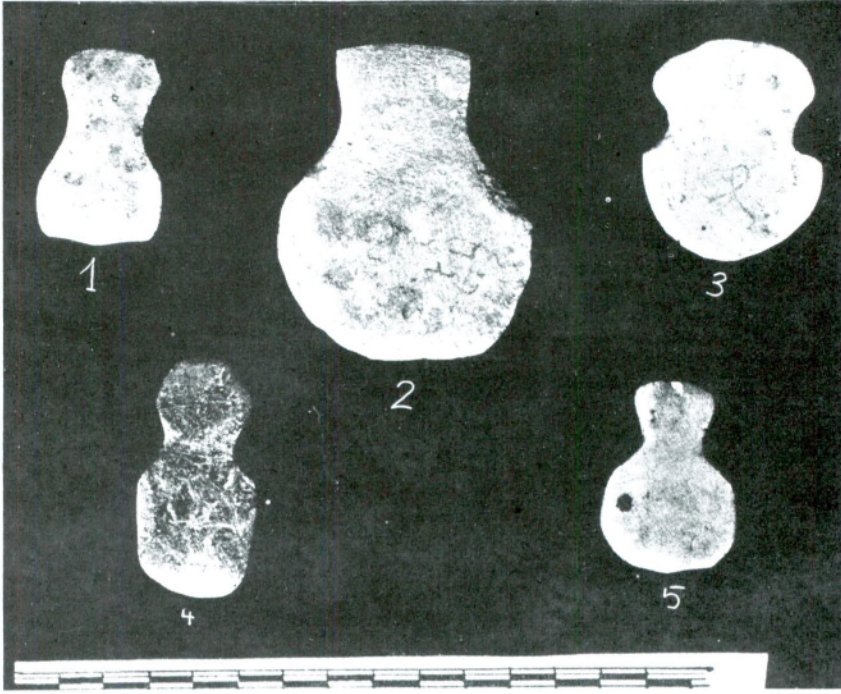
Son yıllarda H. Breuil bilhassa ehemmiyetli bir meseleye daha temas etti. İspanyada Almérienne mıntakasının neolitikten eneolitige kadar devam eden kültür devirlerine ait olmak üzere, elde edilen idollerini, Turova-Kiklât-Girid ve Tel-Eirlat-Ghassul idolle-riyle mukayese ederek, benzerliklerini tesbit etmiş ve İspanya idollerinin deniz yolu ve münasebatı vasıtasıyla şarktan garba götürüldüklerini kabul etmişti [1]. Yeni görüş, bilhassa şarka tevecüh eden Evans tezini, garbe doğru yayma bakımından yeni bir ehemmiyeti haizdir. Bazı idollerde görülen prensip, bazılarında da teferruat farkları hariç tutulursa, Şarki Akdeniz mahsulâtı ile İspanya yarım adası idolleri arasında bir benzerlik sezilebilmektedir. Fakat her benzerlik muhakkak ithâl veya ayrı bir mıntaka ananesini kabul etmekle izah olunamaz. İspanya gibi çok uzak, bütün kültür seyirleri müddetince ayrı bir âlemi temsil eden ve arkeoloji münasebetleri bakımından hiçbir ip ucunun bulunmadığı şu zamanlarda, bu nevi hükümlerden daima çekinmelidir. Esasen bu münasebete 1918 yılında, bilhassa Turova idollerinin mânaları üzerinde duran ve onlarda Zoomorfik bir mâna görmek istiyen M. Siret tarafından da temas edilmiş [2] ve Turova idollerinin İspanyanın Orta neolitik çağına ait realist idolleriyle iştirâkini göstermişti [3]. H. Breuil'un yeni tetkiki de bu görüşün bir nevi devamıdır.

[1] L'Abbé Henri Breuil, Les Peintures rupestres schématiques de la péninsule ibérique; Lagny (1935) Tome IV s : 117-124.

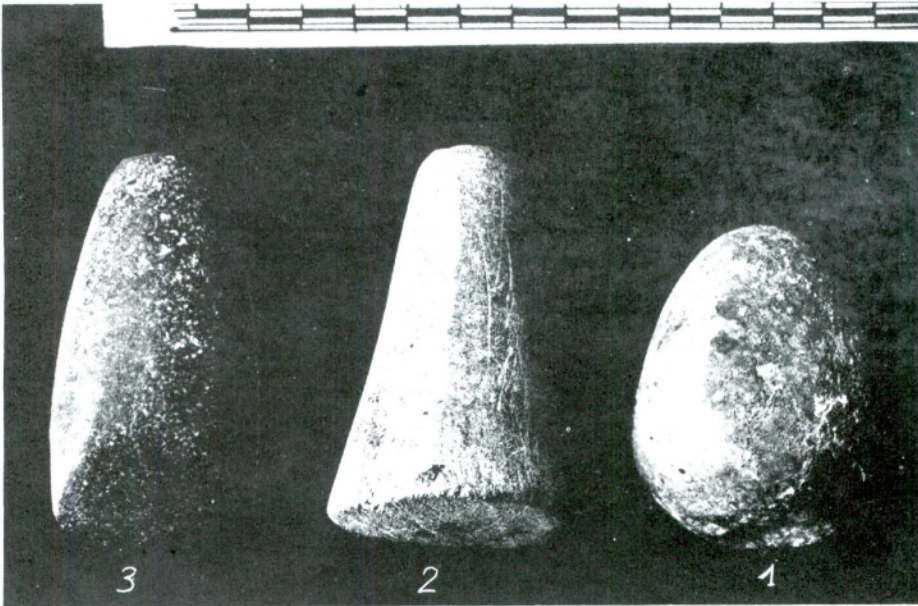
[2] Filhakika Louis Siret idolleri *Ahtapot* (Poulpe) ve *Balta* sembollerinin birleştirilmiş bir ifadesi olarak kabul etmektedir. Bu müellife göre Ahtapot sembolünün en eski şekli keman profili şeklindeki idol formasıdır. Ahtapot [Siret'ye göre su'nun basit bir remzidir. Hisarlık idollerinde bir detay bizzat hayvandan neşet etmiyor ki o da burun veya gözler arasındaki gagadır. Siret bu gaganın çok defa bir üçgen şeklini aldığını gestermiştir. Bu da diğer bir sembolün yani Baltanın remzidir. İspanyada orta neolitik düalistik idolleri bu iştiraki şüphesiz bir surette isbat etmektedirler.

Hisarlıkta ayrı balta sembolü de bulunmaktadır. Bu sembolde baltaya yabancı işaretler taşımaktadır. Bu işaretler basit çizgiler halinde Ahtapotu temsil ederler. Ahtapot ve Balta sembolleri bereket veren (fécondateur) prensip olan su ile bereketi alan (fécondé) toprağı temsil ederler ki bunların tasvirleri zımnı olarak birisinin diğeri tarafından ilkahını yani *mukaddes izdivacı* ifade etmektedir. Bu mukaddes birleşme bu iki sembolü muhtelif tarzlarda birleştirilerek ifade olunuyordu. Garip yüzleri, kol tarzındaki kulplarıyla ve kapaklarıyla Hisarlık çanak çömleği aynı fikirden mülhemdir ve bunlar Mikenin Ahtapot tasvirleri çok bulunan boyalı vazolarının müjdecileridir.

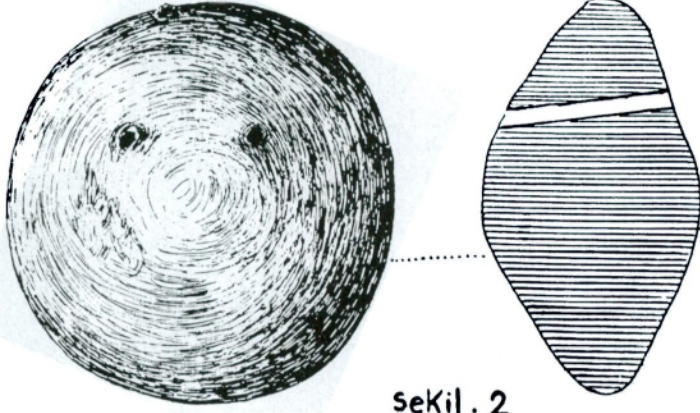
[3] Louis Siret; Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques, Tome I, Paris (1913) s : 59-60.



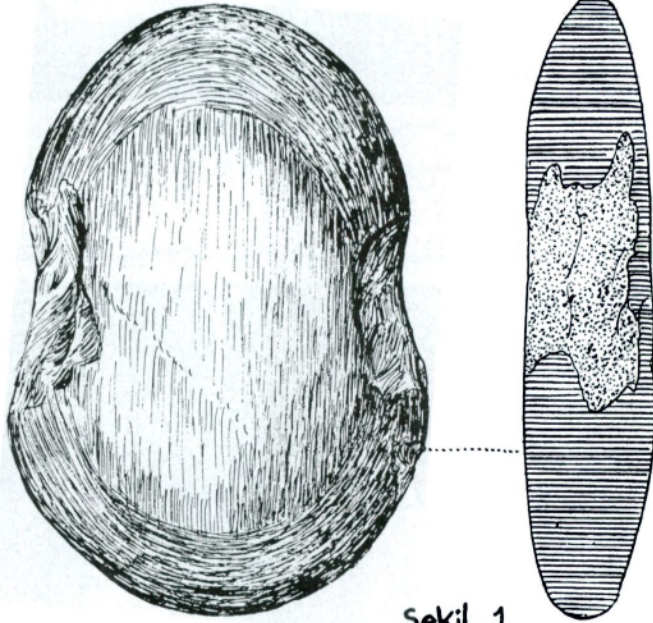
Diyarbakir mintakası mermer idolleri (1-5)



Topuz başı (1), perdahtaşı ? (2), Balta (3)



Şekil . 2



Şekil . 1

Diyarbakır mintakasında bulunan perdahtaşı (1) ve ağırşak (2)

Diğer buluntular idollere nazaran daha az alâkalıdır. Kireç taşından yapılmış armut şekilli topuz başı ortasındaki deliği ile sağlam olarak ele geçmiştir (lev: I, I). Topuz başlarının bütün ön Asyada en eski çağlardan muahhar çağlara kadar aynı şekilleri muhafaza ederek (ekseriyetle armut ve küre şekillerinde) kullanıldıkları malûmdur [1]. Tabii şekle, teknik kolaylığa ve an'aneyle bağlıktan ileri gelen bu devamlılık, Tepe Gavra'nın Akat, ilk Hanedan ve Cemdet-Nasr devrinin son safhalarını gösteren topuz başları ile, Kisurra (Abu Hatab) nın süslü, Cemdet-Nasr kültür kademesine ait Cemdet-Nasr, Uruk, Kiş, Lâgaş buluntuları ve Tell-Beit-Mirsim topuz başları mukayese ve tetkik edilince kolayca anlaşılır [2]. Yalnız yeni Hafaca kazıları üzerlerinde aslan tasvirleri ile, kitabeleri muhtevî fevkalâde mütekâmil topuz başlarını meydana çıkarmıştır [3]. Bunların âyin ve bu nevi toplantılarda kullanılmış olmaları muhakkaktır. Şu izahatımızla Diyarbakır topuz başının, diğer ön Asya topuz başlarının mevki ve mahiyetini de muhafaza ettiğini göstermiş bulunuyoruz.

Siyah Dioritten yapılmış ve iyi perdahlanmış balta (Lev. I, 3) eskidenberi bilinen balta tiplerine hiçbir yenilik ilâve etmemektedir. Aynı şekilleri muhafaza eden bu nevi baltaların ön Asya [4], şimal, şark ve cenubu şarkî Avrupa kültürlerinde de uzun müddet yaşamasına devam ettiği malûmdur.

Bunun için buldukları kültür katları katıyetle malûm olmayan ve sistemli kazı yerlerinden gelmiyen baltaların, devir ve neşet edebilecekleri mıntakaları tayin edebilmek kabil değildir. Diyarbakır mıntakasından ve diğer buluntularımızla aynı yerden gelen baltamızın da, bu şeraite sahip olduğunu söylemekle iktifa edeceğiz.

Kaidesinden tepesine doğru gittikçe daralan mahrutu nakıs biçimli aletin de perdah taşı veya ince maddeleri ezme için kullanıldığı hakikate en yakın bir ihtimaldir (lev. I, 2). Günlük işleri gören bu nevi taş aletlerin, mukayese ve devirlerini tayin için uğraşmak, şüphesiz neticesizdir, Çünkü bu biçim taş aletlerin her

[1] Kurt Bittel. İbid; s : 46, 78.

[2] Speiser, İbid; s : 86-87, 165, Lev. XLI-10, XLII 144: Ernst Heinrich; Fara, Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient - Gesellschaft in Fara und Abu-Hatab 1902/3 Berlin 1931. s : 146 Lev. 77, F 1543 ve Victor Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes. Leipzig 1940, s : 158 Lev. 135, 1-5. The Excavations of Tell-Beit-Mirsim (BASOR) : 56, § 65.

[3] OICL3. 111. şe : 54 ve OIC 17 s : 75-76. şe : 66.

[4] K. Bittel; ibid ; s 42, 45, 77-78.

devirde ve her yerde, hattâ zamanımızda dahi kullanıldıklarını biliyoruz.

Düz levha halindeki taş da (Gabro) bir nevi perdah aletidir (ş: 1). İki yanındaki kertikler intizamsız ve sonradan kırılmış olmalıdır. Bunlara bakarak, Diyarbakır mıntakasının hususiyeti olmayan bu taşı, Woolley'in Karkamış furunlarında (?) bulduğu ve tatmin edici bir şekilde izah etmediği ortaları kertikli taşları ile mukayese edilmemelidir [1].

Son buluntumuz da pişmiş topraktan yapılan, fakat ikmal edilmeden bırakılan ağırşaktır (ş: 2). Üzerinde görülen iki delik, sonradan yapılmış olmalıdır. Maamafi ikmal edilmemiş ağırşak olarak kabul ettiğimiz bu aletin, başka bir işe yaraymış olması da ihtimal dışında değildir.

[1] İraq : Vol. I Part 2. s: 150, şe: 2.

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN ÇANKIRIKAPI HAFRIYATI

Necati Dolunay

Arkeolog

Ulus Meydanından Ziraat Enstitüsüne giderken 500 - 600 metre kadar ilerde, asfalt yolun solunda, eski askerlik şubesi ve şimdiki Beşinci Ortaokulun hemen arkasında ve takriben 300 - 350 metre kutrundaki büyük tepenin bulunduğu yer, hafriyat sâhamızı teşkil etmektedir. Buranın eski ismi Çankırıkapı olduğu gibi caddeye de bugün Çankırı Caddesi, harabenin bir köşesine, kalın duvarları ihtiva etmesi hasebiyle «Yoğun Duvar» denmekte ve halk arasında höyüğün bulunduğu yerde eskiden Timurlengin bir sarayı bulunduğu da rivayet edilmektedir.

Ankaranın tarihteki kıymet ve ehemmiyetini, Makridi'nin Beştepelerde, Dr. Hâmit Koşay'ın Fidanlık ve Ahlatlıbel'de, von der Osten'in Gâvurkalesinde, Dr. Şevket Aziz Kansu'nun Eti Yokuşu ve Gâvurkalesinde ve Remzi Oğuz Arık'ın Ankara Kalesi ve Karaoğlan'da yaptıkları hafriyatlar tespit etmiş ve bunlar, prehistorik devirlerden itibaren Ankara'nın inkitasız iskân edilmiş olduğunu göstermiştir. Zikri geçen bu hafriyatın çoğu T. T. K. adına yapılmıştır. 1931 de Çankırıkapı asfalt caddesi yapılırken hafriyat sâhamızın şarkından geçen ve Auguste klâsik mabedine giden Roma - yolu ile bugün meydana çıkarılan muazzam hamamın ön tarafındaki büyük oyun ve güreş yerinin (Palaestra) bir kısım duvarları da meydana çıkmış ve plânları alınmıştır.

Bundan sonra 1937 de Remzi Oğuz Arık Ankara içinde tarihi vesikalar aramak maksadiyle Çankırıkapı cenup eteklerinde sondajlar yapmış ve en eski kültür tabakası olarak Frikya devrini bulmuştur.

1938 de Ankara içinde henüz raslanmıyan Eti tabakasını bulmak ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi arkeoloji şubesi talebelelerine staj gördürmek maksadı ile, Türk Tarih Kurumu adına ve Antikite ve Müzeler müdürünün umumî nezareti altında burada

hafriyata başlanmıştır. İki ay kadar süren bu staj müddetinde tepenin şimal-garp istikametindeki yamaçta (5×66) metre ebadında bir yarmada ana toprağa kadar inilmiştir.

En üst tabakalarda, hemen tepenin her tarafında görülen dolma toprağa raslanmıştır. Bu dolma toprak 40-50 cm. kadar devam etmiş ve ondan sonra umumiyetle 250 cm'e kadar kültür tabakaları meydana çıkmıştır.

A diye isimlendirilen bu yarmada en eski tabakanın Friky ve sonra sırasıyla Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı olduğu tespit edilmiştir. Şu cihet dikkate şayandırki ne 1937 cenup-şark istikametinde yapılan sondajlarda, ne de 1938 de şimal-garp, 1939 da cenup-şark istikametindeki yarmalarda ve 1940 ta hamamın muhtelif temel sondajlarında Helenistik devre hiç raslanmamıştır.

1938 de (A) yarmasında bu tepenin en eski tabakasının Friky olduğu tahakkuk edince, bir makta ile de kültür tabakaları gösterilmek istenmiş ve tepenin üstünde A yarması hizasında küçük bir sondaj için 5 × 10 metre ebadında bir yer açılmıştır. İşte bu sondaj bize, tepenin üstünü tamamen kaplıyan ve dünyanın en büyük hamamlarından biri olan, muazzam bina bakiyesini vermiştir.

Bu sondajda üst tabakadan itibaren siyah bir toprak tabakası başlamış ve bu derinlere gittikçe koyulaşmıştır. Sondaj derinleştikçe siyah kül, sütun vazifesini gören ve üst kısmı tutmağa yayan yuvarlak tuğlalar ve nihayet büyük külhan meydana çıkmış ve böylece buranın bir hamam olduğu anlaşıl原因 olarak sondaj genişletilmiştir. Buralarda tabana doğru kalın ve siyah bir kurum ve kül tabakasına raslanmıştır. Kül tabakası külhanda 70-80 cm. kadar toplanmış bulunuyordu, tabanda ise kurum 10 - 15 cm. kalınlığında idi.

1938 de yapılan ve B sondajı diye isimlendirilen bu yarma genişletilmiş ve hamamın terleme yerlerinden bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Fazla tahsisat olmadığından o sene ancak iki ay kadar çalışılmıştır.

1939 da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi arkeoloji şubesi profesör ve talebeleri yine geçen seneki gibi hafriyata muntazaman devam etmişlerdir. O sene hamamın terleme yeri (caldarium) ile külhanlar ve külhanlara giden yeraltı servis tüneli meynana çıkmıştır.

Bu sene (1940) hafriyata Antikite ve Müzeler müdürünün umumî nezareti altında, Arkeolog Necati Dolunay'ın idaresinde

devam olunmuş, arkeolog Cevriye Arsanu asistan sıfatıyla iştirak etmiş, Abideleri Koruma heyeti tescil üyesi Abdullah Altar plânları hazırlamış ve Arkeoloji Müzesi müdür muavini Vecdi Kalyoncuoğlu da hesap işlerini üzerine almıştır.

Bu seneki 12-Temmuz-1940 dan 13-İkinci Kânun-1941 e kadar süren altı aylık çalışma esnasında hamamın büyük bir kısmı meydana çıkarılmış, hudutları kısmen tespit edilmiş, hafriyata engel olan barakalar yıkılarak sâha temizlenmiş ve tâmirata bilhassa ehemmiyet verilmiştir.

Frikyâ katı ve bulunan çanak çömlek:

1938 de A yarmasında mimari vesika olarak temeller meydana çıkarılmış, bu tabakalarda birçok figürin, yüzük taşı, kemik iğneler, kandiller, çanak-çömlek ve mâdenî eşya bulunmuştur. Frikyâ iskân tabakasında temeller kaba ve çamurdan yapılmıştır. Roma ve Bizans tabakalarında ise daha muntazam ve harçla yapılmış temeller meydana çıkmıştır.

Burada elde edilen Frikyâ çanak çömleği şu suretle tasnif edilebilir:

1 — Çok renkli (polichrome). Bu nevi pek az bulunmuştur ve hemen hepsi hendesi süslerden müteşekkildir.

2 — Gri renk. Bu nevi iki kısma ayrılır:

a — Basit astarsız,

b — Boya astarlı ve perdahlı.

3 — Koyu gri. Bu nevi ekseriyetle boya astarlıdır.

4 — Siyah renk. Bu nevi çanak çömlek kalın boya astarlı olup çok iyi perdahlıdır.

Bundan başka bu seneki hafriyatta temellerde yapılan sondajlarda:

5 — Kırmızı renk ve

6 — Şimdiye kadar hiçbir höyük ve iskân yerinde henüz raslanmamış olan, basit astarsız gri renkte, kabartmalı bir parça çıkmıştır. Çok kıymetli ve ender olan bu parçanın üzerinde damga halinde ve çanağın boyun kısmını baştan başa çevreleyen bir süvari figürü vardır. At, Posteti devrinde tasvir edilen tarzda olup dört nala koşar vaziyettedir. Yelesi kalkık, uzun kuyruklu ve ağzında gem vardır. Süvari, üzerinde dik bir vaziyette durmakta, ata sıkıca tutunmakta ve ayakları görünmemektedir.

Klâsik hamam :

Meydana çıkarılmağa çalışılan ve cephe duvarı 130 metre olan büyük bina bakıyesi, dünyanın en büyük hamamlarından biridir. Cephe duvarı, hamamı iki kısma bölmektedir:

I — Yıkanma yeri,

II — Oyun ve güreş yeri. (Palaestra).

Esas kısım yıkanma yeri olup hemen baştan başa sıcak hava ve ısıtma tertibatına maliktir ve iki kısma ayrılmaktadır:

1 — Sıcak,

2 — Soğuk.

Sıcak kısımda :

a — Çok sıcak (Caldarium),

b — Ilık (Tepidarium), olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Caldarium 2-4 külhanlı yapıldığından çok sıcak oluyor ve terleme yeri olarak kullanılıyordu.

Tepidarium, soğuk kısım ile çok sıcak kısım arasındadır. Diğer hamamlarda bu kısımda sistemli bir banyo tertibatı yoktur. Fakat burada Tepidarium'da da yıkanmak için yerler ve hususi odalar mevcuttur.

Soğuk kısım (Frigidarium), üç kısma ayrılmaktadır :

a — Yüzme havuzu (Piscina),

b — Soyunma yeri (Apoditerium);

c — Depo kısmı.

30 metre uzun ve 10,5 metre geniş olan yüzme havuzunun etrafı, oturma yeri ve hususi banyolar olmak üzere bölmelere ayrılmıştır. Yüzme havuzunun tabanı büyük ve çok sert bir taştan mozaik olup etrafı mermer kaplamadır. Havuz bir mavuna şeklindedir. Etrafındaki hususi banyoların da tabanı ve etrafı havuzda olduğu gibi mozaik ve mermer kaplamalıdır. Pis sular havuzun etrafını çevreleyen kanal vasıtasıyla ve havuzun pis suyunun aktığı kanalda birleşerek ana kanala akıyordu. Bizans devrinde birçok defa tamire maruz kalan havuzun mermerleri çıkarılmış, mozaikleri sökülmiş ve baştan başa horasanla sıvanmıştır.

Soyunma yeri yüzme havuzunun hemen yanında olup depo kısmı da soyunma yerinin altına gelmektedir.

Şimdiye kadar açılan kısımda on tane külhan çıkmıştır. Bugünkü hamamlarda yalnız bir tane oluşunu hatırlamak, bu hamamın azametini ortaya koyar. Hamamda amelelerin girip çıkmaları ve hizmetlerini görmeleri için ayrı ayrı yerler mevcuttur. Esirle-

rin külhanları ateşlemeleri için iki tane yeraltı servis yolu vardır. Bunlardan biri geniş ve yirmi metre kadar uzundur, diğeri daha dardır, fakat otuz metre kadar uzundur. Bu servis yollarına taş merdivenlerle inilip çıkılmaktadır. Depo kısmından servis yolu ile geçilerek odunluk vazifesini de gören bir hole varılmaktadır; esirler bu holün etrafında bulunan dört külhan ile uzun servis yolunun sonunda bulunan diğeri bir külhanı ateşliyorlardı.

Halihazırdaki vaziyete göre hamam muhtelif büyük odalardan müteşekkildir. Üst kısım teşekkülâtı tam mânasiyle meydana çıkmadığı için ancak temel ve cehennemlik (Hypocaust) vasıtasıyla bir fikir elde edebiliyoruz.

130×80 metre ebadında olan yıkanma yerinin alt tarafları yuvarlak tuğlaların üst üste konmasıyla meydana gelen direklerle doludur. Bu tuğla direkler 130 cm. yüksektir. Direklerin arası 80 cm. genişliğinde olup üzerlerinde 80 cm. kare ve 10 cm. kalınlığında büyük tuğlalar bulunmaktadır. Tuğlaların üzerine 10-15 cm. harç konuyor, onun üzerine de büyük mermer levhalar döşeniyordu. Bu suretle hamamın, duvarlarının da bir kısmı olmak üzere, hemen her tarafı mermer kaplama idi. Külhanların yanmasıyla sıcak hava alttaki tuğla direklerin arasından geçiyor ve böylece üst kısım ısıniyordu. Hemen her büyük odanın bir, iki veya dört külhanı bulunmaktadır. Bu külhanların sıcak havası bir odadan diğeri odaya kemerler vasıtasıyla yayılıyordu. Duvarların sıcak olması için de aralarında açıklık bırakılarak sıcak hava tertibatı yapılmıştı.

Cephe duvarının ayırdığı ön kısım büyük bir meydanlıktır. Ana duvara muvazi olup meydanı sütunlarla çevreleyen bu meydanlıkta koşular, güreşler tertip edilir ve atlı spor yapılırdı. Anlaşıyor ki hamam aynı zamanda büyük bir eğlence yeridir.

Hamamın tertibatı çok iyi bir tarzda yapılmıştır. Plânda da görüleceği üzere, ön taraf oyun yeridir. Bundan sonra bir methalden soyunma yerine ve yüzme havuzu bulunan soğuk kısma gelir (Frigidarium). Soğuk kısımdan ılık kısımlara (Tepidarium) ve en nihayetinde de çok sıcak kısma (Caldarium) gidilir. Böylece taksimat, hamama girer ve çıkarken, vücut üzerindeki tedrici tesirlere müsait tarzda yapılmıştır.

Gayet muntazam, kalın ve derin taş temeller üzerine kurulan binanın üst kısmı tuğla ile yapılmıştır. Bu tuğlalar 3×28×31 cm. ebadında ve çok iyi pişmiştir. Temellerin üzerindeki taş duvarlar dört sıra taş ve dört sıra tuğla olmak üzere çok muntazam bir

surette yapılmıştır. Taşlar 13×30-40 cm. ebadında olup tamamen yerli Ankara taşıdır.

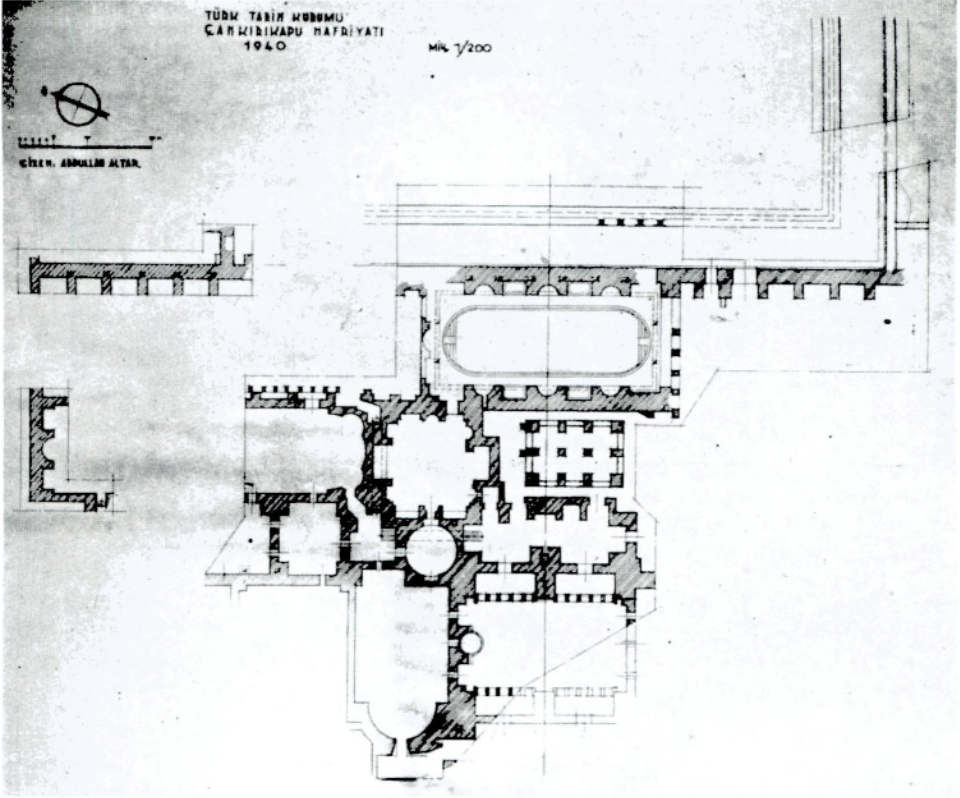
Hamamın iç duvarları mermer ve mozaik kaplama olduğu gibi cephe duvarı üzerinde bulunan mermerden ve önünde toprakla beraber çıkan pek fazla mozaikten de cephe duvarının mermer ve mozaik kaplama olduğu anlaşılmaktadır. Pek çok çeşit mermer bulunmuştur. Bizanslılar zamanında çok fazla değiştirilmiş olan binada mermerler sökülerek yerleri ya horasanla sıvanmış veya kaba mozaikle doldurulmuştur.

Bulunan mermerden bir yılan başı ve göğdesinin muhtelif parçaları burasının aynı zamanda bir şifa yeri olduğunu da göstermektedir.

Araştırmalar neticesinde bu tepenin zamanla metrük bir halde kalarak bir vakitler mezarlık olarak kullanıldığı ve daha sonraları süprüntü ile de doldurulmuş bulunduğu anlaşılmıştır.

Çankırıkapı'daki muhtelif hafriyat ve sondajlarda Frikya, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı devirleri meydana çıkmıştı. Hafriyat esnasında çıkan para, küçük buluntular, çanak çömlek ve mimari tarz bize bu hamamın «Roma devri» bir bina olduğunu öğretmiş ve bu sene temellerde yapılan sondajlarda yalnız Frikya eşyasının çıkması da bu görüşümüzü kat'ileştirmiştir.

Klâsik hamam Roma imparatorlarından «Karakalla» zamanında yapılmış ve Bizanslılar zamanında çok kullanılarak hayli tamir görmüştür. Bina bir istilâ neticesinde yakılarak yıkılmıştır. Bütün izler bize bu neticeyi verdirmiştir. Prof. Emin Boş tarafından tetkik edilen paralar sayesinde bu binanın M. S. üçüncü asır başlarından onuncu asra kadar kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Ankara bununla tarihi ve aynı zamanda turistik ehemmiyeti haiz büyük ve mühim bir eser kazanmış bulunmaktadır.



Çankırıkapı Klâsik Hamamı Plânı



(A) Yarması Umumî Görünüş



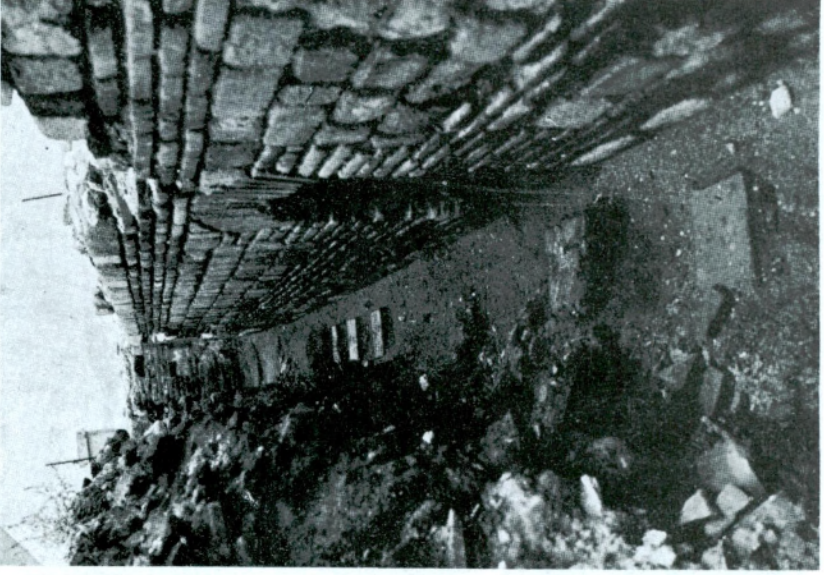
Klâsik Hamam Umumî Görünüş



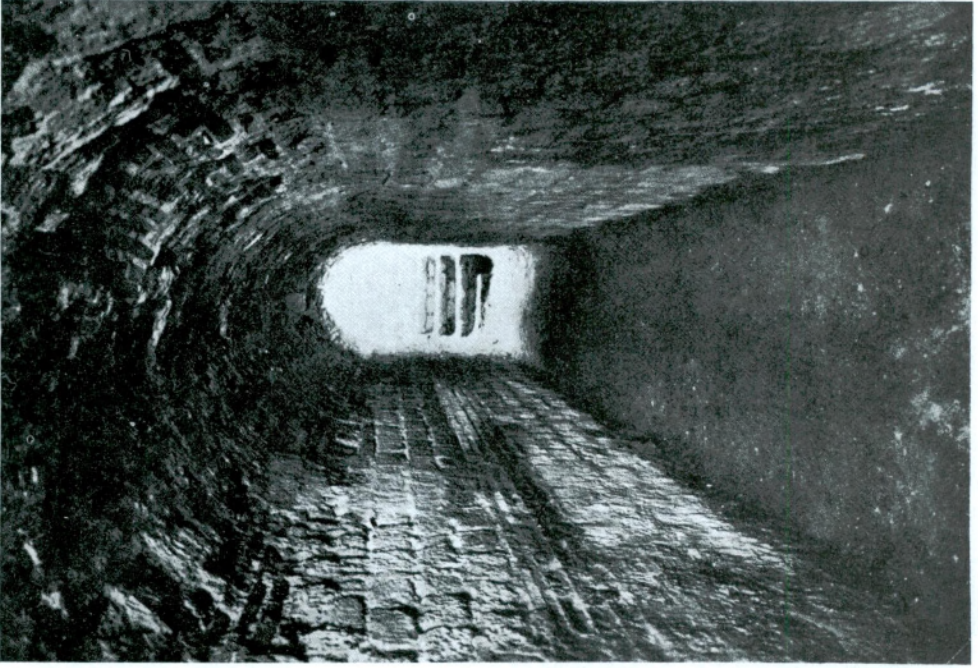
Döşemeyi taşıyan mesnet direkleri. «Yuvarlak tuğlalar»



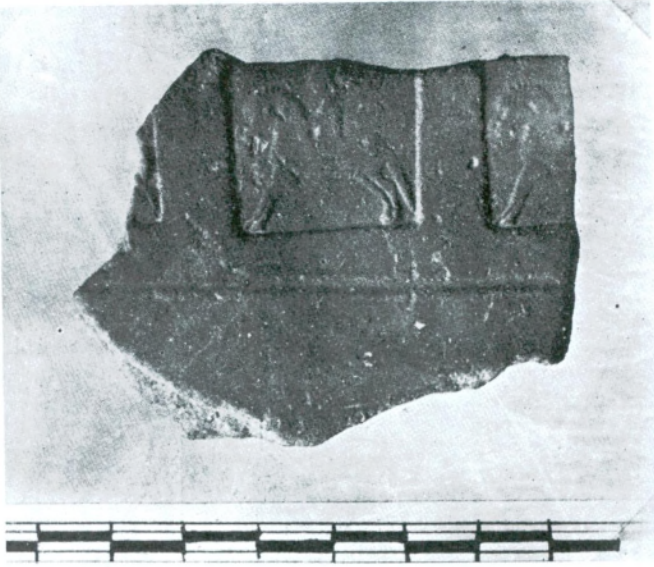
«Caldarium» da Kemerler



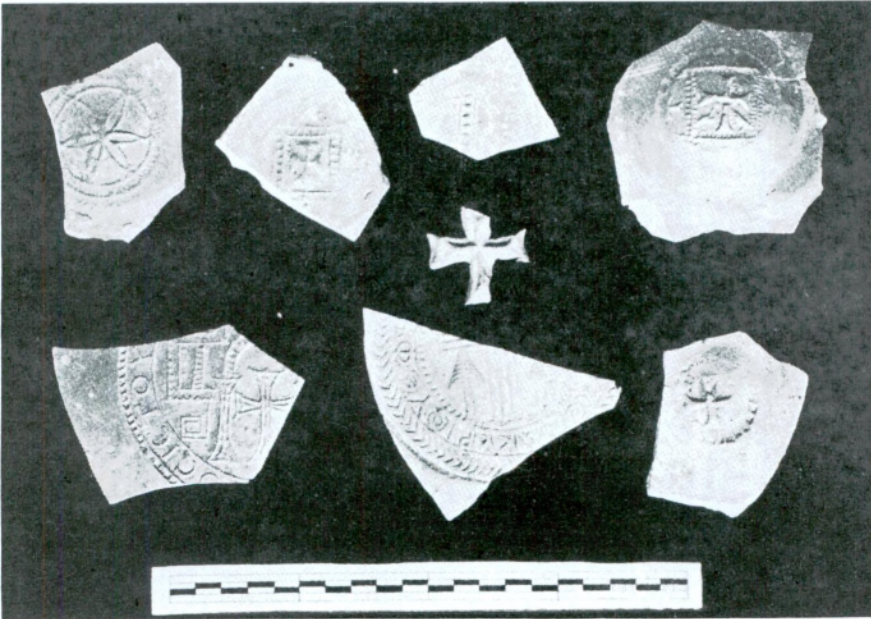
Klasik Hamam. Duvar örgüsü ve Kemer



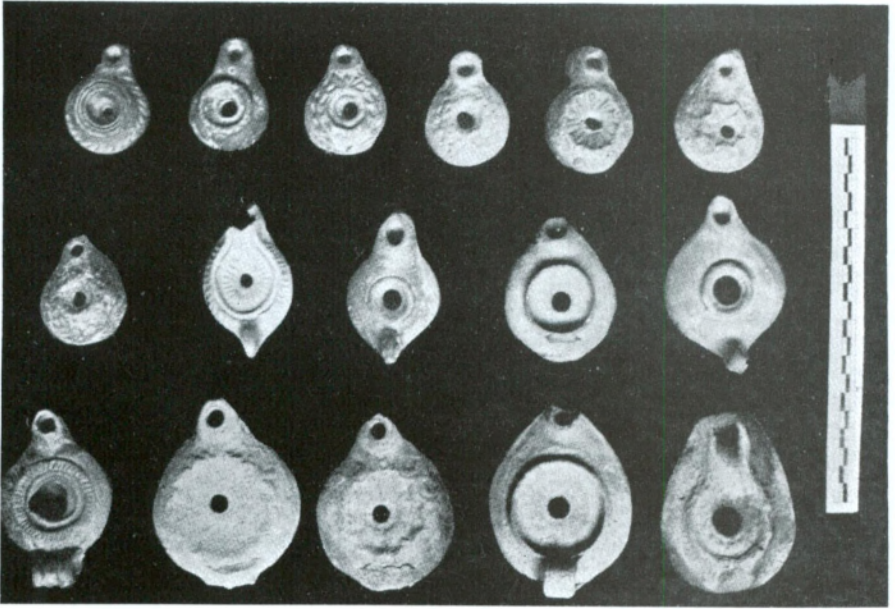
Yeraltı servis yollarından biri



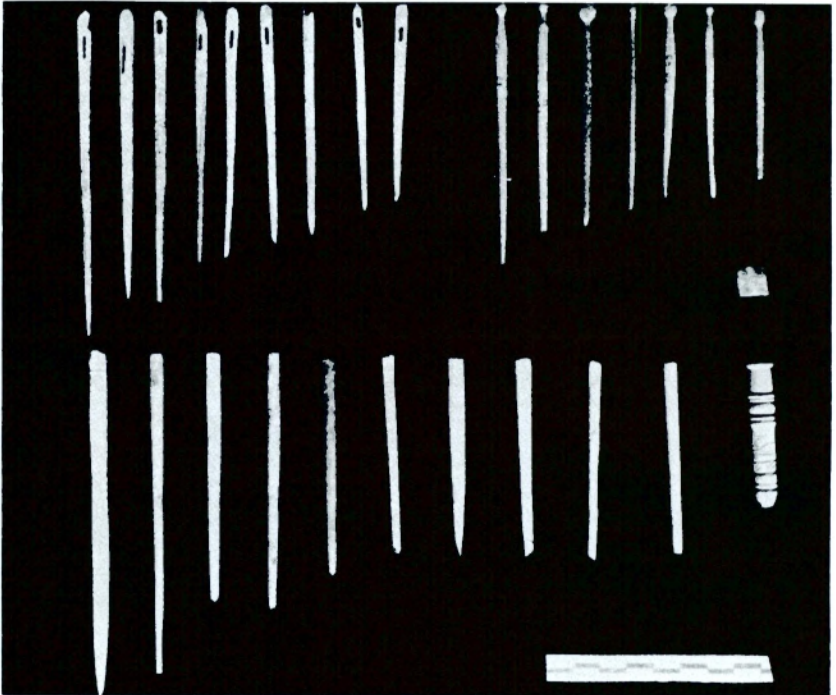
Frikya devri kabartmalı gri renk çanak parçası



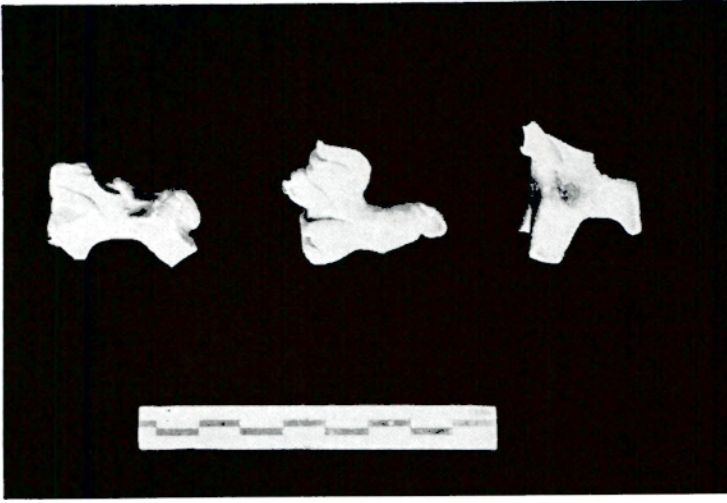
Bizans devri çanak parçaları ve pişmiş topraktan haç



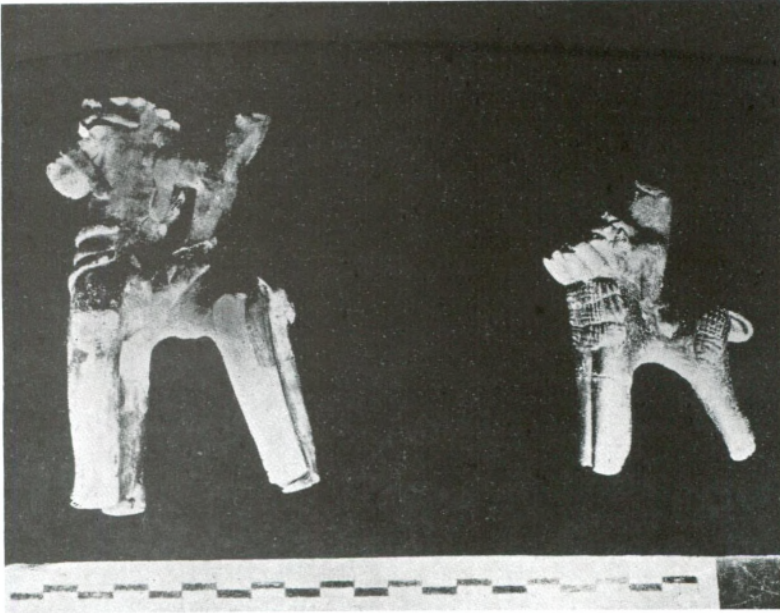
Kandil koleksiyonu



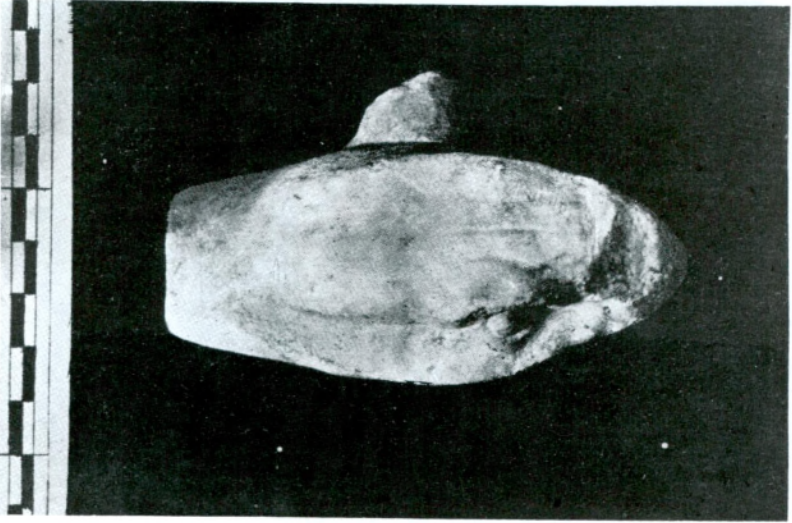
Dikiş ve toplu iğneleri ve bizler



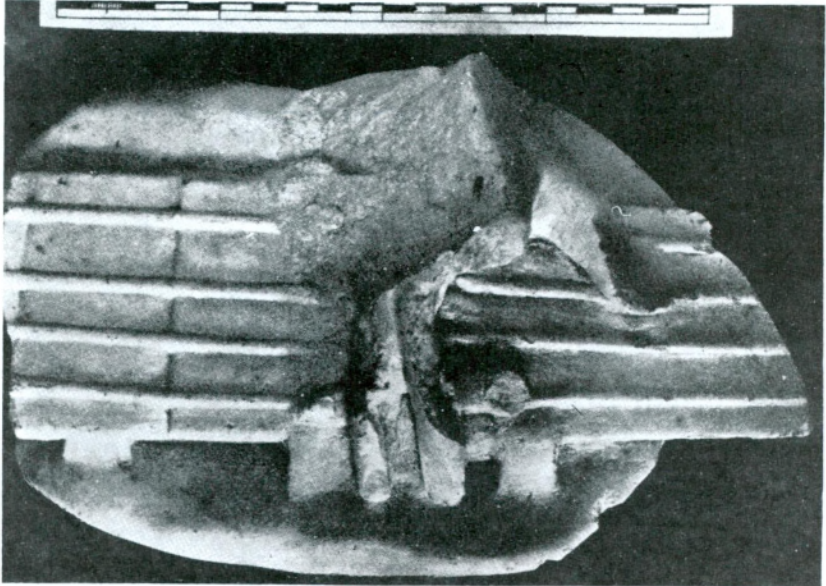
Küçük at figürinleri



Bir başlı ve üç başlı ata binen süvariler



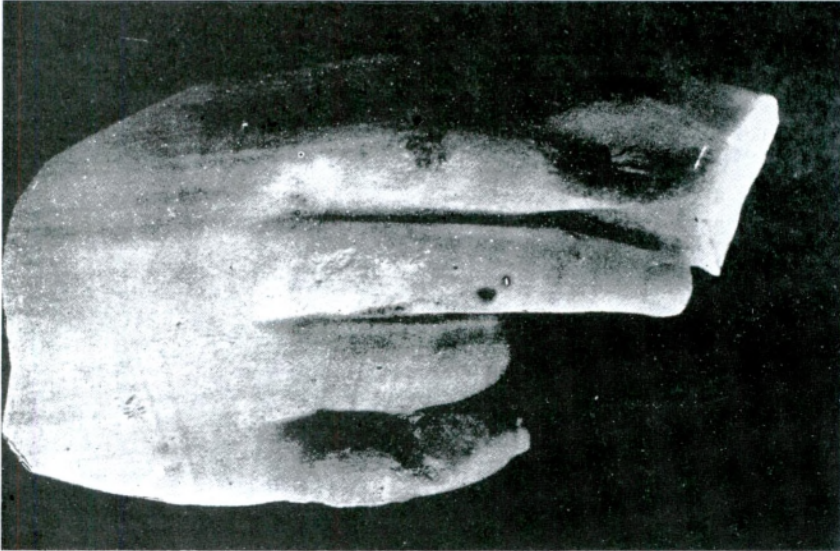
Mermerden yılan başı



Kitar çalan bir «Muse» eli (Mermer)



Bir Friz Parçası



Mermer el

ÇİNGİZ ADI HAKKINDA

Osman Turan (Ankara)

Timuçin [1] kuvvetli Naymanları yendikten sonra artık Mogolistan'a hâkim olmuş bir vaziyette idi. 1206 da, bars yılında, [2] topladığı büyük kurultay'da Çingiz adını aldığı bütün kaynaklarca sabittir. Timuçin'in Mogolistandaki muvaffakiyetleri üzerine toplanan bir kurultay tarafından verilen böyle bir ad veya unvanın alelâde bir ad veya unvan olamayacağı aşikârdır. Bundan dolayı mezkûr ismin menşe ve istikakı hakkında ilmi ve âmiyane olmak üzere bir takım izahlar ileri sürülmüştür.

«Çin kaynaklarına göre, Timuçin 1206 kurultayın'da imparator unvanını almıştı. Hakikatte Kin İmparatorluğunu yıktıktan sonra da o kendini, göçebelerin imparatoru telâkki etmiş, Çin İmparatoru telâkki etmemişti. Çingiz'in çağdaşı çinli Meng-hung, Çingiz adını çince *T'ien-tze*'nin (Semanın oğlu) bir transkripsiyonu olarak görür. Diğer bir çince üretim (*étymologie*) de bunu *Chingsze* (mükemmel cengâver) ile izah eder. Mogol an'anesi Çingiz Khan adının ne zaman alındığı ve tam manasının ne olduğu hakkında bir şey söylemez» [3].

Mogol devrinin en eski ve mühim kaynaklarından olan *Cihan-küşa* bu adın verilmesi hakkında şu malûmatı kaydetmektedir :

[1] Yesukey'in oğluna bu adı vermesi, Tatarların başbuğu Timuçin'i yenmesi dolayısıyledir. Daha Rubruquis, Hayton ve İbn Batuta'danberi Çingize *Demirci* gibi bir lâkabın verilmesi, herhalde, Timuçin'in türkçe Timürçi'ye benzemesi neticesidir [A. J. H. Charignon, Marcopolo I. P. 170] denilmekte ise de Prof. Z. Velidi Togan Çin ve Cüzcâni, İbn ül Ethir, Nesevi gibi İslâm kaynaklarına istinaden Timürçi lakabının ona, demircilikle iştiğal etmiş olan Tokuz Oğuzlara mensup elması dolayısıyla intikal etmiş olacağı fikrindedir [*Mogollar Çingiz ve Türkler*, s. 16 İstanbul, 1941].

[2] Burada geçen hayvan takvimi dolayısıyla bizim «*Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*» adlı eserimize bakınız. Şecere-i Türk Çingiz'in han ilân edilmesini H. 599 senesi domuz yılına vazeder. Halbuki bu yıl diğer kaynaklarda Vang Han'ı mağlûp ettiği yıl olarak verilir. ihtimal bundan dolayı R. Nur hanlık ilânını nazarı itibara alarak 599 domuz yılı yanına 1206 milâdsini koymuştur ki hakikatte bu yıl bars yılıdır (s. 81).

[3] Encyclopedie de l'İslam, *Çingiz-Khan* maddesi (W. Barthold).

«Muteber Mogollardan işittim, ki şiddetli bir kışta çıplak olarak bir kaç gün kırlara gidip gelen bir şahıs vardı, derdi ki: «Tanrı ile konuştum, buyurdu ki» bütün yer yüzünü Timuçin ve oğullarına verdim ve ona Çingiz Khan adını koydum» bu adama Teb Tengri تېنگرى derlerdi [4]. *Cihanküşa* bize adın menşee ve manası hakkında bir şey söylemez. Aynı meseleye birkaç yerde, temas eden *Câmî' üt Tevârikh* diyor ki: «Bars yılında, Hicrî 602 senesi ilk baharında, toplanan büyük kurultayda Çingiz Han tahta oturdu. Mogolların Teb Tangrı lâkabını verdikleri Menglik İcike منگلیک ایچکه nin oğlu Kökçe gaipen ve istikbalden haber verirdi. Göke çıktığından, Tanrı ile görüştüğünden bahsederdi. Daima Çingiz Hanın yanına gelir ve ona «Sen âlemin padişahı olacaksın!» derdi. Ona Çingiz Han lâkabını o verdi ve dedi ki «Tanrının buyruğu ile senin adın Çin olmalıdır». Mogolca *Çing* müstahkem demektir, *Çinggiz* bunun cem'idir. Bunun sebebi o zamanda Kara Hitayların büyük padişahları Kürhan lâkabını taşıyordu, ki *Kür'*ün mânâsı da müstahkemdir. Öyle ki padişah büyük olmasa ona Kürhan demezlerdi. Mogolcada da *Çinggiz* hemen aynı mânâyı haizdir, yalnız bir mübâlâğa farkı vardır ki bu farsça Şehinşah'a tekabül eder [5]. *Câmî'*

[4] (Cihanküşa I, 28). Eski Türklerde, meselâ Hiong-nu, Gök Türk ve Uygurlarda, Tuna Bulgarlarında olduğu gibi (*tengri leg tengride bolmış tengri yartmış*) Mogollarda da hakimiyetin menşei ilâhî (semâvî) olarak telâkki edilmektedir. Çingiz kendisini yer yüzünde tanrı vasıtasıyla tahta çıkmış ve bütün cihanın hükümdarı olarak telâkki eder. Hattâ papanın Karakorum'a gönderdiği elçiler İranda Baycu Noyan'a rasladıkları zaman Baycu onların maksatlarını anlamak isteyince onlar hıristyanların reisi ve en büyük makamı olan Papa tarafından gönderildiklerini söylediler. Bundan kızan Mogolların Tanrının oğlu olan büyük Hanı bilip bilmediklerini sordular (Deguigne, *Türklerin Tarihi Umumîsi*, V. s. 206 Tercümesi). Çingiz adının da bir şaman vasıtasıyla tanrı tarafından verilmesi itikadı bu telâkkinin bir neticesidir. Gök Türk, Gök Mogol adlarındaki gök kelimesinin bu mânâ ile ilgili olarak (renk manasıyla değil) izah edilmek istendiği malûmdur.

[5] Varak. 33 b, 91 a. Bazı etimolojik araştırmalarda, ben - biz, sen - siz... gibi misallere dayanarak türkçede bir «z» cemi ekinin mevcut olacağı ve hattâ Oğuz'un *Ok+z* yani oklar demek olduğu hususundaki mütalealar malûm olduğu gibi *Câmî' üt Tevârikh*'in şu kaydı de burada kayde değer: قوم جنيس، واین شعبه از دوپسر: یکی را نام کنند وچینه و دیگر را اولکمین کرده وچینس جمع چینه باشد و معنی این دونام چینه لیتقوم اند... مذکور کرک نر وکرک ماده باشد وکسانی که از شعبه آن فرزندان باشند ایشانرا جنيس کويند. (varak, 39 b). Mogolcada «z» nin cemi eki olması ve Çing'in kuvetli manasına gelmesi hususunda söz mongolislere aittir. Fakat umumiyetle halk istihaklarında olduğu gibi *Câmî' üt Tevârikh*'de de Gür Han, Kadir Han, Ong Han... gibi unvanların hemen aynı manalarla izah edilmesi etimolojinin âmiyane olduğunu ihsas ettiriyor.

üt Tevârikh diğer bir yerde evvelce Timuçin adını taşıyan Çingiz, Kerayit hükümdarı Ong Han'ı (Tuğrul) yendikten sonra ona büyük padişah manasında olan Çingiz dediler. Sonra Nayman padişahı Tayang Han'ı mağlûp ettikten sonra ona Teb Tangrı'nın vezettiği Çingiz Han lâkabını verdiler» [6] diyor. *Ravzat us Safâ* ve *Şecere-i Türk* gibi muahhar müelliflerin bu hususta verdikleri malûmat tamamiyle mezkûr kaynakların bir tekrından ibarettir.

Etimolojik bakımdan esassız gözüken bütün bu eski izahların semantik bakımdan bir hakikat ifade ettikleri kabul olunabilir. Zamanına göre az çok bir esası olan bu izahlar yanında çok âmiyane bir takım etimolojik izahlara da rasgelinir. Meselâ Enverî'nin rivayetine göre Çingiz'in bu adı almasının sebebi onun bir «cin» kızıdan doğması dolayısıyledir [7]. Klaproth'un naklettiği şu rivayet te aynı mahiyettedir: Timuçin Kerulen (Geroulé) nehri üzerinde Arula d'lar tarafından Khakan ilân edildi. Bir kuş çadırın önünde bulunan bir taş üstünde üç sabah tündü. Çingiz! Çingiz! diye bağırdıktan sonra uçtu: halk bunu semavî bir işaret olarak telâkki etti ve üçüncü gün Çingiz Kağan unvaniyle mutlak bir hükümdar olarak tanındı [8]. *Çingiz-nâme*'nin rivayeti de bu kabildendir: *Kördiler kim ylıkı yallı gök-böri çka geldi. Artına karap Çingiz tiyip avaz birdi* [9].

Krause gibi muahhar tetkiklerde, bazı kaynaklardaki manaya uygun olarak, kelimeye «*Hanlar Hanı*» gibi bir mana verilmesi tarzındaki ilmî kıymeti olmiyan izahları tekrarlamak faydasızdır.

Vladimirtsov, «*Çingiz Han*» adlı kıymetli eserinde, Çingiz'in şamanlar tarafından tapılan nuranî bir ruh (Esprit de lumière) un adı olduğunu söylemektedir [10]. Filhakika Oranhalarda Çingiz Kezer Kayrahn [11] adlı bir tanrı olduğunu biliyoruz.

[6] Varak, 61 a. Topkapı yazması.

[7] اول فزيله يآد بس جتکز اولور اذتقاق بس آنوك جن فز اولر (*Düstürnâme*, s. 12),

[8] *Memoire relatif à l'Asie*, T. I, p. 182.

[9] *Bibliothèque National*, Suppl. turc. No: 143, varak 9 a, dan Abdülkadir, *Türkiyat*, II, s. 135.

[10] R. Grousset, *Empire des steppes*, p. 252 (37-38) den naklen.

[11] Tanrı Kayra Han'daki Kayra'nın türkçe Kadır kelimesinden geldiğini zannediyorum. İlig Han'lardan Kadır veya Kadhir Han adındaki hükümdar adıyla Çingiz ve Harezmsahlara mücadelesine sebep olan Kadır veya Gayır Han (İnalçık)ın adı bir asıldan görünüyor. P. Pelliot bunun türkçe kuvvet manasına geldiğini ve Katır kelimesinin de bu kuvvet mefhumu ile ilgili olduğunu söylüyor [T'oung Pao, 1930. I, 52.-53] ki *Câmi'üt Tevârikh*'in şu

ki onların itikadına göre gökteki Kezer, Çingiz ve Amursana adını taşıyan üç tanrıdan en kudretlisi Çingizdir [12], ki Vladimirtsof'un izahına uymaktadır. Çingiz gibi, XVI cı asırda Kalmıkların başbuğu olan Amursana'nın birer tarihi şahsiyetler olmaları, bize bu adların tanrı adları olmaktan ziyade Çingiz ve Amursana gibi büyük şahsiyetlerin, zamanla, destani bir şahsiyet olmaktan da öteye giderek göçebelerin muhayyilelerinde tanrılaşmış olduklarını göstermektedir.

Benim bildiğime göre, Çingiz adını ilk önce ilmi bir şekilde izah eden P. Pelliot olmuştur. O, Papa İnnocent IV'e Küyük Han'ın gönderdiği bir mektubun başında, diğer Mogol yarlıklarında da kullanılan şu başlangıç formülünü «منکو تنگری کوچندا» [13] aynen şu tarzda tercüme etmektedir «*Dans la force du ciel éternel, (nous), le Khan Océanique du grand peuple tout entier, notre ordre*». Tercemesi türkçe tercemesinin aynı olan bu türkçe formülün mogolcası mührün metnini teşkil ediyor: «*mongka t(ä)ngri-yin küçün-dür yakä monggol ulus-un dalai-in xan j(a)rli (i)x*».

Mogolcası *dalai-in xan* şeklinde olan *talui-nung xan* tabirini izah ederken P. Pelliot diyor ki; «İptidai fikre göre dünyayı saran okyanustur; Okyanus gibi hükümdar (*taluy-ning khan-souveraine océanique*) bu, okyanusun kıyılarına hâkim olan yani cihanşümül hükümdar demektir. M. Ramstedt [14] ve ben biribirimizden habersiz olarak burada *talui* (dalai) un oynadığı rolü, aynı şekilde «deniz» in oynaması icap eden Çingiz Khan adında Tingiz Khan'ın damaklaşdırılmış (*pallatalisé*) bir şekli ola-

kaydı de bunu teyit etmektedir: Naymanlara yakın olan *ككین* kavmi Padişahının adı Kadır Buyruk Han'dır; *Kadır*, yani büyük ve kahhar. Mogollar bu adı bilmediklerinden Kacı Han *كاجر خان* derler, ki eskiden Kadır yani kuvvetli idi [varak: 27 a]. Türkçenin tekâmülünde d-dh, d-t, y-c misalleri malûmdur.

[12] Potanin, *Oççrki S.* - *Zap Mongolii* IV, 225, 819.

[13] Bu formülün diğer bütün divan teşkilâtı gibi Mogollara Uygurlardan geçtiğinde şüphe yoktur. Bunun diğer an'aneler gibi biraz tadille Altın Ordu yarlıklarında da istimal edildiğini görüyoruz: «منکو تنگری کوچندا محمد رسول الله» [A. N. Kurat, *Yarlıklar ve Bitikler*, s. 64, Hacı Girey'in Tarhanlık yarlığı]. Aynı formülün İlhaniler tarafından da kullanıldığı onlardan bize intikal eden paralar ve yarlıg'lardan anlaşılıyor: *tängri-yin küçün-dür* (Mübarek Galip, *Meskûkât-i kadîme-i İslâmiye*. Kısım III, sahife 62). Paralar üzerinde Mogolca Uygur harfleriyle yazılan bu formül ilk önce A. Remusat tarafından okunmuştur. [gös. yer.].

[14] *Mogolica*, p. 25.

rak görmekte haklıyız. Damak sesleri önünde, mogolca ve türkçede, t-ç tebedülü hususunda misaller çoktur. Meselâ Çingiz'in büyük oğlunun adı olan Çuci'nin türkçe şekli Tuşi veya Toşi'dir [15]. İbn Batuta'nın Çingiz Khanın adını Tingiz xan olarak yazması ihtimal bir tesadüf değildir [16]. *Talui* unvanı XVII ci asrın ortasında Lhassa'daki Dalai-lama tarafından kabul edildiği vakit büyük bir talie mazhar oldu. Zaten malûmdur ki muadili olan tibetçe "rgya-mcho", (okyanus) unvanı bu tarihten önce birçok büyük lamaların isimlerinde bulunuyordu. Onüçüncü asrın başlangıcındanberi aynı suretin Çingizlilerin unvanlarına girdiğini müşahede ederken hayrete düşmemeliyiz» [17].

P. Pelliot'un tetkikini tekit ederek W. Kotwicz de : «Bu lâkabı yalnız *dalai-lama* unvanında tanımıyoruz; Dörbö'tlerin reisi de *Dalai khan* tesmiye ediliyordu. Müellif bu ismin etimolojisini Türk - Mogol kelimesi olan *tengiz* (tingiz - çingiz), deniz, kelimesine bağlamakta haklıdır. *Deniz* ve *okyanus* cihanşumüllüğe atfedilmiştir; bu Çin tesirinin bir neticedir; fakat Mogolistan'a ne zaman geçtiği malûm değildir» diyor [18].

Çingiz'in tingizden gelmiş olması hususunda P. Pelliot, Ramsted ve Kotwicz'in mutabık kaldıkları bu izah Macar türkiyatçısı L. Ligeti tarafından tamamiyle kabule şayan görülmemektedir. O umumiyetle t-ç tebedülü hususunda Pelliot'un fikrini kabul ediyor ve teyiden bazı misaller de veriyor. Fakat ona göre Tingiz'in bir unvan olduğu ve Çingiz şekline girdiği hususundaki tezin zayıf tarafları şunlardır: P. Pelliot'ya istinaden yalnız *qan* unvanını taşıyan [19] Çingiz'in adı eğer *Tingiz*'den gelmiş ise :

1) Eski mogol menşee efsanesinde meşhur bir göl adında (ihtimal Baykal gölü) Tengiz şekli nasıl kalabilir? Mogol hanedanının resmî tarihi olan *Yuan-chie*'nin 63 cü bahsinde niçin Hazar denizine *K'uan-tengiz* deniliyor [20]. Tengiz sözü deniz ve göl

[15] Bu husus için bir iki misal daha zikredeyim: Meselâ sıçgan kelimesi Türk lehcelerinde çıçkan - tuçkan - tuşkan şekillerinde telâffuz edildiği gibi kıpçak-kıpçak ve çağırmak - kığırmak şekilleri de vardır.

[16] Aybeg üd Devâdârî de eserini arapça yazmasına ve arap kaynaklarındaki şeklin Cengiz olmasına rağmen bunu Tingiz şeklinde yazdığını da büraya ilâve etmeliyim.

[17] Pelliot, *Les Mongoles et la Papauté* (R. de l'Orient Chretien, 1922-3, No: 1-2

[18] W. Kotwicz, *Rocznik Orientalistyczny*, II. P. 278

[19] Pelliot, *T'oung pao*, 1930 XXVII, P. 25.

[20] Pelliot, *J. Asiatique* 1920, I. 166.

manasında olmak üzere, umumiyetle, mogolcada mevcuttur; ve XIII cü asırdan itibaren Kiragos'ta *tengez* şeklinde bulunur.

II) Eğer eski *tengiz* faraziyesinin mogol şeklinde *ti-çi* tebedülü mevcutsa niçin *z-r* tebedülü yoktur, ki biz onu macarca deniz manasına gelen "*Tenger*," kelimesine dayanarak bekleyebilirdik. Bütün bunlara tatminkâr cevap olmadığı takdirde Çingiz isminin şayanı kabul izahının bulunmadığını kabul etmemiz icap eder [21]

Kaynakların verdiği etimojiler daha o zamanlarda Çingiz'in *Tingiz* ile münasebeti olup olmaması hakkında bir fikrin mevcut olmadığını ve her halde bu münasebetin erkenden onutulmuş olduğunu gösterir. Fakat bu etimolojilerin nisbeten muahhar olduğu ve bizzat türk-mogol kültürüne yabancı kimseler tarafından yapıldığı nazarı itibara alınabilir. Timuçin, *Tingiz* unvanını alırken, ihtimalki, onun (Türk-Mogol an'anesine uygun olarak) hükümdarlara mahsus bir unvan olduğu düşünölmüş ve hakiki manasına (deniz) dikkat edilmemiştir. Çingiz'in *Tingiz*'le münasebeti erkenden unutulmuş ise, türkçeden geçmiş gözükten *tingiz* (deniz) kelimesinin Mogollar arasında çok alışılmamış bir kelime olması da bir sebep olabilir. Nitekim İbn Mühennâ lügatinde mogolca deniz manasında *tingiz* gelimesi değil, *Navur* ۛ kelimesi verilmektedir [22]. Bunlar yanında Aybeg ve İbn Batuta'nın bunu birbirinden ayrı olarak *Tingiz* imlâsiyle yazmaları herhalde bir tesadüfe atfedilemez. İhtimal ki Çingiz - *Tingiz* münasebeti bazı muhitlerde unutulmuş ve *Tingiz* şekli de kullanılmıştır. Bu hususa dair türkçede misallerin eksik olmaması karşısında L. Ligoti gibi fonetik hadiseleri kat'i bir kanuna bağlamak müşküldür. *Tingiz* adının Çingiz olmasıyla bazı mogol kaynaklarında bir bakiye halinde olan *tingiz* (deniz) in de mutlaka çingiz olması icap etmese gerektir. Nitekim *Vladimirtsova* da mogolcanın «t» leri «Ç» etmesine istinaden *börçegin*, *otçegin* kelimelerini *böri* + *tegin* ot + *tekin* olarak izah etmektedir (Z. Velidi Togan, mezkûr eser, s. 17).

Çingiz Han'ın unvan olarak yalnız *qan* (han) unvanını taşımış olması onun *Tingiz* ad veya unvanını taşımış olmasına mâni değildir. Zira, evvelâ bu iki unvan birbirinden farklı mahiyettedir. Bu islâm kükümdarlarının sultan, melik, emir.. gibi unvanlar yanında kullandıkları diğer unvanlara benzer (meselâ *Gazneli Mahmud'un Yemîn üd Devle*, *Seyt üd Devle* unvanı adı yerine geçerek sultan unvaniyle birlikte kullanıldığı malûmdur). Bundan

[21] L. Ligeti *Dzsingizt khân*, Nyk, XLVIII, 2 f., s. 338-341

[22] İbn Mühennâ lügati, s. 217.

başka Çingiz'in bu adı alışı keyfiyeti tamamiyle eski Türk teamülünün bir neticesidir. Bu teamüle göre Kağan olan ve büyük bir zafer kazanan zat yeni bir hükümdarlık adı alır ve onunla şöhret bulur. Gök Türk bitik taşlarının (kitabe) kaydettiği adlar, hükümdarların asıl adları değil, kağanlık adları olduğu anlaşılıyor. Meselâ Gök Türk devletini ikinci defa kuran zat bitiktaşlarında İlterer (İlteriş) adıyla zikredildiği halde Çin kaynakları bu zatı Kutlug adıyla anarlar. Halbuki İlterer'in bir unvan olduğu sarihdir (il deren, il toplıyan?). Keza kitabelerde isimleri geçen Kül Tekin ve Bilge Han adlarının hakikatte birer unvan oldukları hususuna temas edeceğiz.

Biz, P. Pelliot ve W. Kotvicz'in fikirlerini tekiden ve bir cihetten de bunlara istinaden, aynı veçhile Köl (göl)'ün de Türkler arasında ad ve ünvan olarak kullanılmış olduğunu ileri süreceğiz. Kâşgarlı Mahmud Uygur hanlarına mahsus bir unvanı izah ederken: «وكان خان ايريسى «كول بلكا خان» و معناه عقله كالغدير. واما يشبه بمنافع الماء كثرة ارکن سوف: الماء مستنقع» و كل شى مجتمع كذلك ومنه يلقب اكابر قراق «كول ارکن» معناه ان عقله مجتمع كالغدير المتلى yani *İrkin suw*: toplanmış su, keza her toplanan şey. Karluk reisleri bununla telkıp edilir. Köl Erkin manası aklı dolu bir göl gibi toplanmış demektir» diyor [24]. Filhakıka Mahmud'un zikrettiği bu unvanın Uygur hükümdarları tarafından kullanılmış olduğunu biliyoruz. 745 yılında Basmilleri mağlûp eden Uygur hükümdarı Kutluğ Boyla, bu muvaffakiyetten sonra ünvanını Kutluğ Bilge Kül Kağan şekline ifrağ etmişti [25]. Verdiği malûmatı kısmın *Cami'üt Tevarikh*'ten [26] alan Ebulgazi de Uygurlardan bahsederken diyor ki: «Uygurlar Mingu namında birini padişah yapıp İlterer lākabını verdiler. Dokuz Oğuzlar da kendi uruklarından «Köl İrkin» lākabı ile birini padişah yaptılar. Bunlardan sonra Uygurlardan başkaları tahta çıkınca onlara da İlterer, Köl

[23] Divan, I, 358.

[24] Divan, I, 99.

[25] A. Caferoğlu, *Tukiyu ve Uygurlarda han unvanları* (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 110).

[26] «اورا ايل ايلز لقب نهادند و یکی دیگر بکفایت موصوف از قوم اوزبند و اورا «کول ارکن» لقب نهادند» (*Cami'üt Tevarikh*, varak, 28 b).

İrkin derlerdi; sonraları ise İdikut dediler [27] Diğer taraftan *Câmi'üt Tevarikh Navur Buyruk* adında bir Tatar padişahından bahseder, ki bu, yalnız tingizin değil, mogolca tercemesi olan *Navur* (deniz) un da aynı mahiyeti haiz olması ihtimalinin mevcut olduğunu hatırlatmaktadır [28]. Mahmud'un *terkin suw* ترکن سوف : toplanmış su ve *Terkin sü* ترکن سو toplanmış asker [29] diye verdiği kayidleriyle yukarıda verdiğimiz izahatı gözönüne getirince Türk melikelerine verilen *Terken* unvanını da bu telâkkilerin bir mahsulü saymak icap ediyör.

Yukarda verdiğimiz malûmata dayanarak Uygurlarda geçen ve *Kül* şekliyle tesbit edilen unvanla *Kül Tegin* adıyla maruf olan Gök Türk hükümdarının adının (veya unvanının) *Köl* (göl) kelimesiyle izah edileceğini ve buna göre imlâsının düzeltilmesinin gerektiğini artık söyleyebiliriz. Zaten Gök Türk ve Uygur alfabelerinde «ö» ve «ü» sesleri ayırt edilemediğinden *Kül* olarak okunan bu kelimeyi *Köl* olarak okumanın, alfabe bakımından, bir mahzuru olamayacağı malûmdur. Bundan başka eğer Uygurhanının ünvanı *kül* şeklinde telâffuz edilmiş ve başka manası bulunmuş olsa idi, her halde, Mahmud onu *köl* kelimesine bağlayamaz ve onunla izah edemezdi. Zira unvanın Mahmud zamanında yaşadığı ve telâffuzunu işittiği muhakkak gibidir. Bundan başka, burada unvanların, hususiyle bu unvan, teşekkülünde amil olan Türk telâkkisini nazarı itibara alırsak meseleyi daha kolay anlamış oluruz. Mahmud'un zikrettiği diğer bir kayıt te bu hususta nazarı dikkatimizi celbe lâyaktır. O diyor ki kâfirler (yani müslüman olmıyan Türkler) göke Tengri derler; keza gözlerinde büyük gözükten her şeye de Tengri derler; bundan dolayı büyük dağ ve büyük ağaçlara da Tengri derler ve bu gibi şeylere taparlar. Bu münasebetle âlime Tengriken تنگركان derler [30]. Gök (tengri), yüksekliği, enginliği ve namütenahiliği temsil ettiği için Allah (Tanrı) nında

[27] *Şecere-i Türk*, 43—44 (R. Nur Tercemesi). İdikut, İduk kut, Basmillere mahsus bir unvandır; Uygurlar Şarkî Türkistan'a geldikten sonra bu unvanı aldılar. Çin Mogollarında her büyük kabiledede bir *T'ai-chie* vardı. Bu *Yi-li-kin*'den sonra mevki alıyordu, ki Pelliot bunun eski türk-mogol unvanı olan *İrkin* veya *Erkin* olması ihtimalini ileri sürüyor (T'oung Pao, XXVII, 44). *Şecere-i Terakimedede* geçen Kayı Hanın oğlu Tuman da han olunca *Köl Irki* كؤل ایركى unvanıyla adlandı (32 a T. D. K, Fototokopi neşri).

[28] [varak 24 b]. ودرآن عهد سرور پادشاهان تاتار شخص بود که اورا «ناوور بو-روق خان» میگفتند

[29] Divan, I, 369 Terken unvanı hakkında yazdığımız bir makaleyi yakında neşredeceğiz.

[30] Divan, III, s. 279.

adı olmuştur ve malûm olduğu üzere Allah manası da muahhar-
dır. Hiong-nu'larda hükümdarın Tanju (Tanrı kelimesinin çince
transkripsiyonu) unvanını alması da hakimiyete ve menşesine atfe-
dilen bu telâkkinin bir neticesidir. İhtimal ki bu adın (Tanrı) Allaha
tahsis edilmesi ve dini telâkkilerin inkişafı üzerine Hiong-nu-
lardan sonra artık hükümdarlar bu unvanı kullanmaz olmuşlardır.
Maamafih Uygur hükümdarları bunu kullanmağa devam etmiştir.
Hükümdarın hakimiyetinin şumülü ve kudreti, aynı içtimai tasav-
vurlarla, enginliği ve genişliği temsil eden «deniz» e benzetilme-
si, garip görülemez. İptidai zihniyete göre denizle gök arasında
enginlik ve renk bakımından bir münasebet vardır. Türk lehçele-
rinde sık sık vuku bulan R-Z tebedülü gözönüne getirilecek olursa
tengiz ile *tengir* (tengri) kelimelerinin bir menşee ircaı mümkün
olabilir. Bugün macarlar *deniz*'e eski bir türk kelimesi olan *Ten-
ger* adını vermektedirler. *Nemeth* te haklı olarak Bulgarca mu-
tasavver şeklini *Tenggir* olarak göstermektedir [31]. Binaenaleyh
Kotwicz'in dediği, hükümdarın hâkimiyetinin denize benzetil-
mesi keyfiyetini, mutlak surette Çin tesirine atfetmek doğru ol-
masa gerekirdir. Bugün bile çok âlim ve geniş bilgili adamlara
mutabahir, derya gibi adam... gibi sıfatlar verdiğimizizi düşünürsek
meselenin mahiyeti daha kolay aydınlatılmış olur. Eski Osmanlıca-
da kesif ağaçlı yerlere *ağaç denizi* denilmesi de bu teşmilinin bir
neticesidir. Mahmud'un kaydettiği veçhile âlime Tengriken
denilmesi de bu telâkkinin bir neticesinden başka bir şey olamaz.
Arapça deniz manasına gelen *kamus*, *okyanus* kelimelerinin bü-
yük lûgatlara âlem olması bu düşünüşle kabili izahdır. P. de Co-
urteille ve Şeyh Süleyman'ın Çağatay lûgatlarına göre deniz
manasında olan *Talay* kelimesi *dala*, *talay* şekliyle deniz, bü-
yük göl ve askerın maaşını vermeğe mahsus bir memuriyet mânâ-
nâsını muhafaza etmektedir. Türk ve Mogollarda unvanların ad-
laştığına dair birçok misallerin bulunduğu ve Tingiz adının da
muhtelif zaman ve mekânlarda şahıs adı olarak kullanıldığı na-
zarı itibara alınabilir.

Bu izahlardan sonra Köl bilge ve Köl İrkin kelimeleri
hakkında Mahmud'un etimolojisini âmiyane telâkki etmekte hak-
kımız yoktur. Barthold'un, Uygur hakanının mezkûr unvanı
hakkında Mahmud'un izahını zamanındaki manayı (göl manasını)
düşünmüşeski manasını nazarı itibara almamış ve bir halk iştikakı
tarzında telâkki etmesi her halde varit olamaz [32]. Tetkikimizin

[31] Türklüğün Eski Çağı, Ülkü, sayı, 88, s. 806.

[32] Türk Tarihi Hakkında Dersler, 81, 111.

neticesi, Çingiz adının tingiz (deniz) ile münasebetini teyit etmiş oluyor; Binaenaleyh Gök Türk ve daha sonraki Türk hükümdarlarındaki teamüle uygun olarak Timuçin'in hükümdar olunca aldığı unvandan hâsıl olmuş bir isim olduğu kabul edilebilir. Zaten *Câmi'üt Tevarikh* te bunun bir unvan olduğunu tasrih ediyor [33]. Bundan başka mezkûr kaynak Küçlük Han münasebetiyle Türk ve Mogollarda her hükümdarın padişah olunca ana ve babasının koyduğu addan başka bir namı bulunur; diyor ki mevzuumuzu aydınlatmak bakımından mühimdir [34].

İslâm kaynaklarının «*Hanlar Hanı*, manasını verdikleri, Pelliot ve Kotvicz tarafından da aşağı yukarı aynı mana verilen (Cihanşumül-*Universel*) Kara Kıtay hükümdarlarının taşıdıkları «Kür Khan» unvanındaki «Kür» sözünü Barthold bir R-L tebedülü ile Kül sözüyle aynı menşee bağlamak istemektedir [35]. R-L tebedülü hususunda Divanda da kayıt bulunduğu gibi [36] semantik bakımdan da bir yakınlık mevcut ise de bizce Kür unvanının, şimdilik Köl ile münasebeti müphem görülüyor.

[33] ولقب او چنگکز خان نهادند (Varak 61 b).

[34] در قدیم الزمان نام کوچلوک با بوریوق خان بودی ومعنی کوچلوک خان پادشاه قوی وعظیم..... واین بر سبیل حکایتست وائرا بوریوق میکفته اند معنی آنست که فرمان دهند، وهرآینه هر پادشاهی را از ایشان نامور دیگر اصلی که مادر و پدر نهاد باشد (Varak 26 b).

[35] T. T. H. (Dersler, III.)

[36] Divan, I, 34.

GAZİ ORHAN BEY VAKFİYESİ

724 Rebiülevvel - 1324 Mart

Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı

T. T. K. azasından, Balıkesir Mebusu

Macar Arşivistlerinden Profesör Doktor Fekete tarafından gösterilen lüzum üzerine, Başvekâlet Arşiv Dairesindeki evrak ve vesikalârı tasnif etmekte olan mütehassıs bir heyet tarafından Topkapı Sarayındaki vesikalar da istifadeyi mucib bir şekilde tasnif edilmişti; bunun neticesi olarak Maarif Vekâletinin emriyle yapılan fişler, Topkapı Sarayı Müdürü muhterem Bay Tahsin Öz tarafından alfabe sırasıyla tertib olunarak şimdiye kadar iki fasikülü basılmıştır. Bunların birinci numarasında Orhan Beğ'in 749 Rebiülâhır (1348 Temmuz) tarihli bir Temliknamesinin fotoğrafisi de neşredilmiştir. Aynı Temliknameyi epi zaman evvel Bay Tahsin Öz bana göstermiş ve fotoğrafını da aldırmişti. En eski Osmanlı vesikalarından olan bu mülknâme hakkında Kurumumuzun mecmuası olan Belleter'in dokuzuncu sayısında, (Osmanlı Tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyeti ve izahı) isimli bir yazı yazarak vesikanın değerini göstermiştim.

Orhan Gazinin bu temliknamesi bazı garb âlimlerinin nazarı dikkatlerini ve aynı zamanda şüphelerini celbetti. Bu âlimlerden biri, Profesör H. Scheel, diğeri P. Wittek'dir. Ben Doktor Scheel'in bir mecmuaya yazdığı [1] makalesinin, Topkapı Sarayı Müdürlüğünden Tarih Kurumuna gönderilen mütercem suretini gördüm.

H. Scheel bu makalesinde, Topkapı Sarayı evrakının ne suretle tasnif edildiğini bilmediği halde Arşiv Kılavuzu hakkında cidden şükranı mucib kadirşinasâne mütalea dermeyeran ettikten sonra Orhan'ın veziri Hacı Paşa'ya verdiği mülk dolayısıyla Temliknameden bahsediyor ve eseri iyice tetkik etmeden evvel bunun doğruluğu hakkında kat'i bir hüküm verilemez diyor ve şöyle devam ediyor:

[1] Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 93, 1939 s. 408-410.

«Tuğranın yazılış tarzı vesikanın yazılış tarzına tevafuk etmemektedir; bundan maada vesikanın sonu bunun bir kopya olduğunu işaret etmektedir; fakat usulen tuğrasızdır. Binaenaleyh fikrime göre vesikanın doğruluğunu ispat için arşiv tetkiki metodlarına göre tetkik edilmesi lâzımdır, yalnız metin, doğruluğu ispat için kâfi bir senet teşkil etmez; bu küçük bir mülâhazadır...»

Muhterem müdekkikin mutalealarına göre bu, Orhan Temliknamesinin aslı değil bir suretidir. Anadolu Türk Tarihine ait kıymetli makale ve eserleri olan Paul Wittek de aynı şüphe ve tereddüdü izhar ediyormuş, maalesef onun yazısını görmedim.

Filhakika Osmanlıların ilk devirlerine ait vesikaların yok denecek kadar azlığı, hatta bunun bir kaç vesikaya inhisar etmesi, ondördüncü asırda Osmanlı Devleti hakkındaki mutaleaları şüphe ve tereddütten kurtaramıyor; fakat vesikaların birer ikişer meydana çıkması bu söylediğimiz asırdaki yanlışlıkları yavaş yavaş silmekte olduğuna da şüphe yoktur. Nitekim bu makalemize saik olan Orhan Begin diğer bir vakfiyesi, Osmanlı tarihinin ilk zamanlarının karanlığını biraz daha sıyırmaktadır.

Vakfiyenin suretini yazmadan evvel şunu söyleyeyim ki Mösyö Scheel'in mütaleası gibi tuğra resmiyle asıl yazının mutlak birbirine benzemesi icap etmez. Tuğrayı çeken başka ve yazıyı yazan başka olur: Buna dair pek çok misâl gösterilebilir. Ragoza Cümhuriyeti vesikaları arasında bir haylisinin yazılarıyla tuğraları birbirlerinden farklıdır. Meselâ bu vesikalar arasındaki 44, 57, 62, 66, 67, 94, 96, 112, 132, 136, 137, 141 Fermanlar buna delildir. Bazan bunun aksi olarak yazı fena ve tuğra güzel olur. Bazı kere de her ikisi yani hem tuğra ve hem yazı iyi olur. Bundan dolayı yazı ile tuğra resminin birbirine benzememesi vesikanın şüpheli olmasını icab ettirmez; hatta bazı Fermanlara dikkat edilecek olursa tuğra ile asıl yazı arasında kalemin ince veya kalın olması itibariyle fark bile görülür.

Bir Fermanın suret olabilmesi için onun üstünde tuğra olmaması icap eder. Tuğra yerine «mahalli nişânı şerif» veya bu tarzda bir işaret konduktan sonra Kadı veya Kazaskerin tasdikiyle sûret çıkar. Hiç bir kimse sonradan, hükümdarın tuğrasını çekmeğe selâhiyettar değildir. Zayından verilse bile o tarihteki hükümdarın kendi zamanın da verilir. Bir hükümdarın vefatından sonra Temliknâme ve Beratların ancak yeni hükümdar adına tecdidi icap eder. İlk Osman Oğullarının Anadolu beylerinden zaptettikleri yerlerdeki tımarlı sipâhi-

lerin yerlerine ipkaları için kendi alâmetleriyle Berat verdiklerini tarihlerimiz yazıyorlar [1].

Bu mutalealardan sonra asıl şüpheyi davet eden Orhan'ın tuğ-rasıdır. Belleten'in bundan evvelki sayısında «Tuğra ve Pençeler» hakkındaki makalemizde tuğranın Büyük Selçuklularla Anadolu Selçukilerinde ve Anadolu Beyliklerinde mevcudiyeti hakkında malûmat verilmiş olduğundan Orhan Beğ'in tuğrası hakkında artık tereddüde mahal kalmaz. Bundan başka aşağıda suretini yazıp makalenin sonuna fotografisini koyduğum, 1324 M. 724 H. tarihli vakfiyenin daha evvel neşrettiğim mülknâme ile [2] mukayesesi karilere mukni bir fikir verebilir,

*
* *

Merhum muallim Cevdet'in vefatından sonra vasiyeti üzere kitapları Şehir Kütüphanesine verildi. Bu kitaplar arasında cidden çok kıymetli vesikalar ve tapu defterleri var. Bu vesikalardan birisi de Orhan Beğ'in farisi vakfiyesidir. Orhan namına meydana çıkan bu ikinci vesika bilhassa Osman Oğulları ailesi hakkında bizi daha ziyade tenvir etmekte ve tarihlerin yanlışlıklarını tashih eylemektedir. Fotografisini makalenin sonuna koyduğum bu vakfiyeyi kaydettikten sonra bunu tahlil edeceğim.

Orhan Gazi'nin 724 Rebiülevvel (1324 Mart iptidası) tarihiyle azadlı kölelerinden Tavaşi Şerefeddin'e Mekece'de vakfettiği Hanıkahın tevliyetini verdiği ve vakfın şartlarına dair olan farsca yazılmış tuğralı vesika, 23 satırdır bu vesikanın yazısı neshi Selçuki olup on üçüncü asır sonlariyle on dördüncü asırda bu hat ile yazılmış bir hayli esere tesadüf etmekteyiz. Vesikadaki noktalı yerler yırtılmıştır.

[1] Aşık Paşa Zade Tarihi, (S. 59, 60, 65)

[2] Belleten'in dokuzuncu numarasında Orhan Gazi'nin temliknâmesini tahlil ederken satır 15, 16 da (s. 103) «bir tarı at» tabiri geçiyor. Ben bunu not olarak izah ederken «tarı»nın doru renkte demek olduğunu kaydetmiştim. Müdekkik arkadaşım Balıkesir Vilâyeti Umumi Meclisi azasından Bay Ekrem bunun doğrusunun «tazi at» olduğunu söyledi; filhakika (z) harfinin üzerinde nokta vardır. Bay Ekrem ihticac için Düstürnâmeden de şu mesnevîleri çıkardı (s. 64).

کشور یدوکن اسب تازی لر
غرش جنبش قلور لر غازی لر
.....
.....
زاری صحرا اولدی قان چوقور
تازی آولر اوتروشور اوقور اوقور

اورخان بن عثمان

(Tuğra) Orhan ibni Osman

- 1 — من کی شجاع‌الدین اورخان بن فخر‌الدین [عثمان] [1]
- 2 — صحب رضاء تمام ناحیه مکجه را باحدود
- 3 — خالصاً مخلصاً لوجه‌الله تاملی جو
- 4 — تواسی شرف‌الدین مقبل کی معتق من است برای
- 5 — دروشان و مسکینان و غریبان و فقیران آئنده و رونده [واهل]
- 6 — علم در آن خانقاه مهمان شوند هر آبخ و وظیفه وقف است
- 7 — صرف شود و هر کس ک اهل وقف و مستحق نباشد مهمان نشود
- 8 — مطالع کنندگان چون بی‌دانندی تولیت مکجه را از فرزندکان بندکان این خانقاه [را]
- 9 — هر کی اصلح باشد دادم با این شرف‌الدین مقبل تولیت مذکور را بعد‌الیوم
- 10 — تقویص کردام کی خدمت نماید از اصل غلات و غیرها متصرف باشد
- 11 — آئنده و رونده صرف گردد بوسع طاقت خدمت نماید و جهت آخر
- 12 — خدمت تولت از جمع حاصل عشرش بستاند هیچ آفرید کاینأ از فرزندان
- 13 — و وارثان من استحقاق و ازین درند در آن تولیت فرزندان بندکان
- 14 — این خانقاه هر کی اصل باشد نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن و قرناً
- 15 — بعد قرن رسد کی درین باب نزاع اغازت ویر بطلان این معنی
- 16 — سعی نماید و زور و بهتان ظلم و عدوان نمود باشد و شریعت
- 17 — نبوی علیه افضل الصلوات والسلام مقبول نباشد برموجب
- 18 — اقرار کردم این مذکور بر سییل حجت بدست فرزندان بندکان این خانقاه
- 19 — هر کی اصلح باشد دادم تا وقت حاجت عرض دارد باید کی هیچ آفر [یده]
- 20 — کاینأ من کان مدخل نسا زد و مزاحم نکردد و تفریر نکند هر کی مدخل سازد
- 21 — و مزاحم گردد در لعنت خدای جل جلاله و لعنت رسول علیه السلام
- 22 — بروی خواهد بود خونندگان مکتوب حقیقت دانند و اعتماد [نمایند]
- 23 — بکوامی جماعتی که حاضر بودند شهدوا علی

[1] İbni Batûta, Orhan'ın lâkabının İhtiyarüddin olduğunu yazdığı gibi (Şerif paşa tercümesi C, I. S. 341) kitabı Mürşeat mecmuası da lakabını Seyfüddin olarak göstermektedir. (Paris Millî Kütüphanesi arabça yazmaları 4437) Bursada Şehadet camininin garp kapısı üzerine sonradan konmuş olan Orhan Gazi'ye ait 738 H. 1337 M. tarihli bir mescid kitabesinde

الذم المهر لصاحب هذا المسجد وهو الامير الكبير المعظم المجاهد سلطان الغزاة غازى العدل شجاع الدنيا والدين
الافاق بهادر زمان اورخان بن عثمان ادام الله عمره امر المسجد المبارك لرضاء الله تعالى فسيحان في الجنة

kaydından Orhanın bir lâkabının da Şücaüddin olduğu görülüyor. Bu vesikada da aynen öyledir. Babasının lâkabı da Fخرالدین Fahrüddin olarak görülmektedir. (İzmit ve Bursa tarihi 1937 Memduh Turgut)

- 24— چوبان بن عثمان
ملك بن عثمان
25— حميد بن عثمان
پزارلو بن عثمان
26— فاطمه خاتون بنت عثمان
مال خاتون بنت عمر بك
27— ملك بنت الملك
افندی بنت اقباشلو
28— وكتب عنهم بالهم ورضائهم . مطالع كتنذكان مذکور مكيج را از ملك سرا
29— وقف دانند این توقيح اعتماد نمايند انشاءالله تعالى في اواسط شهر
30— ربيع الاول سنة اربع عشرين سبعمائة بمحمد والحو . . .

Bu vakıf vesikasının sağ kenarında 12 ve 13 üncü satırların baş tarafından başlayarak hep kenarlarda olmak üzere diğer şahidlerin de isimleri vardır ve şunlardır :

شهد بمضمونه محمد بن ابى بكر غفر الله لهما	شهد به ابراهيم بن اورخان	شهد بذلك سليان بن اورخان	شهد به سلطان بن اورخان
شهد بمضمونه عبدالواحد بن محمد السيواسى غفر الله	شهد بمضمونه محمد بن محمود المتطبب بخطه	شهد بمضمونه محمد بن جمال الدين الحافظ	شهد بمضمونه دولاجى ؟ بن جمال الدين الحافظ

VAKFİYENİN TERCÜMESİ

Ben Şücaaddin Orhan Bin Fahrüddin Osman.

Hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını sırf Allah rızası için (vakfettim). O Hanıkahda misafir olan gelüp gidici fıkaraı, garibleri, miskinleri, dervişleri ve ehli ilmi (iskân ve infak) etmesi için azadlı kölem Tâvaşi Şerefeddin Mukbili (Mütevelli vakıf tayin ettim) vakfın vazifesi (yani varidatı) ne ise bunlara sarfedilsin ve her kimki bu vazifeden nasib almağa müstahak değilse Hanıkahda misafir olmasın.

Bu vakfiyeyi okuyanlar bilmiş olsunlar ki Mekecenin tevliyetini bu Hanıkahın kullarının [1] çocuklarından kim salih ise ona verdim ve bugünden itibaren tevliyete hizmet etmek, gelene gidene sarfetmek ve elinden geldiği kadar hizmet etmek üzere Şerefeddin Mukbil'e tefviz ettim. Bu hizmete mukabil hasılatın mecmuundan öşür alsın. Benim çocuklarımdan ve varislerimden hiçbir ferdin bunda hakkı yoktur. Bu tevliyete bu Hanıkahın bendelerinin salih

[1] Vakfiyeden «فرزندکان بندکان این خانقاه» «Ferzendegâni Bendegâni İn Hanıkah» tabirinden vakfa hizmet edenlerin köle ve köle zâdele olduğu anlaşılmaktadır.

olan çocukları nesilden nesle batından batna ve asırdan asra irişsin yani nail olsun.

Bu hususta niza eden ve bu mânanın butlânına çalışan ve yalan, iftira, zulm ve adavet gösteren kimse şeriatı nebeviye indinde makbul olmaz. İkrar ettiğim vechile bu tevliyeti hüccet ile bu hanikahın kullarının çocuklarından en salih olanına hini hacette göstermesi için verdim, ta ki her hangi bir mahlûk çıkup da müdahale, muzâhame ve tağyir etmesin. Kim müdahale ve muzâhame ederse Allahın ve Resulûl-lah Sallâl-lâhü Aleyhi Vesselâmın lâneti onun üzerine olacaktır. Bu vesikayı okuyanlar, hazır olan cemaatın şehadetiyle bunu hakikat bilsinler ve itimat etsinler. Onların rızasıyla yazıldı. Benim mülkünden olan mezkûr Mekeceyi (bu vesikayı) mütalea edenler vakıf bileler ve inşaal-lahü taalâ itimad edeler [1].

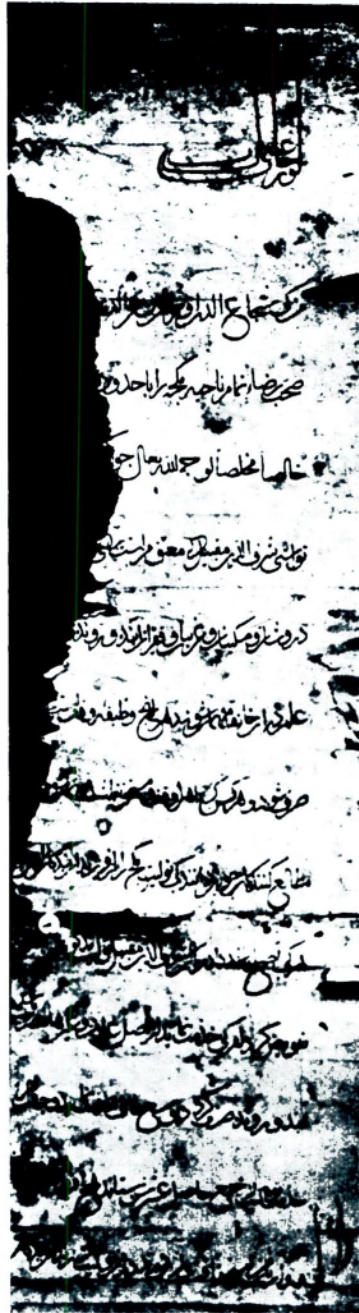
Bu vesikanın Osmanlı Tarihinin ilk kısımlarını aydınlatması dolayısıyla ehemmiyeti aşikârdır. Orhan Bey, Mekece [2] de kendi mülkünden bir yer ayırarak dervişler, miskinler, garipler ve fakirlerden gelip geçenlerin it'âmı için vakıf yapıyor ve bunun mütevelliliğini kendi azadlı kölelerinden «Tavâşi Şerefeddin Mukbil»'e ve daha sonraları orada hizmet eden köyelerinin eslahına şart koşuyor; vesikanın tarihi, 724 Rebiulevvel ortaları 1324 Mart iptidasıdır. Mekece'nin fethini Aşık Paşa zade 704 H. 1304 M. ve İdrisi Bitlisi bazı kalelerle beraber buranın zaptını 713 H. 1313 M. ve Mehmed Şakir Paşa 1308 göstermektedirler.

Neşri tarihi Orhan Gazi'nin eserlerinden bahsederken «ve Akhisarda Mekeceyi zaviye edip vakfetmiştir» diyerek Orhan'ın yukarıda vakfiyesi suretini kaydettiğimiz vakfına işaret etmektedir.

Osman Beg'in vefatı senesi tarihlerimizde birbirlerine uymamaktadır, Halili Konevi ile Şükrüllah'da Osman Gazinin vefatı 710 H.1310 M. senesinde, İdrisi Bitisi de 721 H. 1321 M., umumi kütüphanede 7912 numaralı bir mecmuada bulunan takvimde 720 H. 1320, M. Lütfi paşa da 718 H. 1318 M., Gibbons'un (Osmanlı İmparatarluğunun Kuruluşu) isimli eserinde 726 H. 1326 M. tarihlerinde gösterilmiş olup Aşık paşa zade, Tâcüttevarih, Hammer,

[1] Bu terceme Umumi Kütüphane Müdürü Sayın âlim Bay Necati tarafından yapılmıştır. Kendilerine müteşekkirim.

[2] Mekece, Kocaeli Vilâyeti kazalarından ve Geyve'nin köylerinden olup tren yolu üzerindedir.



I — Orhan Beyin vakfiyesi

ایضا ما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 بقدر قدره و قدره من طاعتنا و طاعتنا
 بحکم این دین و به نظر و صلاح و نور و کمال
 اقررت علی افضل الصلوات و السلام علی من اتبع
 اذکر اوله و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا

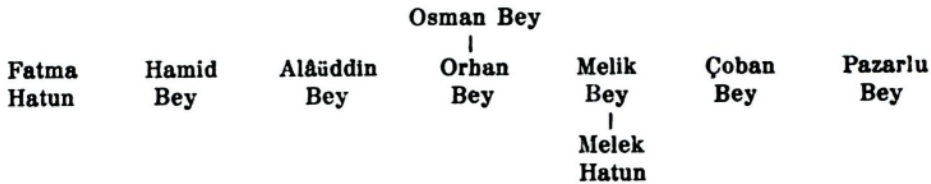
محمد بن عثمان
 حسن بن عثمان
 فاطمة بنت عثمان
 ملک الملک
 اهل بیت عثمان
 و عسکرها و اولادها و اولادها
 کما فیه فی اصله من بلادنا و بطنا من طرفنا

Tarihi Osmanî Encümeninin bastırıldığı Osmanlı Tarihi, Âli ve mes-kûkât katalogları da hep bu sonuncu tarihi kabul etmişlerdir; bunu 727 H. 1327 M. de gösterenler vardır.

Halbuki elimizdeki 724 H. 1324 M. tarihli vakıfnâme Orhan'ın bu tarihte hükümdar olduğunu göstermektedir. Şu halde Osman Beğ'in vefatı tarihini 1324 ten evvel veya o tarih başlarında olarak kabul etmek lâzımdır. 723 Ramazan (1324 Eylül) tarihli Asporçe Hatun vakfiyesindeki [1] kayde göre, Osman Gazi'nin bu tarihte hayatta olduğu anlaşıldığından, vefatı 1323 Eylül ile 1324 senesi Martı arasında olmalıdır.

Bu Mekece vakfiyesinin en mühim ciheti, Osman'ın vefatı ve Orhanın hükümdarlığı tarihleriyle, şahid olarak gösterilen şahsiyetlerdir. Vakfiyenin sonunda Orhan Beğ'in kardeşleri ve valdesi ve kenarında da oğulları ve diğer bazılarının isimleri vardır. Şayanı dikkattir ki bu isimler arasında Osman Beğ'in meşhur Alâüddin paşa veya Alâüddin Bey ismindeki oğlu görülüyor. Bu bulunmuş, ya aradaki münaferet ve hükümdarlık mücadelesi dolayısıyla veya memleketin iki kardeş arasındaki taksimi sebebiyle veyahut her hangi bir maslâhata mebni Alâüddin'in biraderinin yanında bulunmamasıyla izah olunabilir. Bundan başka vakfiyedeki Pazarlu Beğ'in, Alaüddin olması da muhtemeldir. Alaüddin'in, isim olmayıp lakab olduğu malûmdur.

Bütün Osmanlı tarihleri Osman Beğ'in vefatında Orhan ve Alâüddin isimlerinde iki oğlu kaldığını yazarlar. Halkondil ise üç oğul bıraktığını kaydeder. Halbuki vakfiye bize Osman Beğ'in müteaddit oğullarını ve bir kızını göstermektedir. Bunlara göre şöyle bir silsile tertip edilebilir.



Alâüddin'den başka, isimlerini ancak bu vakfiyeden öğrendiğimiz bu Osman oğulları hakkında hiçbir malûmatımız yoktur. Bursa'da Osman Bey türbesinde kime ait olduğu bilinmeyen bir takım

[1] Evkaf kuyudu kadimesi, defteri cedid Anadolu 4, s. 207 ve Türk Tarih Encümeni Mecmuası, s. 15; s. 384 ve Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 2 s. 436.

kabirler vardır ; belki orada Osman'ın bu çocukları medfundur. Osman'ın Çoban ismindeki oğluna bu ismin verilmesi kuvvetli tahmine göre Anadolu'da henüz kuvvetli nüfuzları bulunmakta olan İlhanilerin veziri Emir Çobana karşı bir cemile olsa gerek; çünkü Kastamonu ve havalisi hükümdarı ve Osman Gazi'nin muasırı Süleyman Paşa'da oğullarından birine bu ismi vermişti [1].

Bu vakfiyedeki şahidler arasında Orhan'ın kardeşlerinden Pazarlu bin Osman'ın ismi geçmektedir. Orhan'ın kayınpederi İmparator ve müverrih Kantaküzen, 731 h. 1330 M. de Orhan'la İmparator Andronikos arasında vukua gelmiş olan Pelekanon muharebesinde Orhan'ın ordusuna kumanda edenin biraderi Pazarlu olduğunu yazmaktadır [2]. Hammer bu ismin (Paşa Ali Bey) den muharref olduğunu beyan ile kumandanın Alâüddin Bey olduğunu beyan ediyor [3]. Eğer Pazarlu Alâüddin'in ismi ise bu doğrudur, değilse Pazarlu, vakfiyede olduğu gibi Osman Gazi'nin oğullarından biridir. Kantaküzen ismi doğru yazmıştır. Hammerin tevili ancak, söylediğimiz gibi, Pazarlu'nın ismi, Alâüddin'in lakab olmasıyla kabili izahtır.

Bu şahidler arasında bir de, Mal Hatun binti Ömer Bey, diye bir isim geçmektedir. Tarihlerin umumiyetle yazdıklarına göre Mal Hatun, Şeyh Edebalı'nın kızıdır. Halbuki bu vakfiyede Mal Hatun'un babası Ömer Bey olarak gösterilmektedir. Yine ekser tarihlerin rivayetlerine göre Mal Hatun ile babası Edebalı, Osman'ın vefatından üç ay evvel Bilecikte vefat etmişlerdi. Halbuki vakfiyedeki Mal Hatun, Osman Beğ'in vefatından sonra da hayattadır ve Edebalı'nın kızı da değildir. Neşri, Orhan'ın valdesine Balahun Hatun ve Âşık paşa zâde, Malhun Hatun ve Oruç Bey tarihi ise,

[1] İbni Batûta Seyahatnamesi tercümesi C. 1 S. 353. Burada Süleyman Paşanın küçük oğlu olan Çoban yanlış olarak Cevad gösterilmiş ise de, Seyahatnamenin üçüncü cildi olan hata sevab cedvelinde, Çoban, diye tashih edilmiştir.

[2] Kantaküzende Pazarlu'ya dair olan ifade aynen şöyledir: «...Orhan askerlerine cesaret vermek, düşmanlarına da korku ilka etmek maksadıyla pusuya yatırdığı askeri de bu muharebede saflar arasına sürdü; fakat bunun da bir fayda temin etmediğini ve Romalıların da cesaretini kırmadığını görünce biraderi Pazarlu'ya bütün kuvvetleriyle hücumu geçmesini emretti.» Kantaküzen (Birinci kitap s. 219) bu ismi Hammer, rumcasından aynen nakletmiştir ve imlâsı şöyledir : Παζαρολου.

[3] Hammer tercümesi c. 1 s. 146 ve 321.

Rabia Hatun demektedirler [1]. Acaba bunlar ayrı ayrı kadınlar mıdır? Eğer böyle ise, Mal Hatun binti Ömer, Orhanın ve Balahun ve Malhun Hatun da Alâüddin Begin valdeleri olabilirler. Tarihlerden başka Osmanlı vakfiye ve vesikaları da Osman Beğ'in zevcelerinden birinin Edebalı kızı olduğunu ve kendisinin mülkü olan Kozağaç köyünü yaptırdığı zaviyeye vakfeyletiğini yazarlar [2]. Bu ilk devirlerine âit Osmanlı Tarihinin bir karanlığı aydınlanırken bir yenisi meydana çıkmaktadır.

Ömer Bey kimdir? Buna Bey denildiğine göre asil ve nüfuzlu Türk Emirlerinden olduğu anlaşılıyor. Ömer Bey acaba Umur Bey midir? Böyle olursa Osman Beğ'in kendisiyle münasebette bulunduğu garbi Paflagonya veya Marmara hükümdarı Amerhan veya Amerkan, yani Umur Bey olması hatıra geliyor [3]. Bu cihetin meydana çıkması için yeni vesikaların bulunmasına intizar etmek zaruridir.

Yine şahidler arasındaki Efendi binti Akbaşlı, Osman Beğ'in büyük biraderlerinden Gündüz Alp'in oğlu Akbaş veya Ak Timur'un kızıdır. [4].

Bu vakfiyenin kenarındaki şahitler arasında Orhan Beğ'in Sultan ibni Orhan, Süleyman ibni Orhan, İbrahim ibni Orhan isimlerinde üç oğlunun isimleri vardır. Sultan ibni Orhan isminin en başta bulunuşuna göre bunun Orhan'ın en büyük oğlu olduğu anlaşılıyor; bundan sonra Süleyman ve üçüncü olarak da İbrahim geliyor. Orhan'ın diğer oğullarından Murad Bey ile Halil ve Kasım Beğ'lerin isimleri yoktur; çünkü bunlar daha sonra doğmuşlardır.

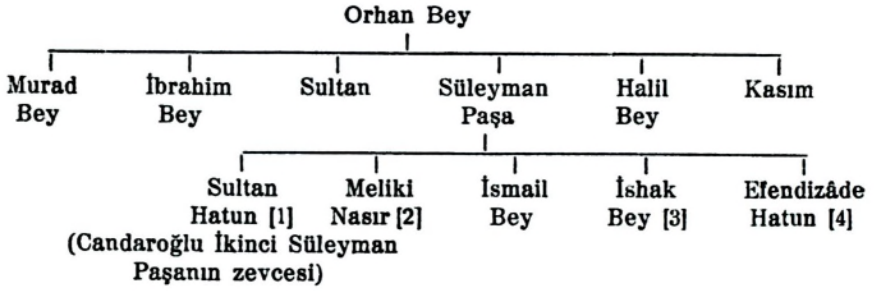
Orhan'ın oğulları hakkında gerek bu vakfiye ve gerek diğer membalara göre şöyle bir silsile tertip edilebilir.

[1] Neşri, Veliüddin Efendi kütüphanesi, (hikâyeti vefatı Osman) kısmı; Âşık Paşa zade (s. 6 ve 35) Oruç Bey tarihi (Babinger tabı s. 9).

[2] Mühimme Defteri sayı 31 s. 217.

[3] Pahimer (Pachymère) Cousin tercümesi 1685 Paris c. 6 k. 1 fasıl 25 s. 528-531 ve Le Beau (c. 23 fasıl 25, sene 1296 Andronik ve Mişel devirleri).

[4] Yeni Osmanlı tarihi. Mehmed Şakir s. 145. Bu tarihte, Aktimur ile Akbaş'ın aynı adam olduğu yazılmış ise de mehz gösterilmemiştir. Fakat vakfiyenin bu kısmındaki şahitlerin hepsi Osman'ın oğul, torun ve birader zadelidir, hattâ yine şahit olan Orhan'ın oğullarının isimleri bunların yanına yazılmayıp kenara konmuştur.



Orhan'ın oğullarından Sultan'ın adını ilk defa bu vakfiyede görüyoruz. 749 Rebiülâhır sonu 1348 Temmuz tarihli Orhan'ın bir Temliknamesinde bundan bahsedilmediğine göre, bu tarihten evvel vefat ettiği anlaşılıyor. Malûm olduğu üzere Süleyman Paşa da babasından evvel vefat etmiştir.

Orhan'ın yaşça üçüncü oğlu İbrahim Bey olup validesi Aspurçe Hatundur; bu kadının 723 Ramazan iptidası tarihiyle tertip edilen vakfiyede oğlu İbrahim Bey vakfa mütevellî oluyor [4]. 1348 tarihli Temliknamede İbrahim'in ismi zikredilmekte olduğuna göre, hayatta bulunmaktadır. 1323 te validesinin vakfına mütevellî olduğuna göre, 1348 de kırk yaşını mütecaviz olduğu anlaşılıyor. İskender Hoçi Bey tarafından Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasında (sayı 1 s. 239 ve 436) Şehzade Halil'in Sergüzeşti ismiyle Bizans tarihlerinden nakledilen mühim mekalede, 757 H. 1356 M. tarihinde Foça korsanları tarafından İzmit körfezinde kayıkla doluşırken yakalanarak Foça'ya götürülen ve iki sene üç ay sonra Bizans İmparatoru Yuvanîs Paleoloğos tarafından kurtarılarak babasına iade olunan şehzâde Halil ile bu İbrahim'in aynı şehzâde olduğu zan ve tahmin edilmiş ise de, elimizdeki vakıfnâme ile mülknâme bunların ayrı ayrı şahsiyetler olduğunu göstermektedir.

[1] 797 Ramazan 1395 Haziranda vefat eden bu Hanım Sinop'ta Aynalı kadın veya Sultan Hatun türbesinde medfundur. (Sinop Kitabeleri: Hüseyin Hilmi 1341 de Sinopta basılmıştır). Sinopta Candar oğulları zamanına ait tarihi eserler: m. 1934 te Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuasındaki makale s. 173, 174 ve hususî kütüphanemdeki Sinop kitabeleri defteri.

[2] Düsturnamei Enveri s. 83.

[3] Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 8 s. 106 (Akşehirde Rumeli Fatihî şehzâde Süleyman Paşanın kerimesi mezarı = Ahmed Tevhid) ve (Akşehir Türbe ve Kitabeleri = Rıfki Meriç. Türkiyat Mecmuası cilt 5 s. 204).

[4] Bu vakfiyeye ait malûmat için bakınız : Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası sene 2 s. 442, ve Türk Tarihi Mecmuası sene 15 s. 384.

Müverrih ve İmparator Kantaküzen 1347 M. 748 H. tarihinde damadı olan Orhan'ın kendisiyle görüşmek üzere Üsküdüre geldiği sırada o tarihte bunun dört oğlu olduğunu ve Grigoras ise bunların en küçüklerinin Halil ismindeki şehzade olduğunu beyan ediyor ki, doğrudur [1]. Çünkü yaş sırasıyla Süleyman, İbrahim, Murad ve Halil isimlerindeki şehzadeler o tarihlerde hayatta idiler. Halil'in tevellüt tarihi bilinmemekle beraber Muradın 726 H. 1326 M. da doğduğu malûmdur.

761 H. 1360 M. da Orhan Gazi'nin vefatında yaşça en büyük oğlu İbrahim Bey ile Murad ve Halil hayatta idiler. Üç kardeş arasındaki mücadelede Süleyman'dan sonra Orhan tarafından kumandanlık kendisine tevcih edilen Murad Bey, büyük biraderi İbrahim ile küçük kardeşi Halil'i bertaraf ederek hükûmeti ele almıştır [2].

Bizans tarihçilerinden Grigoras'ın mütaleasına göre Orhan Bey, çok sevdiği şehzade Halil'i kendisine vâliht yapmak istemiş ve bu şehzadeyi Foça korsanlarının elinden kurtarıp bizzat gemi ile İzmit'e kadar getirip Orhan'a teslim eden İmparator Yuvanis Paleoloğos da kendisine damat yapmak istediği Halil'in vâliht olması için Orhan'a vesayada bulunmuştur [3]. Şehzade Halil'in validesi Bizans İmparatoru Kantaküzen'in kızı Teodora'dır; Orhan'ın Teodora ile evlenmesi, 1346 Mayıs'tadır. Halil'in 1357 de korsanlara esir düştüğü tarihte yaşı takriben 10 ve babasının yanına avdetinde ise on ikiden fazla idi ve bir müddet sonra da İmparator Yuvanis Paleoloğos'un kızıyla nişanlanmıştı [4].

Orhan'ın oğullarından Süleyman Paşa Bulayır'da, Murad Bey Çekirge'de, diğerleri İbrahim Bey, büyük babası Osman Gazi türbesinde validesi Aspurçe'nin yanında ve Kasım, babasının türbesinde medfun olup Şehzade Halil'in büyük babasıyla babasının

[1] Şehzade Halil'in Sergüzeşti: İskender Hoçi (Grigoras ile Kantaküzen'den naklen) Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası sene 1 s. 240 ve sene 2 s. 439.

[2] Şair Ahmedî'nin İskendernamesinde Osmanlılara ait kısımda Murad'ın cülûsunda bahsederken :

اولدیلر یانی آنا قردشلی
قونک بیتدی انده ایشلی

beyti buna işarettr.

[3] Tarihi Osmanî Encümeni mecmuası, sene 1 s. 251 (Şehzade Halil'in Sergüzeşti).

[4] Kantaküzen: c. 7, K. 2, ki. 3. fasıl 95 s. 689 ve Gibbons: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, türkçeye tercüme edilen nüsha s. 74 ve 89, 90.

türbelerinden hangisinde olduğu malûm değildir ; çünkü her iki türbede de isimsiz birçok kabir vardır [1].

Bu vakfiyedeki diğer şahitler arasında Dolacı ibni Cemalüddin -el-hafız, Mahmud ibni Ebubekir, Tabib Mehmed ibni Mahmud, Sıvaslı Abdülvahid ibni Mehmed [2] isimleri geçiyorsa da bunların tercemei hallerine dair şimdilik bir malûmat elde edemedim. Osmanlıların ilk zamanlarına ait vesikaların elde edildikçe neşrolunması Osmanlı Tarihinin karanlık noktalarını aydınlatacağından, tarihçilerimizin bu hususta en küçük bir vesikayı bile ihmal etmiyerek neşreylemeleri rica olunur.

[1] İlk altı padişahın Bursa'da kâin türbeleri : Ahmed Tevhid (Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası sene 3 s. 977).

[2] Şekayık'ın Yıldırım Bayazid devri ulemasından olarak gösterdiği Abdülvacid Mehmed'in bu zaat olması muhtemeldir.

BUYRULDI

Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. azasından Balıkestr Meb'usu

Emretmek, ferman etmek, hükmeylemek manalarına gelen «buyurmak» mastarından alınan «buyruldu» tabiri Osmanlılarda bir tabir ve bir ıstılahı mahsus olmuştur. Buyurmak mastarından alınarak türkçemizde kullanılmış ve kullanılmakta olan bir hayli müştakları daha vardır. Meselâ buyruk, emir, hüküm, yarlıg, ferman manalarına geldiği gibi buyruk tutmak, emir ve fermana itaat etmek, muti olmak demektir: buyurma = emretme demek olup elden buyurtmak, elden havale ettirmek, verilen hükmü kâğıdın üzerine yazdırmak, kâğıt buyurmak, icab eden maslahatı tahriren emir ve havale eylemek mefhumlarını ifade eder. Makamı tazim ve ihtiramda, ifade buyurmak, teşrif buyurmak, ikamet buyurmak, emir buyurmak, iltifat buyurmak gibi mürekkebat mastarlar bugün dahi lisanımızda kullanılmaktadır.

Buyruldu ve buyuruldu (buyuruldu) ıstılahı Osmanlı Devleti muamelâtında, Vezir ve Beğlerbeğiler tarafından bir işin ne suretle yapılacağı hakkında ya re'sen veya bir muamele üzerine derkenar suretiyle verilen direktifin adıdır. Her hangi bir iş hakkında (şöyle yapılması emrolundu) yerine tazimen (şöyle yapmak buyuruldu), (...hükümleri yazılmak buyuruldu), (Babıâliye takdime müsaereat edesiz deyu buyuruldu), (... hilâfından mücanebet idesiz deyu buyuruldu) ilâh... gibi emirlerin sonuna gelen bu tabiri mahsustan dolayı Veziriâzam, Vezir ve Beğlerbeğilerin emirnâmelerine «buyuruldu» denilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun ilgasına kadar sadrıâzamların ya re'sen veya bir muamele dolayısıyla mektubi kaleminden yazılan kâğıtlara « buyuruldu-i sâmi » ismi verilmektedir. Bu buyuruldu'nun divan yazısı diye maruf olan yazı yâni «divanî yazı» ile yazılması ve baş tarafına da Sadrıâzâmın ismini havi sadaret mührünün basılması usuldendi. Bu buyuruldu'nun sonundaki «buyruldu» tabiri Tanzi-

mattan itibaren eski şeklini değiştirmiş ve nûmuneler arasında görüleceği üzere daha kısa bir şekil almıştır.

Buyruldukların sonundaki «buyruldu» tabirinin bir işareti mahsusla şeklini almasından sonra o şekle bakarak bunu « emrimdir » diye okuyanlar da vardır: Hattâ ben de tetkik ettiğim yüzlerce vesikadaki bu yazıyı emrimdir diye okumakta idim. Merhum muallim Cevdet ise muamelâtın hitamına delâlet eden « resit » kaydı ile bunu karıştırmıştı; fâkat başvekâlet arşivindeki tasnif heyeti azasından Bay Fehmi bu vesikaların en eskilerinden başlayarak bunları tetkik etmeğe başlayınca «buyruldu» tabirinin nasıl bir şekli mahsus haline geldiğini meydana çıkarmıştır.

Bu vesikaların şimdiki halde en eskisi 990 H. 1582 M. tarihli olup Divanı Hümayundan Veziriâzam namına yazılan derkenardaki buyruldu yazısı aynen şöyledir.

بیورلدی ۲ ص ۹۸

995 H. 1587 M. tarihli Balıkesir kadısının bir ilâmın üzerine divandan yazılan derkenardaki buyruldu yazısı ile şu suretle yazılmıştır.

بیورلدی ۲ ص ۹۸

Burada buyruldukların « bu » harfleri görülmekte ve her iki buyruldukların şekilleri de birbirine benzemektedir. Divan derkenarı «Rados Beyine teslim olunmak buyuruldu» diye yazılıdır.

997 H. 1859 M de İbrâil kadısı ve aynı zamanda müfettiş tayin edilmiş olan Mahmud'un gönderdiği bir inha üzerine «mahlûl ise buyruldu» derkenarının buyuruldu bundan evvelkine müşabih olup kuyruğu uzundur ve şöyledir:

983 H. 1575 M. de zeamet Beratını zayi eden Dülgerzâde Mustafa Çavuşun Beratının tecdidi için künyesinin tetkikına dair olan bir muamelenin başındaki buyruldu işareti:

«Şartıyla kaydından buyruldu» ibaresiyle geniş bir şekil arzettekte ve bundan sonraki 1002 Hicret tarihli şekil ise buyruldu'nun işarete inkılâbını göstermektedir:

Yazı «mucibince Buyruldu» ibareli olup bundan sonraki buyruldu tabirleri bu son şeklin daha fazla kuyruklu olarak devam ettiğini göstermektedir.

Buyruldu'nun bir işareti mahsusa haline gelmesinden itibaren vezir ve beğlerbeğilerin verdikleri buyruldu şekillerinin fotoğrafleri tetkik olunabileceğinden bu şeklin «emrimdir» ve «resit» demek olmadığı meydana çıkar.

✽

Vezir ve beğlerbeğilerin buyruldu denilen emirnameleri beyaz üzerine yani re'sen verilmiş ise buyruldu'nun sonundaki ta-

rih yerine « buyruldu » işaret çekildikten sonra bu emirnamenin sahte olmadığını bildirmek için buyruldu'nun baş tarafına ve yazının birinci satırının sağına vali olan vezir veya Eyalet beğlerbeğisinin resmî mührü basılırdı. Bu buyruldu'lar vali, vezir veya beğlerbeğinin Eyaletindeki divandan çıkardı. Nasıki Veziriâzamın buyruldu'ları da Divanı humayun kaleminden yazılır ve buyruldu'sı oradan çekilirdi. Devlet payitahtında Veziriâzam veya Sadriâzamdanda başka hiçbir kimse pençeli buyruldu çekemezdi.

Eğer buyruldu'lar her hangi bir muamele üzerine yazılacak ise o muameleli kâğıdın üstüne yazılır ve altına buyruldu işareti konduktan sonra üstü de valinin resmî mühriyle mühürlenirdi. Yalnız Tanzimattan sonra ve bilhassa İmparatorluğun son devirlerine doğru Sadriâzam buyruldu'larının mutlaka muameleli evrakın üstüne yazılması usulü terkölunarak « buyruldu-i Sâmî »lerin tahriratın alt tarafına yazıldıkları görülmektedir.

Bu izahattan sonra gerek hükümet merkezindeki muamelâta ve gerek Eyalet valilerinin verdikleri muhtelif şekildeki buyruldu'lara dair vesika suretlerini tarih sırasıyla aşağıya yazıyorum.

Vesika I ve buyruldu'sı :

Boyâbât haslarından olan çeltik mukataası iltizamına dair olan bir muamele ve bunun sureti iltizamı hakkında buyruldu :

امانة
مقاطعة چلتوك انهار و خاصه بوى آباد درعهده مصطنى [ار]باب تيمار بوجه التزام عن اول مارت
الواقع في ٣ سنه ٩٨٧ مدت التزامش تمام شد

تيمار خود

وجه مشروح اوزره صرف اولدنده
زبده والتزاملى مطالبه سنده تحويل
اخرينده ابتداء ايكى بيك آقچى
تيمار ماس و بريك اوزره ووزيكيده
يكره بيك آقچيه يار و الله ابرو
بوزنلر كغيل و بريك شرطه و بريك
بيوزلدى في ٣ سنه ٩٩٠

طالب

مى بن كمال ع قريه موره تابع قضاء فارغو درلواء طالوى بروجہ انتزام بروجہ عرض مولانا حاجى حسن قاضى قسطمونى المفتش وحاجى محمد الناظر

بشرط تيمار شده	الت	زام
عن ابتدا	مزبورکه مقاطعة مزبورہ عن اول مارت	
۳۰۰۰	الواقع في ۶ صفر سنه ۹۹۰	
	في ثلاث سنين	
	۲,۹۰۰,۰۰۰	

في ثلاث سنين
۱۰۰۰۰۰۰

في الاصل

مقاطعة مزبورہ درعهده مصطفي امين ملتزم
عن اول مارت الواقع في ۳ محرم سنه ۹۸۷
في ثلاث سنين
[۲,۸۰۰,۰۰۰]

بالبال

مقاطعات مفتشى قسطمونى قاضيسى مولانا حاجى حسن داعيلرى و ناظر حاجى محمد قوللى عرض كوتدروب قسطمونى سنجاغنده بوى آباد انهارى چلتوكى و خاصلىرى مقاطعه سنه طقوز يوز سكسان يدى محرمناك اوچنده واقع اولان مارت ابتدا سندن اوچ ييله يكرى سكز يوك آقچه التزامه امين اولان مصطفي نك تحويلى تمام اولمغه قريب اولمغين مى بن كمال نام كسنه كلوب مقاطعة مزبورہ نك تحويلى جديدك طقوز يوز طقسان صفرينك آلتيسنده واقع اولان مارت اولندن بر يوك آقچه زياده ايله اوچ ييله يكرى طقوز يوك آقچه التزام و قبول ايدوب شول شرطله كه كندويه ابتدا دن اوچ بيك آقچه تيمار ايچون حالا حكم شريف صدقه بيور يلوب و تحويلى عتيقه كلنجه كور يلوكلان محاسبات موجبجه محاسبه لرى كور يلوب مواجب قديمدين بوى اللى آقچه ايله خضر بن شاه محمد بروجہ كفالت قابض مال اولوب و كتاب وساير خدام دلدو كي كسنه لر كندو عرضيله اولوب تحويلى آخريته دكين آخردن كسنه نك عرضيله ويريله و آغستوسدن آغستوسه ارساليه آقچه سنى ناظر دخل ايتيوب خزانه عامره يه مفتش معرفتيله كندو ويا آدمى ايله تسليم ايلوب آخردن كسنه دخل و تعرض ايليه بوى آباد و فارغو قاضيلرى حضورنده قانون اوزره ضرر ماله يراز كفيل و مزكيلر و بروب بده مقاطعه مباشرت ايلك اوزره برات شريف صدقه بيورلىق باينده عنایت رجا ايدرلر

Bu iltizam işinin hulâsası şudur:

Timarlı sipahilerden Mustafa isminde biri Kastamonu sancağı-nın Boyabât nehirleri yanına ekilen çeltik ile orada Maliyece idare ve ihale olunan haslar mukataasını 987 Hicret senesi içindeki mart ayının iptidası gününden itibaren üç sene müddetle yirmi sekiz yük akçeye (yüz bin akçe bir yüktür) iltizam etmiş.

Bunun müddeti nihayet bulmak üzere iken Memi bin Kemal adında diğer biri kendisine iptidadan timar verilmek şartıyla bu mukataayı bir yük akçe fazlasıyla müddeti hitamında iltizama talib olmuş ve mukataat müfettişi olan Kastamonu kadısı ile mukataat nazırı da mültezim ile aralarında tekarrür eden bazı şartlarla iltizamın Memi bin Kemale verilmesini arzetmişlerdir.

Bu arz mucebince keyfiyet hükümetçe tetkik olunarak aşağıdaki şartlar ile iltizama talib olan Memiye verilmesini divan muvafık bulmuştur: Divanın kararı yani Vezirîâzamın buyruldısı şöyledir :

«Vechi meşruh üzere arzoldukda ziyade ve iltizamları mukabelesinde tahvil ahırında ibtidaen iki bin akçe timara emir verilmek üzere ve yüz binde yirmi bin akçeye yarar ve maldar yerli yurtlu kefil vermek şartıyla verilmek buyruldu fi 3 s [safer] sene 990».

Divanın kararında, yeni mültezimin iptidadan istediği yani timarlı sipahiye yeni kaydolunmak üzere arzu ettiği üç bin akçelik timar iki bin akçe olarak kabul ediliyor. Bundan başka yeri, yurdu belli, mal sahibi birinin yüz bin akçede yirmi bin akçeye kefil olması şart konuyor.

Bu veskada iltizam ve mukataaların, 354 gün olan Hicret senesi üzerine değil 365 gün olan Rumi sene üzere verildiği görülmektedir.

Vesika II ve buyruldısı :

995 Rebiulevvel [1587 Şubatta] Balıkesir sancağında Nişancı Paşa haslarına subaşı olan Sinan, reayadan olup her hangi bir sebeple ve mahkeme kararıyla kendi hapsine verilen Ahmed ismindeki mücrimin [1] bazı sipahizâdeler tarafından silâhla tehdid neticesinde kendi hapsinden alındıklarını Balıkesir kadısına müracaatle şikâyet etmiş, kadı şahidler celbiyle davayı tedkik ile şikâyetin vaki olduğunu hükûmete arzetmiş ve bunun üzerine bu sipahilerin ele getirilip küreğe konulmak üzere İstanbulla gönder-

[1] Emiri veya mülk ve vakıf arazi kime dirlik, mülk ve vakıf olarak verilmiş ve nereye tahsis edilmiş ise oradaki reaya yani halk ta bunların reayası sayılırdı. Bundan dolayı bilmukakeme cürmü sabit olanların da bunların hapsinde bulunmaları kanundu. Bundan dolayı Nişancı hassının reayası olan Ahmet te, Nişancı Paşa tarafından Balıkesirdeki kendi hassının Subaşı olan Sinanın hapsinde idi.

rilmesi ve sonra da bundan sarfı nazarla hapsedilmek üzere Rados Beyine teslim edilmesi emrolunmuştur [1].

Eski harflerle sureti :

مربورلر الكوردون
 كوردون قارى
 قارى فوبل
 فوبل كور
 كور فوبل
 فوبل كور
 كور فوبل
 فوبل كور
 كور فوبل

درگاه ہلك مدار و بازگاہ كردون و قار ترابنه عرض داعیٰ بمقدار بودرئقندوة الاماجد والاكارم جامع المحامد والمكارم درسعادتہ نشانجی پاشا حضرتلرنيك باش كلبه خاصلربنه بالفعل صو باشی اولان سنان بنددرلی بو فقيره كلوب عرض شكوا ايدوب ناحیة مزبورهدن آلاچار نام قريه ساكنلرندن احمد و محمد و حسن نام سپاهی زادمز سجل قاضی ايله حبسه ويريلان احمد نام مجزی قريه مزبورهدہ علی ملاءالناس اوزرميزه كلوب حبسی باصوب ضربی آلت حرب ايله آلمزذن آلوب ظلم و حيف ايلدیلر؛ اهانلی ولايتدن سؤال اولنوب عرض اولتقی طلب ایدهرم دیمکین جم غفیر وجم کشیردن استفسار اولندقدہ فی الواقع مزبورلر مرقوم صو باشی نك وجہ مشروح اوزره حبسنی آلت جرملہ باصوب بی وجہ ائندن آلوب اطلاق ایلوب کلی تعدی ایتشلر دیو خبر ویردکلرندہ نظام عالم ایچون بو مقولهلرک حقلرندن کننمک لازم اولمغین بعدالالتماس شولکه واقع حالدرد دولت نصابہ عرض اولوندی؛ باقی فرمان درعدلکدر تحریراً فی اوآخر ربیع الاول سنہ خمس و تسعین و تسعمایہ

اضعف عبادالباری
 محمد القاضی بالیکسری

Yeni harflerle Balıkesir Kadısının ilâmının sûreti :

Dergâh-ı felek medâr ve barigâh-ı gerdun vekar türabına arz-ı dai-i bîmâkdar budur ki kıdvül'emacidi vel'ekârim Cami-ulme-hâmidi velmekârim deriseadette Niçancı Paşa hazretlerinin Baş-gelembe Haslarına bilfiil Subaşı olan Sinan bendeleri bu fakire gelüp arzı şekva idüp Nahıye-i mezbureden Alacalar nam karye sakinlerinden Ahmed ve Mehmed ve Hasan nam Sipâhizadeler

[1] Timarlı sipahilerin mahalli kadılar tarafından muhakemeleri divanın müsaadesiyle olur ve haklarındaki karar da yine o suretle tatbik edilirdi. Buyruldı da bu üç sipahinin iptida küreğe konulmak üzere İstanbul'a sevkleri emrolunmuş ise de sonradan derdest edilerek Rados adasına gönderilmeleri münasıp görülmüştür.

*sicilli Kadi ile hapsime verilen Ahmed nam mücrimi karye-i mez-
burede alâmeleinnas üzerimize gelüp hapsi basup darbî aleti
harb ile elimizden alup zulmü hayf eylediler; ehali-i vilâyetten
sual olunup arz olunmak talep ederim dimeğin cemmî gafir ve
cem'i kesirden istiftsar olundukta filvaki mezburler merkum
Subaşının veçhi meşruh üzre hapsini aleti cürm ile basup bivecih
elinden alup ıtlak eyleyüp küllî teaddi itmişler deyu haber ver-
diklerinde nizama âlem için bu makulelerin haklarından gelin-
mek lâzım olmagın badelittimas şol ki vaki-i haldir deri devlet
nisaba arz olundu ; bâki ferman deri adlıdır. Tahriren fi evâhiri
Rebiulevvel sene hamse ve tisine ve tisamie.*

*Ez'afü İbadilbâri
Mehmedül kadi Bibalıkkesri*

*Bu ilâmın üst kenarında şu buyruldu vardır:
Mezburlar ele getirülüp bunda gönderile ki küreğe konula
deyu Buyruldu. Rodos beyine teslim olunmak buyruldu*

Vesika III buyrulması :

محلول ایسه بوزر وادی
۹۷ سنه
۱۵ ش
محلول ایسه بوزر وادی اوزره

درگاه سادات دستگاه و بارگاه عظمت پناهه عرض داعی* بی اشتباه بودر که آق کرمان
اسکله سندن یومی اون آقچه علوفه به متصرف اولان عثمان اوغلی احمد فوت اولوب
علوفه سی محلول اولمقین اشبو حامل ورق مولانا شیخ محرم اهل علم و صالح و صدقات
پادشاهی به لایق و مستحق اولمقین عنایت اولمقین رجاسنه پایه سریر عالم مصیره عرض
اولندی؛ باقی فرمان در عدل کدره. تحریراً فی اواسط ربیع الآخر سنه سبع و تسمین
و تسمایه

العبدالداغی محمود
انقاضی بابرائیل
المفتش

Dergâhı seadet destgâh ve barigâhı azamat penaha arzı dai-i
biiştibah budur ki Akkirman iskelesinden yevmî on akçe ulûfeye

mutasarrıf olan Osman oğlu Ahmed fevt olup ulûfesi mahlûl olmağın işbu hamil-ivarak Mevlâna Şeyh Muharrem ehli ilm ve salih ve sadekati padişahiye lâıyk ve müstahak olmağın inayet olunmak recasına payei seriri âlem masire arzolundu bâki ferman deri adlindir; tahriren fi evasıtı Rebiulâhır lisene seb'a ve tis'ine ve tisamie

Elkadi bi İbrail
elmüfettiş

Bunun yerine

Mahlûl ise Buyruldu fi 15 Ş sene 97

997 Rebiulâhır [1589 Mart] tarihli olan bu inha, İbrail kadısı tarafından gönderilerek Akkirman iskelesinde münhal bulunan bir vazifenin ehli ilim ve sulehadan birine tevcihi rica edilmektedir.

Vesika IV ve buyrulduısı :

983 Safer [1575 Mayıs] tarihli Beratını sefer esnasında zayi etmiş olan Divanı hümayun çavuşlarından Dülgerzade Mustafa, zayiinden verilmek üzere yeni Berat istemiş ve bu hususta defterde tetkikat yapılp sabit olduktan sonra usuliyle verilmesi te-karrür etmiştir. Buna dair Mustafanın müracaatiyle yapılan muamele şöyledir.

قیدین
ظہیر
رہادی

سلطانم

دولتو وسادتلو حضرتلرینک خاکپای شریفلرینہ عرض حال حقیر بودرکہ
نم سلطانم خداوندکار سنجاغندہ یکدیجہ طرفلو و بوزلو ناحیہ سندہ قرہ بورجک نام
قریہ وغیریدن یکرمی یدی بیک سکز یوز قرق یدی آقچہ زعامتم اولوب براتم سفردہ
ضایع ایدوب وآلتمش داخل جاوشلرندن اولوب سلطانمندن مرچودرکہ قیدندن اخراج
ایدوب ویریلسی عنایت بیوریلہ باق فرمان سادتلو سلطانمکدر

بندہ

دولکرزادہ

مصطفی چاوش

sultânım?

Devletlû ve saadetlû hazretlerinin hakipâyı şeriflerine arzıhal-i hakir budur ki; benim sultanım Hudavendigâr sancağında Yeniceî Taraklu ve Borlu Nahiyesinde Karabürcek nam karye ve gayriden yirmi yedi bin sekiz yüz kırk yedi akçe zeametim olup beratımı seferde zayi idüp ve altmış dahil çavuşlarından olup sultanımdan mercudır ki kaydinden ihrac idüp verilmesini inayet buyurula. Baki ferman saadetlû sultanımıdır.

Bende
Dülgerzade
Mustafa Çavuş

Bu vesikanın üzerine istidanın fotoğrafinde görüleceği üzere «mahalli görüle» diye istid'a Defterhaneye havale olunmaktadır. Zeametın Mustafa çavuşun üzerinde olduğu ruznamçe ve esas Tapu defterinde görülerek muamelesi şöyle tesbit edilmiştir.

Veçhi meşruh [üzere] ruznamçe mukayyet

Nahiyei	Karyei
Yeniceî Taraklu derlivâi Hüdavendigâr zaamet	Karabürcek ve gayrühü 27847

benamı Mustafa çavuş

Berat şüt
fi 29 Safer sene 983

Bu muamele tamam olduktan sonra istida tekrar divana gönderilerek Mustafa çavuşun maruzatının tahakkuk etmesine mebni divanı hümayundan Veziriâzamın emri üzerine ve « şartıyla kaydından buyruldu » derkenariyle istida sahibine zayıinden Berat verilmesine müsaade ediliyor.

Vesika V ve buyrulması:

1081 Receb tarihli [1765 Birinci kânun] sarraf başıya hitaben beyaz üzerine buyruldu:

صح
سنگه صراف باشيسك
حاليا مجدداً بنا اولنان سفينه نك مقدمه نالكز اون بش بيك پاره ويروب اشبو
بوورولدى ايله عامل اولاسين

[بوراده بوورولدى اشارتى واردر]

۲۵ ب [رجب] سنه ۱۰۸۱

Sah

Sen ki sarraf başısın

Haliya müceddeden bina olunan sefinenin mukaddemine yalnız on beş bin para virüp işbu Buyruldu ile amil olasin 25 B [Receb] sene 1081

Vesika VI :

1084 H. 1673 M. de bazı küçük tevcihata dair Sadrıâzamin beyaz üzerine buyruldu sureti:

بولی سنجاغی بروجہ آرپالق سیواس ایالتی پایہ سیلہ متوفی وزیر مصطفی پاشا
کتخداسی خلیل آغایہ و طرزون ایالتی بروجہ آرپالق بولی سنجاغہ متصرف اولان
کوچوک محمد پاشایہ بکشمیری سنجاغی ضمیمہ سیلہ ازاق محافظہ سندہ اولق شرطیلہ
صادر اولان خط ہمایون شوکتقرون موجبہ توجیہ اولنوب حکملری یازلق
بیورلدی

غرہ ل [شوال] سنہ ۱۰۸۴

Bolu sancağı berveçhi arpalık Sivas Eyaleti payesiyle müteveffa Mustafa Paşa kethudası Halil Ağaya ve Trabzon eyaleti berveçhi arpalık Bolu sancağına mutasarrıf olan Küçük Mehmet Paşaya Beyşehir sancağı zamimesiyle Azak muhafazasında olmak şartıyla sâdir olan Hattı hümayunu şevketmakrun mucibince tevcih olunup hükümleri yazılmak

Buyruldu

gurrei L [Şevval] sene 1084

Arpalık; bir mahallin hasılatından muayyen bir mikdarının gerek vazifede olsun ve gerek mazul olsun her hangi bir şahsa tahsisi demektir. Bu buyruldu Halil Ağaya, Sivas Eyaleti payesi yani Beğlerbeğilik (iki tuğlu paşalık) verilerek Bolu sancağı da ona medarı maişet olmak üzere arpalık tayin olunuyor. Arpalık olarak Bolu sancağına mutasarrıf olan küçük Mehmed Paşaya

da Azak kalesi muhafazasında bulunmak şartıyla Trabzon Eyaleti tevclih ve bu Eyalet varidatına zammolarak yani tabir mahsusiyle berveçhi zamime Beğşehri sancağı arpalık veriliyor.

Vesika VII deki buyruldu :

1096 H. 1685 M. tarihinde Sadriâzam tarafından sipah serden geçtilerinin [kapı kulu suvarileri serdengeçtisi] levazımatı bedeli olarak para verilmesi için Defterdara hitaben yazılan buyruldu sureti :

صح
عزتلو دفتردار افندی

حالا سپاه سردن یکدیبلرینک مهمات ولوازماتلری خصوصیچون چاوشلری اولان
علی چاوشه علی طریق القرض اوج کیسه غروش که بیک بشیوز غروش اولق اوزره
تسلیم ایدوب یدندن ممهور تمسک آلاسز دیو

بو یورولدی
۱۱ - جا - سنه ۹۶

Sah

İzzetlû Defterdar Efendi

Hâlâ Sipah serdengeçtilerinin mühimmat ve levazımatları hususı için Çavuşları olan Ali Çavus'a alâ tarikılkarz üç kise gurus ki bin beş yüz gurus olmak üzere teslim idüp yedinden memhur temessük alasız deyu

Buyruldu

11 - Ca - sene 96

Buna dair defterdarlıktan yapılan derkenar muamelesinde şöyle deniyor :

تذکره سی

مهمات ولوازمات سردنکچدیان سپاهیان بدست علی چاوش بوجه قرض
عن خزینة آستانه سعادت بر موجب ممهور ویا فرمان عالی فی ۱۱ جا سنه ۱۰۹۶

غروش
۱۵۰۰

رشن واجب فی ۲۷ جا ۹۶

۱۸۰۰

علی چاوش ...

Vesikada, fotoğrafisinde görüleceği üzere, bu buyruldu'nun sol kenarındaki işaret defterdarlığın işareti mahsusasıdır.

Vesika VIII deki buyruldu :

1106 Rebiulevvel [1694 İkinciteşrin] tarihli olup Veziriâzam tarafından Tophane nazırı Mustafa Efendiye hitaben yazılan ve Sakız kalesi için döktürülmesi emrolunan havan topu ile danele-
rinin biran evvel itmamı hakkında buyruldu sureti :

صح
طوپخانه ناظری عزتلو مصطفی افندی
و طوپچی باشی وکیلی آغا. حالیا سازج جزیره سیچون حایه قلمه سنه دوکیلان
هوانلر... طقوز قطمه هوان ایله ایکی بیک یدی یوز قطمه خبیره دانهسی دوکدیریلوب
برکون اول حاضر و آماده اولمق باینده مؤکد اوامر شریفه صادر اولمقن ایمدی
خصوص مزبوره کرکی کبی تقید ایدوب دخی صادر اولان اوامر شریفه موجبجه
ذکر اولان هوانلرک و دانلرینک دوکولسنه انشالله تمالی بوکوندن مباشرت و شروع
ایدوب برکون اول اتمام و تکمیلنده بذل دقت ایله سز دیو

بوورولدی

فی ۱۶ را سنه ۱۰۶

Sah

Tophane Nazırı İzzetlü Mustafa Efendi

Ve topcı başı Vekili Ağa; haliya Sakız Ceziresiçün Hanya kale-
sinde dökülen havanlar . . . dokuz kıt'a havan ile iki bin yedi yüz
kıt'a humbara danesi döktürölüp bir gün evvel hazır ve âmâde
olunmak babında müekkit evâmiri şerife sâdır olmağın imdi hu-
susu mezbûre gereği gibi tekayyüd idüp dahi sâdır olan evâmiri
şerife mucebince zikrolunan havanların ve danelerinin dökül-
mesine inşaallahü teâlâ bugünden mübaşeret ve şürû idüp bir gün
evvel itmam ve teknilinde bezli dikkat eyliyesiz deyu

Buyruldu

Fi 16 - Ra - sene 106

Vesika IX daki buyruldu :

1123 Rebiulâhır [1711 Mayıs] tarihiyle ordudan sâdır olan emir
mucebince [Ruslarla muharebe vardı] ecnebilere casusluk ederek
hıristiyanları tahrik eden Rum keşişlerinden Diyonisus'un tersa-
nede küreğe konulması hakkında sadaret kaymakmının beyaz
üzerine buyruldu :

صح
 روم طاغی کیشلرندن دیونیسوس نام ذمی کندو حالنده اولمایوب افرنج
 ملتته تبیت و نیجه رعایای تحریک و اضلال و پینلرینه اختلال و ربوب دائما سوء حال
 اوزره اولمظه شر و مضرتی رعایا اوزرندن دفع و رفع اولنمق ایچون اصلاح نفس ایدنجه به
 دکن ترسانه عامهده کورکه وضع اولنمق اوزره اردوی هاپون طرفندن صادر اولان
 امر شریف عالیشان موجبجه ترسانهده کورکه وضع اولنمق ایچون باش محاسبه دن آنچه
 ویریلک
 بیورلدی

۱۲۳ ر س ۶

Sah

Rum tâifesi keşişlerinden Diyonisus nam zimmi kendü halinde olmayup efrenc milletine tebaiyet ve nice raayayı tahrik ve ıdlâl ve beyinlerine ihtilâl virüp daima suihal üzere olmağlaşerrü mazarratı reaya üzerinden defü ref olunmak için ıslâhı nefis idinceye değin tersane-i âmirede küreğe vazolunmak üzere orduyı hümayun tarafından sâdir olan emri şerifi âlişan mucebince tersanede küreğe vazolunmak için baş muhasebeden akçe virilmek

Buyruldı

6 R sene 123

Rusların daha on sekizinci asır başlarından itibaren Türkiyedeki hıristiyanları tahrik için keşişlerden istifade eylediklerini gösteren bu vesikadan başka vesikalara da malikiz. Bunların içinde seyahatle Kudüs'e kadar giderek geçtiği yerlerde tahrikâtta bulunan Rus papasları da vardır.

Vesika X daki buyruldı ve mühür :

1152 K. 1739 M. de Tırhala mütasarrıfı olup Ehram tarafına memur edilen Hacı Hasan Paşanın kendisine gönderilen zahîreyi aldığına dair Mora valisi Mehmed Paşanın maiyetindeki menzil Eminine verdiği tezkire ve bunun üzerine valinin derkenarı ve mühürlü buyruldı :

وجه تخریر حروف بودرکه
 امر ولی النعمی اوزره احرام جانبته مأموریم حسیله بیورلدی شریف ایله انعام
 بیوریلان یوز الی کيله شمیر ایله ایکویز وقیه پکساد حالیا نزل امینی آغا حضرتلرندن
 آلنوب بالتام اخذ وقبض اولوندینی اجلدن یدینه اشبو تذکره ویرلشدن
 فی ۴ ز [ذی الحجّه] سنه ۱۱۵۲

حاجی حسن
 متصرف ترحاله
 حالا

Veçhi tahriri huruf budur ki

Emri veliyyünniami üzere Ehram canibine memuriyetim hasebiyle Buyruldı-i şerif ile in'am buyrulan yüz elli kile şair ile iki yüz vukıyye peksimet haliya nüzül emini ağa hazretlerinden alınıp bittamam ahzu kabzolunduğu ecilden işbu tezkire virilmiştir Fi 4 - Z - sene 1152

Hacı Hasan
 Mutasarrıfı Tırhala
 Halâ

Bunun üzerinde Vali Mehmed Paşa Nüzül emini vekiline şu derkenarla buyuruldu yazıyor :

نزل امینی وکیلی اسماعیل آغا
 میرمیران مومی الیهک احرامی؛ جانبته مأموریتی حسیله تمسکی موجینجه یوز الی
 کيله شمیر وایکیوز وقیه پکساد ووروب حفظ سند ایلیه سن دیو
 بیورلدی
 فی ۴ ذ ۱۱۵۲

Nezil emini vekili İsmail Ağa

Mirimirani mumaileyhin Ehrami canibine memuriyeti hasebiyle temessükü mucibince yüz elli kile şair ve iki yüz vukıyye peksimet virüb hıfzı sened eyliyesin deyü

Buyruldı
 Fi 4 - Z - 1152

Bu derkenarlı buyruldının üzerindeki sülüs yazılı beyzî müh-rün yazısı şöyledir :

یارب بچاریار شرفند احمدی
 قیل همت علیه مظهر محمدی
 عزت ۱۱۴۰

Vesika XI in buyrulması :

Tevcihat münasebetiyle 1222 Ramazan tarihiyle defterdara yazılan buyruldu :

عزتلو دفتردار افندی

بفداد ایالتک عطفولو یوسف ضیا پاشا حضرتلرینک عهدہ سنہ توجیبی جہتیلہ
ارضروم ایالتی و جانب شرقیہ سرعسکرلکی سمدانلو حق پاشا حضرتلری عهدہ سنہ
توجیہ واحالہ اولنش اولوق حسبیلہ مشارالہ حق پاشا حضرتلرینک اول حوالی احوالہ
وامور سرعسکریہ بہ تحصیل وقوف واطلاع ایلسی ضمنندہ کافہ ترتیبات و مأموریتک
بروجہ تفصیل طرفنہ بیلدرلسی مقتضای اصول مأموریتدن اولدیغینہ بناء حوالی
مرقومہ بہ مأمور بالجلہ عساکرک دیوان ہایون قلمندن برقطہ دفتری اخراج وارسال
اولتوق اوزرہ اولغلہ ایمدی ادارہ امور سرعسکرہ ایچون مشارالہ یوسف پاشا
حضرتلری معیتنہ ترتیب اولسان بالجلہ ذنایر مهمات و ترتیبات سائرہ تک والحاصل
امور عسکریہ بہ متفرع کافہ مرتبات ہرنہ ایسہ جملہ سنی قبوداتندن بالتبع اخراج وعلہ
وخبہ صورتندہ برقطہ دفتری ترقیم ابتدروب مشارالہ حق پاشا حضرتلری طرفندن
ارسال اولتوق ایچون باب عالی بہ تقدیمہ مسارعت ایلسز دیو

بیورولدی

۱۶ ن سنہ ۲۲۲

صادر اولان فرمان عالی موجبنجہ مجموع مرتباتک باش محاسبہ دن
برقطہ دفتری تحریر و تقدیم اولنہ

(دفتردارک اشارتی) ۲۰ ن سنہ ۲۲۲

İzzetlû Defterdar efendi

Bağdat Eyaletinin atufetlû Yusuf Ziya Paşa hazretlerinin uhdesine tevcihi cihetiyle Erzurum Eyaleti ve çanibi şarkıyye seraskerliği saadetlû Hakkı Paşa hazretleri uhdesine tevcih ve ihâle olunmuş olmak hasebiyle müşarünileyh Hakkı Paşa hazretlerinin ol havali ahvaline ve umuru seraskeriyeye tahsili vukuf ve itıla eylemesi zımında kâffei tertibat ve memuriyetin berveçhi tafsil tarafına bildirilmesi muktezâyı usûli memuriyetten olduğuna binâen havali-i merkumeye memur bilcümle asakirin Divanı hümayun kaleminden bir kıt'a defteri ihraç ve irsal olunmak üzre olmağla imdi idarei umuru seraskeriyeye için müşarünileyh Yusuf Ziya Paşa hazretleri maiyetine tertib olunan bilcümle zahayir ve mühimmat ve tertibatı sairenin velhasıl umuru askeriyeye müteferri kâffei mürettebat her ne ise cümlesini kuyudatından bittetebbu ihraç ve ilmühaber suretinde bir kıta defterini terkim ittirüp mü-

şarünileyh Hakkı Paşa hazretleri tarafına irsal olunmak için Babıâli'ye takdime müsareat eyliyesiz deyu

Buyruldı

16 - N - sene 222

Defterdar muamelenin tanzimi için bu buyruldıyı başmuhasebe dairesine havale ediyor.

Burade bir vazifeye yeni tayin olunan Seraskerin yeni vazifesine dair ne suretle talimat aldığı ve defterdarlığın başmuhasebe kaleminin derecei ehemmiyeti görülmektedir,

Vesika XII :

Koca Hüsrev Paşanın kaptanı derya iken Pavli kadısına ve âyan vekli tayin ettiği İbrahim Ağaya donanma Divanından göndermiş olduğu baş tarafı resmi mühürle mühürlenmiş olan 1219 Rebiulevvel 7 tarihli buyrulması sureti :

شريعتمآب پاولی قضاسی ناہی افندی زیدعلمہ وقدموۃ الامائل والاقران پاولی قضاسی
اعیانی سلیمان آغانک قرنداشی اولوب رویت امور ولایتہ بالوکالہ تمین اولنان ابراہیم
آغا زید قدرہ انہا اولنورکہ قضای مزبور اعیانی مومی الیہ سلیمان آغا بو دفعہ آنطالیہ
صحراستندہ معیتمزہ کلوب خدماتمزہ توقیف واستخدام اولنمقدن ناشی قضاء مزبورک امور
وخصوصی رویت وادارہ سنہ سنہ مومی الیہک قرنداشی [ابراہیم اغاسن] سکاحوالہ اولنقلہ
قضاء مزبورک واقع اولان امور وخصوصی وادارہ مملکت ورویت امور مهمہ وسائر
واقع اولان خصوصاتی اعیان مومی الیہ یربہ بالوکالہ سن رویت وحمايت وصیانت اہالی
وققرای رعیتہ کمال دقت ووادی رضا جو یانہ حرکت وققرای عباداللہہ ظلم وتعذیدن
وخدمات مهمہ رویتندہ قصور ورخاوت وتکاسل وقوعہ کتور مکدن مجانبت وتحصیل
رضایہ جہد وغیرت ایناک ایچون وکالہ مأموریتی حاوی دیوان دونانمای ہایون
وسرعسکریدن اشبو بیورلدی اصدار و [isim yeri açık] ایلہ ارسال اولوندی
کرکدرکہ برموجب بیورلدی عمل وحرکت ایلہ سز دیو

بیورلدی ۷ را ۲۹

Şeriatmeâp Pavli Kazası Naibi Efendi ziyde ilmühû ve kıdvetül
ema-sile velakran Pavli Kazası Âyanı Süleyman Ağanın karındaşı
olup rüyeti umuru vilâyete bilvekâle tayin olunan İbrahim Ağa ziyde
kadrühû inha olunur ki Kazâi mezbur Âyanı mumaileyh Süleyman
Ağa bu dafa Antalya sahrasında maiyetimize gelüp hidematımız-
da tevkif ve istihdam olunmaktan nâşi kazai mezburun umur ve

hususı rüyet ve idaresine sen ki mumaileyhin karındaşı [İbrahim ağasının] sana havale olunmağla kaza-i mezburun vaki olan umur ve hususunu ve idarei memleket ve rüyeti umuru mühimme ve sair vaki olan hususatı Âyanı mumaileyh yerine bilvekâle sen rüyet ve himayet ve sıyaneti ehali ve fukarayı raiyete kemali dikkat ve vadii rızacuyane hareket ve fukarayı ibadullah'a zulum ve taaddiden ve hidemâtı mühimme rüyetinden kusur ve rehavet vetekâsül vukua getirmekten mücanebet ve tahsili rızâya cehdü gayret eylemen için vekâleten memuriyetini havi Divânı Donanmâyı Humayun ve Seraskeriden işbu buyruldu ısdar ve [isim yeri açık] ile irsal olundu; gerekdir ki bermucibi buyruldu amelü hareket eyliyesiz deyu

Buyruldu 7 Ra [Rebiulevvel] 29

Hüsrev Paşanın bu buyrulduşının baş tarafındaki mührünün talik yazısı : ortada

عبدہ محمد خسرو

Etrafında :

لاحول ولا قوة الا بالله — وافوض امرى الى الله — وماالنصر الا من عند الله — وما توفيقي
kılışelidir. الا بالله

Vesika XIII ve buyrulduşu :

Bosna sancağının Ustroviçe kapudanlığına merbut [1] (طوركحال) kalesi muhafızlarının 1228, 1229 ve 1230 seneleri mevaciclerinin İstanbuldan alınıp getirilmesi için salyaneci tayin olunan bir memura [mutemede] buyruldu verilmesi hakkında kale kapudanının Bosna valisine arızası ve derkenarlı buyruldu sureti :

معروض قوللريدركه

بوسنه سنجاغنده اوسترويچه قلعهسى قابودانلغنده طوركحال بكار قلعهسى محافظه سنده
مأمور وسنوى مستحق اولدقلى مال مواجبلرى اشبو بيك ايكيوز يكرى سكر
ويكرى دو قوز و او توز سنهك مستحق اولدقلى مال مواجبلرى محاندىن ابراد ومصرف
و روزنامهجه هاپون تمسكات موجبنجه اموال اخذ ونفقات ايصال و تقسيم خصوصنده
اغوات ، نفقات طرفلردن وكيل نصب و تعيين و آستانه عليه عزيمت اولونملى

[1] Bosnada kale muhafazasında bulunan müstahfız, Azab, Farisan, Marta-
los gibi muhtelif sınıfların âmirine «kapudan» denilirdi.

خصوصنده - اذن بيورلدى عاليلرينى عنايت واحسان بيورلوق رجاسيله عرضحاله
اجتسار قلندى باقى امر وفرمان دونلو مرحمتلو افندم سلطانم حضرتلرئتكدر

فى ر سنه ۱۱۳۰

بندہ

محمد قيودان

اوستروبچہ

حالا

Marûzı kullarıdır ki

طور کمال Bosna sancağında Ustroviça kalesi kapudanlığında بکری کalesi muhafazasında memur ve senevi müstahak oldukları malî mevacibleri işbu bin iki yüz yirmi sekiz ve yirmi dokuz ve otuz senelik müstahak oldukları mâli mevacibleri mahallinden irat ve masraf ve ruznamcei hümayun temessükâtı mucebince emval ahz ve neferat irsal ve taksim hususunda agavat, neferat taraflarından vekil nasbü tayin ve Asitanei aliyyeye azimet olunması hususunda izin buyruldu-i âlilerini inayet ve ihsan buyrulmak recasiyle arzihale içtisar kılındı; bâki emrû ferman devlet-lû merhametlû efendim sultanım hazretlerininidir.

Fi - R - sene 1230

Bende Mehmed

Kapudâni Ustroviça

Hâlâ

Ustroviça kapudanının bu arızasının üzerinde Bosna valisi Ali Paşanın resmî mühürle mühürlü Buyrulması vardır. Bu Buyruldu ve mührün yazıları aşağıdadır :

تراونیکدن [1] درسعادته وارنججه (به) تدر یول اوزرنده کاش قضالک قضاة
و نوابی فضیلتلو افندیلر و ضابطانی؛ قلمه مزبورہنک محافظہ سنہ مأمور یرلو تولو
نهراتلرینک یرکری طقوز و اوٹوز سنہ لرینک مستحق اولدقلى مواجیلرینک اخذیچون
دارنده عرض سالیانه جی نصب اولنان کسنه (نک) درسعادته کیدوب کلسنه طرفکردن
و طرف آخردن مداخله ایتمه یوب اشبو بیورلدیمز موجبنجه حرکتہ مبادرت ایلیمه سز
دیو

بیورلدى غره ر سنه ۲۳۰

[1] Travnik, Bosna valilerinin buldukları şehir olup vilâyet merkezi idi.

Travnik'ten Dersaadete varınca [ya] kadar yol üzerinde kâin Kazâların Kuzat ve Nüvvâbı faziletli efendiler ve zabitanı; kalei mezbûrenin muhafazasına memur yerli kulu neferatlarının yirmi dokuz ve otuz senelerinin müstahak oldukları mevaciclerinin dârendeî arz salyaneci nasbolunan kimsene [nin] Dersaadete gidüp gelmesine tarafınızdan ve tarafı ahardan müdahale itmeyüp işbu buyrulduğumuz mucibince harekete mübaderet eylesesiz deyu

Buyruldu

gurrei - R - sene 230

Bosna valisi Ali Paşanın geniş yerinde 3,5 ve arzan 3 santim olan mührünün yazısı şöyledir. Ortada

عبدہ علی
۱۲۲۴

Etrafında ise :

لا حول ولا قوة الا بالله — وافوض امری الی الله — وما توفیق الا بالله — وما انصر الا
من عندالله . ayeti kerimeleri vardır.

XIV numaralı vesika :

Vidin vali ve muhafızı İbrahim Paşa [1240 H. 1824 M.] senesi tevcihatında Vidin kalesi muhafızlığı ile Vidin ve Niğebolu sancaklarında ibka edildiğine dair kendisine Ferman gönderiliyor. Muhafız Paşa bu Fermanın bir suretini Tırnova voyvodasiyle kadı ve sair iş erlerine gönderip keyfiyetin halka ilân edilmesini bildiriyor. İşte aşağıda suretini yazdığım Buyruldu İbrahim Paşanın bu hususa dair kazalara yaptığı bir tamimin suretidir. Buyrulduğunun mutat üzere baş tarafında valinin resmi mührü vardır.

افتخار الامجد والا کارم درکاه عالی قاپوچی باشیلرندن طرنوی وپووده سی سعادتلو
احمد اغا زید مجده وشریعتشمار طرنوی قاضیسی فضیلتلو افتدی زید فضله وقدوة الامائل
والاقران وجوه اهالی وسائر ایش ارلری زید قدرهم انها اولتورکه دیدنه سلطنت سنیه
وعادات مستحسنة دولت علیه اوزره اشبو ایکیوز قرق سنه سی شوال مکرمنک دردنجی
وقوع بولان توجیهات هایون عنایتقرون شاهانه ده بحر زخار عاطفت حضرت شهنشاهی
موجه دار لطف وعتایت اولاراق عواطف علیه عالمیستد ملوکانه و عوارف سنیه مکارم
بیوند خسروانه دن ودین قلمی محافظه سی شرطیله ودین و نیکیولی سنجاقلری کا کان

عهدهٴ صادقانه مزده ابقا و تقریر بیوریلوب اولبایده شرفیاش صحیفهٴ صدور اولان مبارک خطهایون شاهانه موجبجه ابقا و مأموریتیزی حاوی شرف افزای ساحهٴ صدور اولان ایکی قطعه اوامر جلیلهٴ نیک برر قطعهٴ ممضی صور مرغوبهسی اخراج و حق خالصانه مزده منصفه آرای سنوح اولان توجهات سنیه و تلافیات کیتی شمول دولت علیهٴ نیک تحدیث و تشکری ضمیمهٴ طرفکزه ارسال و تسیار اولنمش اولغله سزکه و بووده وافندی و مخاطبون سائرهٴ موسی الیمسز صور اوامر شریفهٴ بی جمله مواجههٴ سننده فتح و قرائت و مضمون عنایت مشحونتی اعلان و اشاعته و ودیمةٴ الله اولان ققرای رعیت و قطان مملکتک مظام و تمدیاتدن وقایهٴ لری اسبابنک استحصالیه جانب ققرادن ذات هایون حضرت ظل اللهی چون دعوات خیریه استجلابنه دقت و دروم طائفهٴ سنک و سائر مجهول الاحوال اولان شخص واحدک بلا تذکره مرور و عبورلرینه رخصت و یریلوبوب تذکرهٴ مسز ظهور ایدهٴ زی اولور ایسه همان اخذ و گرفت و مقیداً و محبوساً اعلامیه دیوان ودینه احضارلرینه مسارعت و جملهٴ نیک فریضةٴ ذمتلری اولدیغی وجهله دوام ایام عمر و شوکت حضرت شهریزی دعوات خیریه سنه اشتغال و مواظبت ابلکنز باینده اعلاناً و انهاماً دیوان و دیندن اشبو بیورلدی تخریر [و] ادرزوملی علی ایله ارسال اولنمشدر. انشاءالله تمالی وصولنده کرکدرکه بر موجب بیورلدی عمل و حرکت و خلافتدن تحاشی و مباعدت ایلمسز دیو

بیورلدی سلخ ل سنه ۲۴۰

*İftiharül emacidi velekarim Dergâhîali Kapucu başlarından
Tırnova voyvodası saadettü Ahmed Ağa ziyde mecdühü ve şeriat-
şiar Tırnova kadısı faziletlü efendi ziyde fadlühü ve kadvetüle-
mâsili velakran vücûhu ehali ve sair iş erleri ziyde kadrühüm
inha olunur ki didenei saltanatı seniyye ve âdeti müstahsenei
Devleti aliyye üzre işbu iki yüz kırk senesi Şevvali mükerreminin
dördüncü [günü] vuku bulan tevcihatı hümayunı inayet makrunı
şahanede bahri zehharı âtîfeti hazreti şehinşâhî mevcedârı lütfü
inâyet olarak avâtını aliyyei âlempesendi mülükâne ve avârifi
seniyyei mekarimpeyvendi Hürevânenen Vidin Kalesi muhafa-
zası şartıyla Vidin ve Nigebolu sancakları kemakân uhdei sadıka-
nemizde ibka ve takrir buyrulup olababda şerefpâşısı sahifei su-
dûr olan mübarek hattı hümayunı şâhane mucebince ibka ve
memuriyetimizi hâvi şerefefzâyı sahai sudûr olan iki kıl'a eva-
miri celilenin birer kıl'a mümza suveri mergubesi ihraç ve hakkı
halisanemizde minassa arayı sünuh olan teveccühâtı seniyye ve
telâttüfatı kiti şümülü Devleti aliyyenin tahdis ve teşekkürü zim-
nında tarafınıza irsal ve tisyar olunmuş olmağla siz ki Voyyoda
ve Efendi ve muhatabunu sairei mumâileyhimsiz suveri evamiri*

şerifeyi cümle müvacehesinde fethu kiraat ve mazmunu inâyet meşhununu ilân ve işaate ve vediatullah olan fukarayı raiyyet ve kuttânı memleketin zulmü taaddiyattan vikayeleri esbabının istihsaliyle canibi fukaradan zati hümayunu hazreti zillulahî için daavâtı hayriye isticlâbına dikkat ve rum tâifesinin ve sair mechulülahval olan şahsı vâhidin bilâ tezkire mürûr ve ubûrlarına ruhsat virilmeyüp tezkiresiz zuhûr ideri olursa hemen ahzü girift ve mukayyeden ve mahbûsen ilâmiyle Divânı Vidin'e ihzarlarına müsaraat ve cümlelerin farîzai zimmeleri olduğu veçhile devâmı eyyâmı ömrü Şevketi hazreti şehriyari daavâtı hayriyesine iştigal ve muvazabet eylemeniz babında ilânen va ifhamen Divânı Vidin'den işbu Buyruldu tahrir ve Erzurumlu Ali . . . ile irsal olunmuştur; inşaallahü teâlâ vüsulünde gerektir ki bermucibi Buyruldu amelü hareket ve hilâfından tehâşi ve mübâadet eyliyesiz deyu

*Buyruldu
Selhi - L - 240*

Hukûmet tarafından gerek merkez memurlarının ve gerek vali ve mutasarrıf bulunan vezir ve Beğlerbeğilerin tayin ve ibkaları her sene Şevval ayının başlarında yapılır ve ibka edilen valilerle mutasarrıfların İstanbulda bulunan kapı kethüdalarına Babı Âlide Sadrıâzam huzurunda ibka hilâtı giydirilirdi. Valilerin ve mutasarrıfların ibkalarına dair gönderilen Ferman, vali, mutasarrıf ve memleket memur ve eşrafının huzurunda merasimle okunduğu gibi bu Fermanın birer sureti kazalara gönderilerek oralarda da merasimle halk huzurunda okunarak ilân olunurdu. İbrahim Paşaya gelen ibka Fermanındaki vesaya arasında Rumların isyanı dolayısıyla muteyakkız bulunulması da tavsiye edilmektedir. Vidin muhafız ve valisinin mührünün yazısı ortada :

عبدہ ابراہیم

ve etrafında da dört tarafında birer kelime ile

موفق اولہ دائم یارب

cümlesi vardır, İbrahim Paşaya « Şehlâ İbrahim Paşa » derler ; Bostancı başlıktan yetişmiştir.

Vesika XV :

Sakız adası ihtisab memuru Fethullah Efendiye haccgân rütbesi verilmesi için Asakiri mansûrei Muhammediyye seraskeri

Hüsrev Mehmed Paşanın inhası üzerine Sadrıâzamın 1251 Receb 10 [1832] tarihli buyrulması :

[İşareti mahsusa ile] بیورلدی

ساقز جزیرسی احتسابنه مأمور اولوب بو دفه درسعاده و رود ایتش اولان فتح آله آفندی ارباب معارفدن و هر وجهه شایان عنایت اولدیفته بناءً خواجہک رتبه معینہ سی احسانیلہ قدری ترفیع قیامتسی عسا کر منصوره محمدیه سرعسکری وزیر مکرم سعادتلو خسرو محمد پاشا حضرتلری طرفلرندن التماس اولوندینی مبارک و مسمود خاکبای ہمایون جناب جہانداریدن لدی الاستیدان شرفریز صدور بیوریلان امر ہمایون شوکتقرون حضرت شامانہ موجبنجہ عواطف علیہ ملوکانہدن موی الیہ دیوان ہمایون خواجہاسکی توجیہ ورؤس ہمایونی اعطا اولنق فی ۱۰ رجب سنہ ۵۱

Buyruldu

Sakız ceziresi ihtisabına memur olup bu def'a Derisaadete vürud itmiş olan Fethullah Efendi erbâbı muariften ve herveçhile şayânı inayet olduğuna binâden Hacılık rütbei muayyenesi ih-saniyle kadri terfî kılınması Asâkiri mansurei Muhammediyye Seraskeri veziri mükerrerem saadellû Hüsrev Mehmed Paşa hazretleri tarafından iltimas olunduğu mubarek ve mesud hakipâyı hümayunı cenâbı cihandariden ledelistizan şerefrizi sudûr buyrulan emri hümayunı şevketmakrunı hazreti şâhâne mücebince avâtıfı alıyyei mülûkâneden mumâileyh'e Divanı humayun Hâ-celiği tevcih ve rüûsu hümayunı ita olunmak

Fi 10 Receb sene 51

Sadriâzam tarafından Divânı hümayun rüûs kalemine gönderilen bu buyrulmasının işareti olan «buyruldu» remzi vesikanın baş tarafındadır. Vesikada görüldüğü üzere Hüsrev Mehmed Paşanın inhası Sadriâzam tarafından hükümdara arzedilerek iradesi alınmıştır.

Vesika XVI :

Ankara valisi Safveti Musa Paşanın Çankırı sancağının Şaban-özü nahiyesinde Yapraklı mevkiinde açılacak olan panayırda eski Osmanlı meskûkâtiyle ecnebi devletleri sikkelerinin ve gümüş ve altın mamulâtın mirice mukarrer kıymeti üzerinden Darbhane için satın alınması ve bu mubayeat için Ankara sancağı ecnas müba-yaacısının memur kılındığı hakkında Çankırı sancağı kaymak-

mı ve naibine vesaireye hitaben göndermiş olduğu Şevval 15 sene 1267 [1851] tarihli buyruğudur :

متمايز الامائل والاقتران خدمه دولت عليه دن كنفى سنجاعى قائم مقامى حيتلو افندى زيده مجده وشريعتاب نائى مودتو افندى زيد علمه وقده الامائل والاقتران اعضاء مجلس حيتلو بك وافندى واغال زيد قدرهم انها اولنوركه لواء مذكوره بهر سنه كشاد و اتمادى متاد اولان ياراقلى پنايرينك موسم كشادى تقرب ايتش اولديفندن و پناير مذكوره بين الناس مسكوكات عتيقه عثمانيه و دوليه و ساتر سيم و زر تداول ايده جكندن و بونلك فيات ميريه مقرر سهيله جانب ضربخانه عامره ايچون نظامى وجهله استحصالى خصوصى آتقره سنجاعى اجناس مبايه جيسى حولاس اوغلى آندون نام بازرگانه علاوه مأموريت اولنورق مرسوم طرفندن مبايه اولنسى و فيات زائده ايله ايدى آخرده تداول اولونماسى و سائل لازمه سنك استكمال قلمسى خصوصى اطظم رجال دوات عليه دن ضربخانه عامره ناظرى عطوفتو بك افندى حضرتلى طرفندن با تخريرات انها و اشعار اولونمش و بيانه حاجت اولمادى اوزره مسكوكات عتيقه متنوعه مذكوره امور مهام و متتادن اولدينى بديهياتدن و مأمورين سلطنت سنيه طرفلرندن دخى ايجابنك اجرا و معاونت لازمه نك ايفا قلمسى مقتضاي اراده سنه دن ايدوكى واضحاتدن بولونمش اولدينى سزكه قائم مقام و ساتر مخاطبون موى ايهمسز معلوم رويت مزومكز اولدقده مسكوكات مذكوره نك مبايه جى مرسوم يدنده بولان ترفه سنده مندرج فيات مقيدمى و نظامى وجهله طرفندن مبايه اولونماسى و ايدى آخرده تداول اولونماسى و سائل مقتضيه نك استحصالى خصوصه دقت ايلكز بائنده مقام مشيرى ايلك آتقره دن اشيو بيورلدى تخرير و تسبير اولنمشدر؛ بئنه تعالى كر كدر كه بروج بيورلدى عمل و حركت و خلافي حالات وقوعه كتورلامسى اسبابنك استكمالى خصوصه غيرت ايلمسز ديو

بيورلدى ۱۵ ل ۶۷

Mütemayizül emasili velakran hademe-i Devleti Aliyyeden Ken-gari [Çankırı] sancağı kaimmekamı hamiyetlû efendi ziyde mecdühü ve Şeriatmeab Nâibi meveddetlû efendi ziyde ilmühü ve kudvetül'emâsili velakran azâyı meclis hamiyetlû bey ve efendi ve ağalar ziyde kadrühüm inhâ olunurki livâyı mezkûrde beher sene küşad ve ik'âdı mütad olan Yapraklı panayırının mevsimi küşadı tekarrüb etmiş olduğundan ve panayırı mezkûrda beynennas meskûkâtı atikai Osmanîyye ve düveliye vesair simüzer tedavül ideceğinden ve bunların fiatı mirîyyei mukarreresiyle canibi Darbhanei Âmire için nizamı veçhile istihsâli hususî Ankara Sancağı ecnas mübayaacısı Holas oğlu Andon nam bazirgân'a ilâvei memûriyet olunarak mersum tarafından mübayaea olun-

ması ve fiati zâide ile eyâdii aharda tedavül olunmaması ve saili lâzimesinin istikmal kılınması hususı eâzımı ricali Devleti Aliyyeden Darbhânei Âmire Nazırı atufettü Beyefendi hazretleri tarafından bâtahrirat inha ve işar olunmuş ve beyana hacet olmadığı üzere meskûkâtı atikai mütenevviai mezkûre umuru meham ve mûtenadan olduğu bedihiyattan ve memurîni saltanatı seniyye taraflarından dahi icabının icra ve muaveneti lâzimesinin ifa kılınması muktezâyı iradei seniyyeden idüğü vazihattan bulunmuş olduğu siz ki Kaimmekam ve sair muhatabunu mûmâileyhim siz malûmı reviiyyet melzumunuz oldukda meskûkâtı mezkûrenin mübayaacı-i mersum yedinde bulunan tarifesinde mün-deriç fiati mukayyedesi ve nizamı veçhile tarafından mubayaa olunması ve eyadîi âharda tedavül olunmaması vesaili mukta-ziyenin istihsali hususuna dikkat eylemeniz babında makamı müşiri-i eyâleti Ankaradan işbu Buyruldu takrir ve tesyir olunmuştur. Bimennihi tealâ gerekdirki ber mucibi Buyruldu amelîi hareket ve hilâfı halât vukua getirilmemesi esbabının istikmali hususuna gayret eyliyesiz deyu

Buyruldu

15 - L - 67

Bu buyruldu'nun baş tarafındaki resmî mührün büyüklüğü dört santimdir. Mührün ortasında talik hat ile «صفوتی» ve etrafında da:

توكلت على الله — وافوض امرى الى الله — وماالنصر الا من عند الله — وما توفى الا بالله

Ve bu yazıların köşelerinden ise «يا ديان»، «يا منان»، «يا سبحان»، «يا حنان»، «يا حنان» esmâi ilâhiyeleri vardır.

Evvelce valilerin Buyruldularında bu Buyruldu'nun vilâyet divanından çıktığı yazılırken şimdi divan tabiri yerine burada yeni teşkilâta göre «makamı Müşirii Eyaleti Ankara» denilmiştir.

Safveti Musa Paşa Tanzimat ricalinin mühim simalarındandır. Maliye nazırı meşhur Hasib Paşa dairesinden yetişmiştir. Valilik ve dört defa maliye nazırlığı etmiştir. Evkaf, ticaret nazırlıklarında da bulunmuş, meclisi vâlâ reisliğinden mâzûlen 1281 Şaban iptidalarında [1865] vefat etmiştir.

Vesika XVII :

Ahmed Vefik Ffendi [Paşa] nın evkaf nazırlığı zamanında Kara Osman oğlu hacı Hüseyin Ağa vakfına ait bir muamele dolayısıyla evkaf nazaretinden sadaret makamına yazılan 4 Zilkade 1278 tarih

ve 294 numaralı عریضه arızanın üzerinde Sadrîâzam Keçeci zâde Fuad Paşanın Buyrulması ve resmî mührü vardır. Evkaf nazareti arızası ile sadrîâzâmın buyrulması sureti aynen şöyledir :

نظارت اوقاف هایون

عدد

۲۹۴

قره عثمان زاده حاجی حسین آقا وقتندن برغمه قضااستنده کائن سنوی یدی بیک بشیوز غروش اجاره لو مع مربوطات نصف حصه درت باب ذکرمان متصرفی بکلمه بیک ساکنلردن متوق شیخ رفیق دامادی یوسف آتاک و فاتی وقوعیه ترا کم ایدن اجاره دن ایکی سنه اون آیلق یکرمی بر بیک ایکویز الی غروش اوقاف هایون خزینه سنه ذمعی بولونمش و متوفانک ترکسی حکمه تفتیشدن تخریر اولونماسی و مطلوب خزینه اقدم و دیون سائرہ مقدم بولونماسی جهتله مبلغ مزبورک اول ماول ترکه مذکورہ اتمانندن بلاشبوت افزایله جانب خزینه به تسلیمی ضمننده اوقاف هایون مفتشی فضیلتو افتدی حضرتلرینه صراحة بیورلدی سامی و کالتناهی لرینک شرفصدوری منوط امر و اراده علیه حضرت آصفانہ لری ایدوکی جانب تحصیل اتدن با مذکره افاده و بیان قلنش اولغله اولبابده امر و فرمان حضرت ولی الامر کدر

۲۴ ذی القعدة سنه ۱۲۷۸

مهر

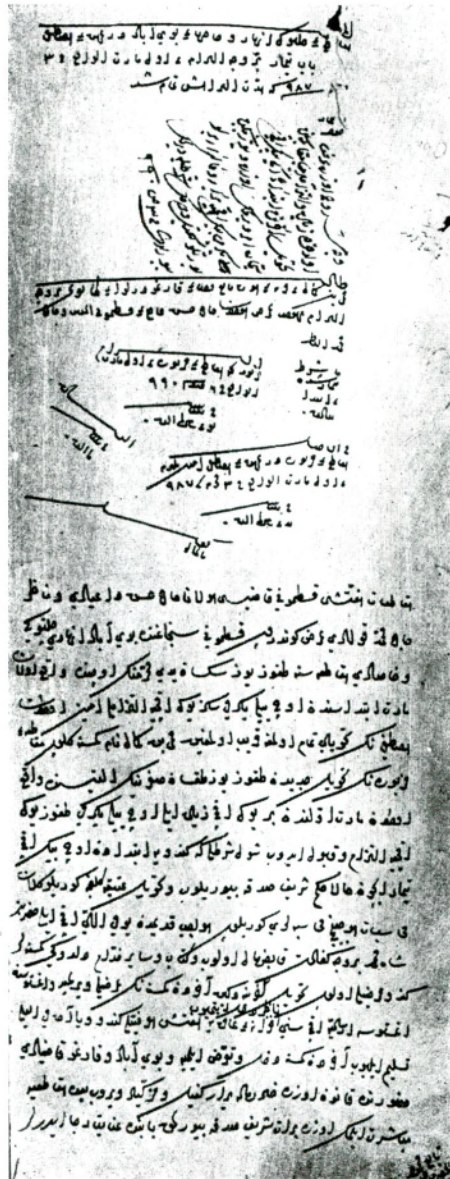
السید احمد و فیک

Nezâreti Evkafı Hümâyün

adet

214

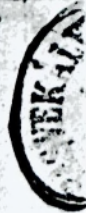
Kara Osman zâde Hacı Hüseyin Ağa vakfından Bergama Kazasında kâin senevî yedi bin kuruş icarelü maa merbutat nısıf hisse dört bab değirmen mutasarrıfı Beğlerbeği sakinlerinden müteveffa Şeyh Rıfki damadı Yusuf Ağanın vefatı vukuiyle teraküm iden icareden iki sene on aylık yirmi bir bin iki yüz elli kuruş evkafı hümâyün hazinesine zimmeti bulunmuş ve müteveffanın terekesi mahkemei teftişten tahrir olunması ve matlubu hazine akdem ve diüyünü saire mukaddem bulunması cihetiyle meblâğı mezburun ervel beevvel terekei mezbure esmanından bilâ sübut ifraziyle canibi hazineye teslimi zmnında Evkafı Hümâyün müfettişi faziletli efendi hazretlerine sarahaten Buyruldu-i sâmi-ı vekâletpenahilerinin şerefsudûru menutı emrî irâdei aliyyei hazreti âsafâneleri idüğü cânibi tahsilâtta bâmüzekkere ifade ve



1 — Buyruklı yazısını havi 990 H. tarihli bir vesika

درگاه سار و سینه، فداکاره و صفح بنا هر غرض قراری باشند و در هر آنکه آنکه آنکه
 نوبی رون را قی غلو دریه تنظیمی رعدن عنان ادخل هر فرود رونه غلو نوبی غلو را رطبان
 بنوعی مارتقا ربه مولانا غلو خجی اهل علم و صالح و صلوات بارش هر الای و ستمی
 اود غلو غلو خجی اود غلو رکت نامه سرب عالی بعد و عرض اود نوبی با نوبی، مرد
 و قدر خود را که از سار به بی الا فرزند سبع و سبعین بیچاره
 الفتنی
 الفتنی
 الفتنی

۹۰۴
 ۱۰۵
 الفتنی

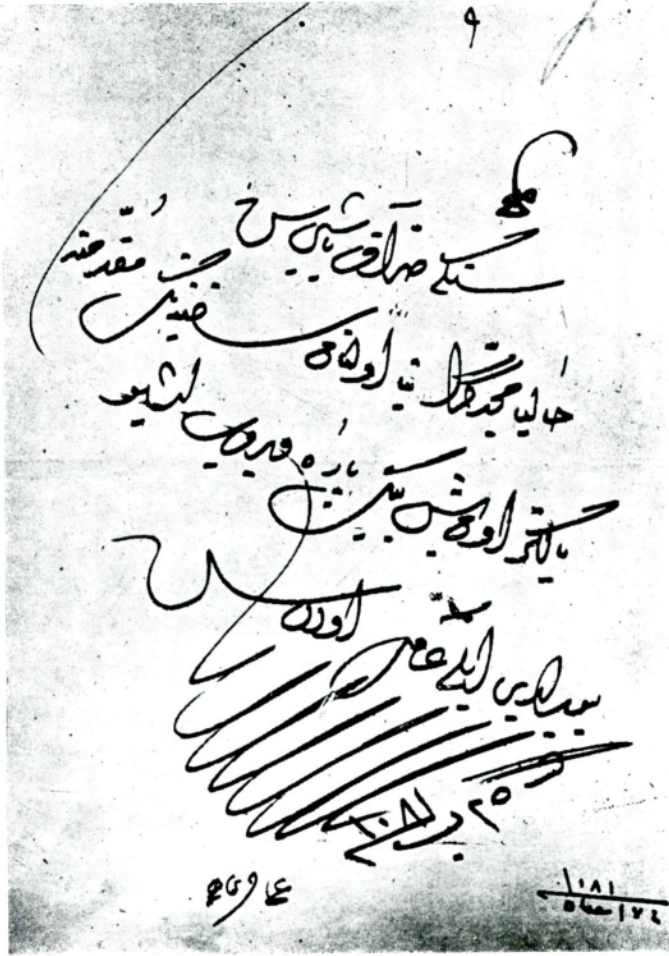


3 — Buyruklı yazısını gösteren 997 tarihli üçüncü vesika

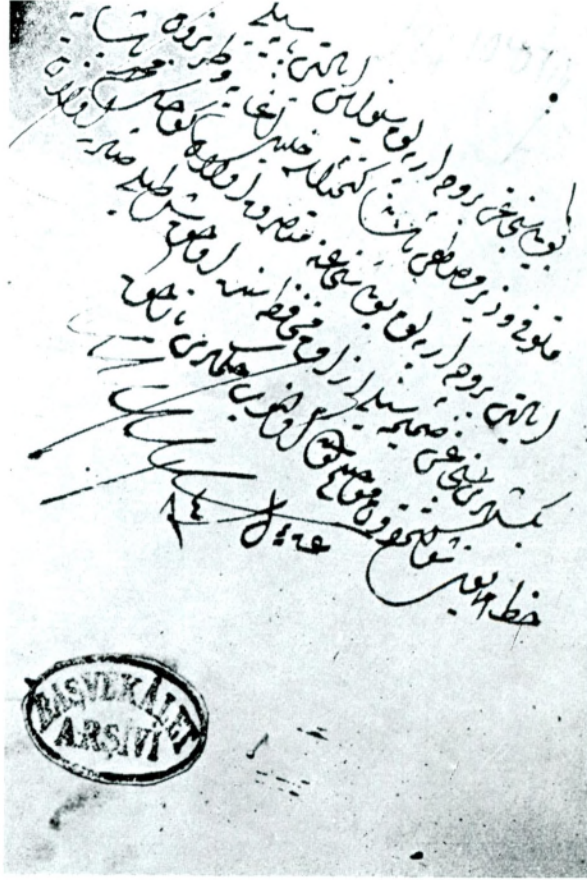
Handwritten Ottoman Turkish text on a document fragment. The text is written in a cursive script and includes several lines of prose and a date. The visible text includes:

و دوله و سولتو حضرتک بزرگوار کما یزید الیه
صفیو بود که بیع سلطان فدر لوند کارخانغن
کچک قلو ویز لونا جیدن غنچه فدر غنچه نام فیم
وغیره بیره یاکری بیر کسک بوز فوج بیر لچ
کوعاغ لولوب بولغ سفره ضایه لیدر و الممش
ول فدر لوند و لولوب سلطانده جودور که
قیس نره لولوب لیدر و بیس غنچه بیوریا
ریان فاه مغز لولوب سلطانده
سلطانده کسک بوز فوج
سال
۲۷۱۴۷

4 — Buyruldı yazısının işarete doğru gittiğini gösteren vesika



5 — Veziriâzam'ın (1531 H.) tarihli beyaz üzerine yazılan Buyruhdısındaki işaret şekline gelen Buyruhdı yazısı



6 – 1084 tarihindeki birkaç tayine dair Sadrıazam'ın beyaz üzerine Buyruhdısı

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a decree or order, written in a cursive script. The text is arranged in several lines, starting with a large initial letter 'S'. The content appears to be a formal instruction or appointment. At the bottom right, there is a rectangular stamp with some illegible text and a date. Below the stamp, there is a signature and a date '1096'.

7 — Sadriazam'ın 1096 tarihiyle Defterdar'a Buyruğısı

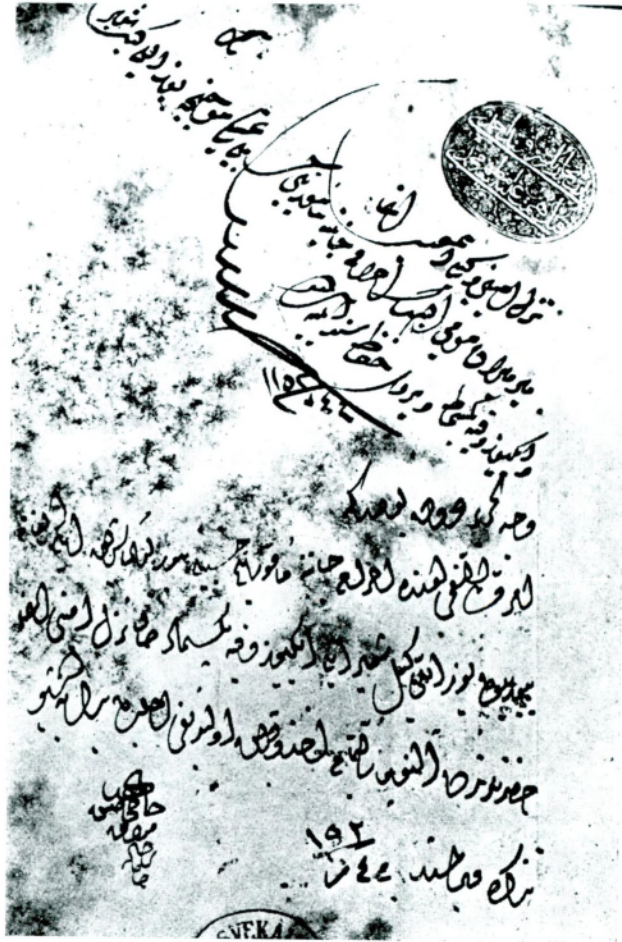
۶

حکم مقرر است که از هر یک از کسب و تجارت
 و طب و باغبانی و کلیه صنایع و حرفه
 حوزات علم و فنون که در این ممالک
 مشاهده شود و از آن بیرون نماند
 هر چه از این قبیل باشد در این ممالک
 در هر جا که در آن یافت شود و
 از هر کس که در آن باشد و در هر
 وقت و در هر جا که در آن
 مشاهده شود و از آن بیرون
 نماند هر چه از این قبیل
 باشد در این ممالک در هر
 جا که در آن یافت شود و
 از هر کس که در آن باشد
 و در هر وقت و در هر جا
 که در آن مشاهده شود و
 از آن بیرون نماند هر
 چه از این قبیل باشد

8 — Sadriazam'in 1106 H. tarihli Tophane Nazırına Buyrulması

حکیم کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
روح جانیه کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
لهجه با از نجه نندیز و موسوس نندیز کندیزه
و نندیز کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
شکر و رضی و نندیز کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
نفس از نجه کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
از روس هر چه از نجه کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
بوسه کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
نندیز کندیزه و موسوس نندیز کندیزه
نندیز کندیزه و موسوس نندیز کندیزه

9 — Casusluk eden bir rum papasının küreğe konulması hakkında Sadrıazam'ın 1123 H. tarihli Buyruğısı



10 — Vezir Mehmed Paşanın (1152 H.) tarihli Buyruhdası

غزو قندهار
 بنامه اباکرم سلطان بن علی صاحب کزنجی عربانه نوچه
 جنید ارضیع البلی و جنید بن علی کزنجی سالانو خلیف بن کزنجی
 عربانه نجیب و احلام لکنی اوکده سیامت که خلیف بن کزنجی
 او و حاکم احوطه و کلد سیکر که نجیب و قوی کربا اطره و علی
 صحت کافه ترتیبه و معاویا بروی نجیب طرفه بدیسی مقصدی
 اولاد مامد بنده ارضیع بن احوک زنده مامد نجیب کزنجی
 هر دو طرفه بر قطه و قوی احوک طدره که ارضیع لکنی ارضیع
 اولاد کلد سیکر که نجیب مامد بن کزنجی مقصد ترتیب
 نجیب و خیر و ارضیع و زنجیه سارنا و احوک کلد سیکر که نجیب
 منبده هر دو طرفه کزنجی قیوم طازنه با کشف احوک و علی خیر صدق
 بر قطه و قوی ترتیب ارضیع مامد بن کزنجی طرفه لکنی
 لکنی کزنجی بدیسی نجیب مامد لکنی
 سالک لکنی قیوم طازنه مامد بن کزنجی با کزنجی و
 بر قطه و قوی خیر و قندهار لکنی
 قندهار لکنی

بهنیون ماوراء النهر بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
نیزه ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
بهنیون ماوراء النهر بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
نیزه ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
بهنیون ماوراء النهر بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
نیزه ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی
و فودیا الکائن و الفلانی ماوراء الفریز ایچو بنی افریز و فودیا الکائن و الفلانی

BOSTANCIYET
ARSINI

12 — Kapdâniderya Hüsvrev Paşanın (1229 H.) tarihli beyaz üzerine bir Buyruhdısı

230
2



تکرار کردیم که در روز طاری قدر بویک لادن زنده کانه فضلک فضا و نیک
 قضیه لادیر و فیض قعه زیدیه زای می فطه سه موار بر روز
 نقل زیدیه بکبری طغوز و لادن زنده زای می فطه سه موار بر روز
 لادیر بکبری طغوز و لادن زنده زای می فطه سه موار بر روز
 کلمه طغوز و لادن زنده زای می فطه سه موار بر روز
 چندی حرکت مبارکه لادن زنده زای می فطه سه موار بر روز

مورد تامل در یک
 بوسه سخا خنده از روز تامل فلوس بود با نشتن طوری که حال بیکار فلوس به معانی فطه سه موار
 و سنوبی نسخه اول و اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز
 و اولی نسخه اولی مال سوا جیلین سوسو بیگانه از یک سو بکبری سکر و بکبری طغوز



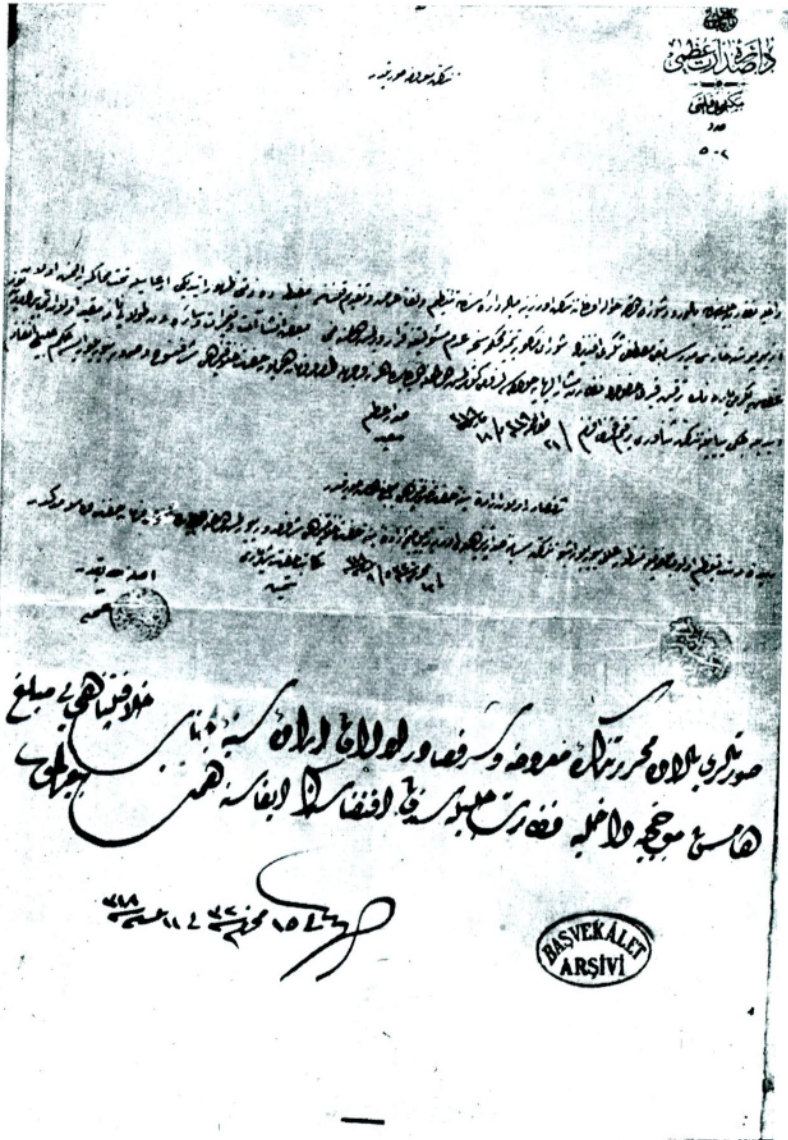
13 — Bosna Valisi Ali Paşanın (1230 H.) tarihli derkenar Buyruğası

قه قزلبی لایته سدر لایب بولنه و سلاک و سولاق لایب قزلبی
 لایب بولنه و هر چه در این عهد لایب قزلبی
 عهد قزلبی ز قزلبی که ز قزلبی عسکری وزیر و کار خود
 حضرتی طرفین لایب با کس و عسکری عهد قزلبی
 عهد قزلبی لایب قزلبی قزلبی عهد قزلبی
 عهد قزلبی عهد قزلبی عهد قزلبی
 عهد قزلبی عهد قزلبی عهد قزلبی

15 — Sadriazam'ın 1201 tarihli bir Buyruldisi



17 — Sadriazam Keçeci zâde Fuad Paşanın 1279 H. tarihli Buyruldu'sı



28 — Sadriazam Said Paşanın 1320 H. tarihli Buyruğısı

شکره مدینه منوره


بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي جعلنا من ذريته
 نبيا ورسولا
 وآثاره وبقائه
 ١١٠٧

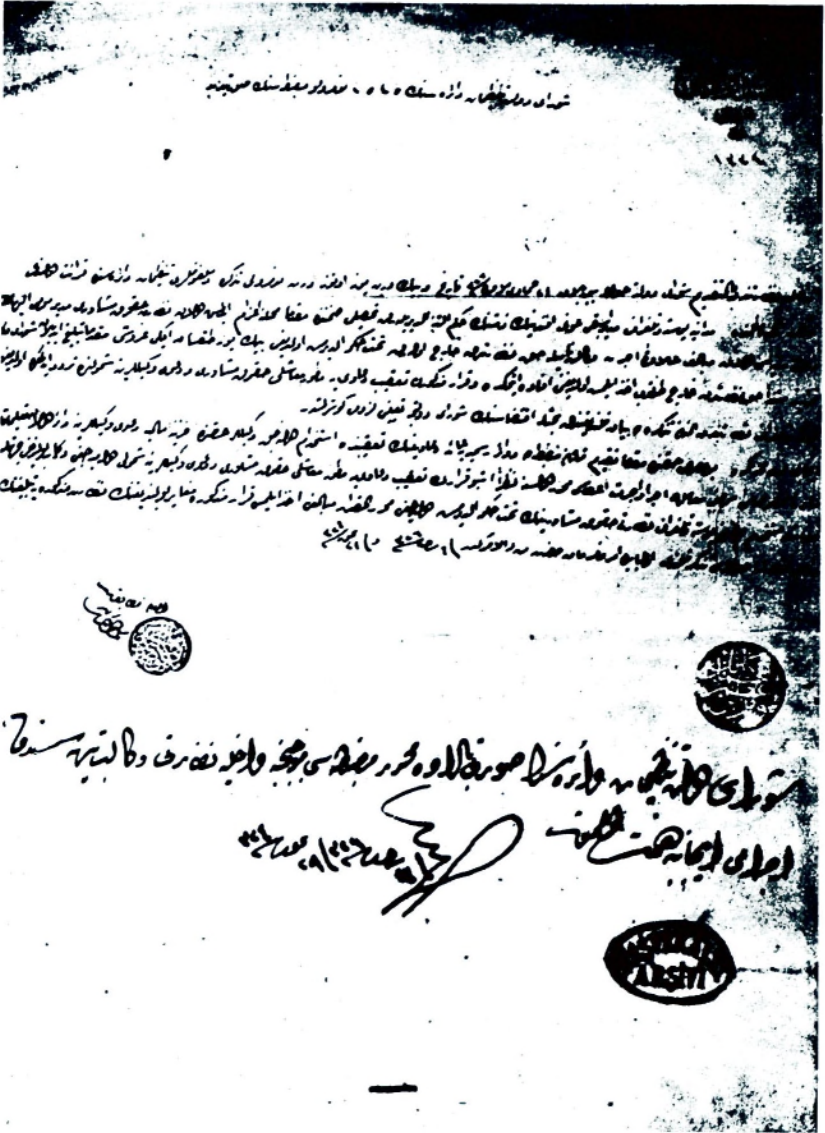
عینا ندو برتون فیما درصده ودرینک سید باعنا ملک از و سنده بر کار برتی اظفار ایو بنو فاند بر تو عظیمده سعادت و تر جلد و سنده
 اضمین صنفه و ولایتت با الزام و صایا به تقصیر ایما سر و رمایا خارج نفه که ط قدوم با واسطه التماس ایله کف عادی یکسرتا سه سنده
 کلا در خط افغانه زر کسک بعد خارج نفه سه عید سنده وار دار و لاوت شکره با الصمیم ای عینا سنجیه فارماین شکره شاره جابلدی مسوالتت ادر کفینه
 درگشتی و رمایا غیرتو التماس اعلت نکوا ایله کفینه نفه سه اراد در کلا در کف عادی و قسیم تلمسه اولکده اریایه کف و وجوه اراده
 سینه عقوبه خلافتت است فتوح و عدور بر جیلور سینه نفه شکره انقاد اولت عین با بده شکره شاره زر نفه کفانه نفه
 لیه و تلمسه ای ادر نفه سینه
 ست فصار مار لاله اراده سینه صیاف خلافتت بر مبلغ هاسه سورتت
 سینه لاسنه تقسیم ارمیه معقولی در باب نظردار چور بود استو شکره ساید صلیه کف عادی ادر زر سینه اراده سینه صیاف خلافتت است تفصیل
 ادر کفینه سینه ادر و زمانه عقوبه تله اهلکات ایام ادر اولت سینه ای ادر سینه

قسم مدینه
 ١١٠٧

صورتی ای کورنده مدو منه و تنفا و اطلاق سینه جمل خلافتتین بر مبلغ سینه سینه
 نفه بر جدید سینه نفه نفه و لا خند نفه سه عید سینه و نفی الهی تقفاسنه نفه سینه

سینه ای کورنده مدو منه و تنفا و اطلاق سینه جمل خلافتتین بر مبلغ سینه سینه


 MASTRARI
 ARSIVI



20 — Sadriazam Kâmil Paşanın (1326 H.) tarihli Buyruğası

beyan kılınmış olmağla olbabta emrü ferman hazreti veliyyül-
emrindir *4 Zilkade - sene 278*
Mühür
Esseyit Ahmed Vefik

Bu arızanın üzerinde Sadrîâzam Fuat Paşanın :

محمد فؤاد وزیر اعظم

klışeli mührü ve altında da şu buyrulması görülür:

اوقاف ہایون ناظری عطوفلو افتدی حضرتلری
 موجبنجه درکنارده کوستریلدیکی اوزره بیورلدی تمطیر اولنخله خزینجه دخی
 تسویة مقتضاسه همت بیورهلر دیو
 بیورلدی ۱۱ ذی القعدة سنه ۲۷۸

Evkafı hümayun nazırı atufellü efendi hazretleri
Mûcebince derkenarda gösterildiği üzre buyruldu tastir
olunmağla hazinece dahi tesvîyei muktezasına himmet buyurular
deyu

Buyruldu
11 - Zilkade - sene 278

Bu arızanın son kısmında evkaf nazırına buyruldu yazıldığına dair şu kayıt vardır :

اشبو سریر موجبنجه فی ۱۲ ذی القعدة سنه ۷۸ تاریخنده افتدی* مشارالیه
 حضرتلرینه بیورلدی* عالی یازیشدر فرمان حضرت ولی الامر کدر

İşbu takrir mucebince Fi 12 Zilkade sene 78 tarihinde efendi-i müşarünileyh hazretlerine Buyruldu-i âli yazılmıştır, ferman hazreti veliyyülemrindir.

Ahmed Vefik Paşanın mühründeki «esseyid=السید» ibaresi zamanın modasına tebaan hakkedilmiş olup kendisinin seyitlikle hiçbir alâkası yoktur.

Vesika XVIII :

Gerek bu vesika ve gerek bunlardan sonraki diğer iki vesika Sadrîâzam Said, Ferid ve Kâmil Paşalara ait olup bunlardan tarih

itibariyle en eskisi olan 319 Zilhicce 21 tarihlisinin suretini yazarak diğerlerinin fotoğrafisini makalenin sonuna koydum.

باب عالی
دائرة صدارت عظمیٰ
مکتوبی قلمی
تذکرہ معروضہ صورتیدر
عدد
۵۰۲

داخلیہ نظارت جلیلہ سندن بالورود شورای دواتہ حوالہ اولان تذکرہ آوزہ رینہ مالیه دائرہ سندن تنظیم و لغاً عرض و تقدیم قننان مضبطه ده ذمتی ظهور ایتدیکی ادعاسیله تحت محاکمه آلیمنش اولان از میر پوسته خانه سی مدیر سابق مصطفی شگری افندی نك شورای مذکور تمیز محکمه سنجه عدم مسئولیتته قرار ویریش اولسنه مبنی بعض انشاآت و تعمیرات و ساترهدن طولای نای نامنه مقید اولان آلتی بیک در تیوز غروش یکر می پاره نك ترقین قیدی خصوصنک نظارت مشارالیه بیه حواله سی لزومی کوستریش اولمغه اولبابده هر نه وجهله امر و فرمان هایون حضرت خلافتیناهی شرقسنوخ و صدور بیوریلور ایسه حکم جلیلی انفاذ ایدیله جکی بیانیله تذکره ثناوری ترقیم قلندی افندم

۲۱ ذی الحججه سنه ۳۱۹ و ۱۸ مارت سنه ۳۱۸

صدراعظم
سعید

شرفصادر اولان اراده سنیه حضرت خلافتیناهی بی مبلغ هاشم صورتیدر رسیده دست تمظیم اولوب ملفوفیله منظور عالی بیوریلان اشبو تذکره سامیه صدارتیناهی اوزهرینه موجبنجه اراده سنیه حضرت خلافتیناهی شرفصدور بیوریش اولمغه اولبابده امر و فرمان حضرت ولی الامر کدر

محرم ۱۲ سنه ۳۰ ۸ نیسان سنه ۳۱۹ سرکاتب حضرت شهریار
تحسین

اصلنه مطابقدر

مهر
مکتوبی صدارت عالی

مهر
وزیر اعظم سعید

صورتلری بالاده محرر تذکره معروضه و شرفصادر اولان اراده سنیه جناب

خلافتنامہ میں مبلغ ہامش موجبہ داخلہ نظارت جلیلہ سندن اقتضاسنک افاضتہ ہمت
بیورلق

بیورلدی فی ۱۵ محرم سنہ ۳۰ فی ۱۱ نisan سنہ ۳۱۸

Babı Âli

Dairei Sadareti uzma

Mektûbî kalemi Tezkirei mârûza suretidir

aded

502

Dahiliyye nezâreti celilesinden bilvürûd Şûrâyı devlete havale olunan tezkire üzerine Maliye dairesinden tanzim ve leffen arzu takdim kılınan mazbatada zimmeti zuhûr ettiği iddiasıyla tahtı muhakemeye alınmış olan İzmir Postahanesi Müdiri sâbıkı Mustafa Sükri efendinin şurayı mezkûr Temyiz Mahkemesince ademi mesuliyetine karar verilmiş olmasına mebni bazı inşaat ve tamirat ve sâireden dolayı namına mukayyed olan altıbin döryüz gurus yirmi paranın terkinin kaydı hususunun Nezareti müşarün-ileyhaya havalesi lüzûmı gösterilmiş olmağla olbabda her ne vechile emrû fermanı hümâyunı hazreti hilâfetpenâhi şerefsünâh ve sudur buyrulur ise hükmü celili infaz idileceği beyaniyle tezkirei senâveri terkîm kılındı efendim

21 - Zilâiece - sene 319 ve 18 Mart 318

Sadrîâzam

Said

Şerefsâdır olan irâdei seniyyei hazreti Hilâfetpenâhiyi mübelliğ hâmiş sûretidir :

Resîydei desti tazim olub melfûfiyle manzûrı âli buyurulan işbu tezkirei samiyyei Sadaretpenâhileri üzerine mücebince iradei seniyyei hazreti Hilâfetpenâhi şerefsudur buyurulmuş olmağla olbabda emrû ferman hazreti veliyyülemrindir

12 Muharrem 320

8 Nisan 919

Serkâtibi hazreti

şehriyâri

Tahsin

Ashna mutabıkdır

Mühür

Mektubi-i Sadareti Âli

Mâhür
Veziriâzam Said

Sûretleri balâda muharrer tezkirei mâruza ve şerefsadır olan irâdei seniyyei cenâbı Hilâfetpenahiyi mübelliğ hâmiş mücebince Dahiliye nezareti celilesinden iktizasının ifâsına himmet buyrulmak

Buyruldı Fi 15 Muharrem 320 Fi 11 Nisan 319

19 ve 20 numaralı muamele ve buyuruldılar aynı tarzda olduğundan suretleri yazılmamıştır.

Nümunelerini koyduğum vesikalarda görüleceği üzere evvelce yazı ile başlayan « Buyruldı » tabiri sonraları bir işareti mahsusa şeklini almış ve bu işaret Osmanlı İmparatorluğunun ilgasına kadar devam etmiştir.

ORTAZAMAN TÜRK - İSLÂM FEODALİZMİ

Prof. Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ

Bu yazı, 1938 eylülünde Zurich'de toplanan son «tarihi ilimler kongresi»nde okuduğum fransızca muhtıranın türkçe aslıdır. *Orta zaman türk-islâm feodalizmi* hakkında hazırlamakta olduğum bir kitabın mukaddimesi mahiyetinde olan bu yazıda, bu mesele hakkında şimdiye kadar yapılmış olan tetkiklerin neticeleri tenkidî bir tarzda gösterilmiş, ve mevzûun nasıl bir zihniyetle ve ne gibi metodolojik prensiplere göre tetkiki lâzım geldiği, en umumî çizgileriyle anlatılmıştır. Hazırladığım eser, burada izah edilen umumî esaslara göre yazılmakta olduğundan, bu mevzû ile alakalanlar, bu küçük mekalede eserimizin mahiyetî - daha doğrusu, onun ne gibi metodolojik prensiplere göre hazırlanmak istendiği - hakkında oldukça açık bir fikir edinebilirler ümidindeyiz.

I

XIX uncu asır esnasında islâm tetkiklerinin Avrupa'da mazhar olduğu inkişaf, ortazaman islâm dünyasının siyasî ve içtimai bünyesini az çok aydınlatacak tetkiklerin meydana gelmesini intaç etti. Yalnız ilmi gayeler değil, büyük avrupa devletlerinin müstemleke idarelerinin amelî ihtiyaçları da bunda müessir olmuştur. İşte bu saiklerle, *toprak mülkiyeti* meselesinin tarihi ve hukukî bakımlardan oryantalistler için mühim bir araştırma sâhası teşkil ettiğini, ve M. D' Hosson'un XVIII inci asır sonlarında çıkan umumî mahiyetteki *Tableau de l'Empire ottoman*'ından sonra, yalnız Osmanlı İmparatorluğu'na değil umumiyetle islâm sâhasına ait olmak üzere bu meseleye ait muhtelif monografilerin meydana geldiğini görüyoruz: Silvestre de Sacy'nin, Von Hammer'in, Belin'in, Vorms'm, Tischendorf'un,

Bernhauer'in, Van Berchem'in eserlerini bu meyanda zikredebiliriz. Bu cins araştırmalara XX inci asırda da devam edilmiştir ki, başlıca C. H. Becker'in, A. Gurland'ın, W. H. Moreland'ın ve şu son senelerde de Sobernheim'in, G. Demombynes'in J. Deny'nin, Yakubowski'nin, P. Wittek'in, A. N. Poliak'ın tetkiklerini hatırlatabiliriz.

İşte gerek bunlar, gerek oryantalistlerin ortazaman islâm tarihinin muhtelif meselelerine dair neşrettikleri monoğrafler ve umumî mahiyette eserler, uzun zamandanberi ilim âleminde - şüphesiz garp feodalizmine benzetme yoluyla - bir *islâm feodalizmi*nden bahsedilmesini intaç etmiştir. Yalnız islâmiyatçılar değil, umumiyetle tarihçiler, hukukçular, komparatistler, islâm feodalizmi'nden, bir *mü-teârife* gibi bahsediyorlar: Maxime Kovalewsky, daha yarım asır evvel, *régime domanial* nazariyesinin Guerard'dan evvel mü-beşşiri sayabileceğimiz Fustel de Coulanges'in fikrine dayanarak, «feodâl sistemin yalnız *cermen* âlemine mahsus olmadığını ve her türlü *istiylâ*'nın haricinde olarak teşekkül edebileceğini » söylerken, oryantalistlerin eserlerine dayanarak, *hıristiyan* âleminde olduğu gibi *islâm* âleminde de feodâl sistemin mevcudiyetinde şüphe olmadığını emniyetle tekrarlıyordu. şu son senelerde Otto Hintze, *Feodalitenin mahiyeti ve yayılışı* adlı mukayeseli tetkikinde, - feodalite hakkındaki telâkkıysine göre - hakikî *feodâl cemiyetler* olarak ortazaman garbî avrupa'sile yine ortazaman islâm devletlerini, Japonya'yı ve Rusya'yı kabûl ediyor. Ortazamanda bir islâm feodaliziminin mevcudiyeti hakkındaki bu kat'î kanaati - meselâ A. Esmein'in meşhur kitabı gibi - hukuk tarihi manüellerinde bile görüyoruz.

Filhakika oryantalistler ve tarihçiler arasında, bir *islâm feodalizminin mevcudiyeti* kanaati kuvvetle mevcuttur. Yalnız, bu feodâl sistemin mahiyeti, menşei, tekâmülü üzerinde müessir olan âmiller hakkındaki görüşler birbirinden farklıdır. XIX uncu asırdan başlıyarak buğüne kadar bu hususta ileri sürülen türlü faraziyeleri burada sıralıyacak değiliz. Ancak, bu bir buçuk asırlık çalışmaya rağmen bu meselenin henüz nekadar karanlık kaldığını anlatmak için, bâzi mütezat nazariyeleri kısaca zikredelim: meselâ Von Hammer'e göre türk-islâm feodalitesinin teşekkülünde *iran te'siri* birinci derecede mühimdir. Scala, İlhanî hükümdarı Gazan'ın ihdas - daha doğrusu yeniden tanzim ve tensik - ettiği *askerî timar* sisteminde, Partlar ve Sâsânîler devrindeki iran feodalizm sisteminin te'sirini görmektedir. Jacques de Morgan da, en eski

devirlerdenberi İnan'da hâkim olan feodâl sistemin islâm istiylâsından sonra da değişmediğini söyleyerek bütün bu mütaleaları te'yit etmektedir. Hâlbuki Von Kremer arap (islâm) feodalitesinin teşekkülünde İnan'ın hiçbir rolü olmadığı kanaatindedir.

İslâm-Türk feodalizminin mahiyeti ve onunla alâkalı muhtelif meseleler hakkındaki bu gibi görüş farklarını daha fazla sıralamağa lüzum görmüyoruz. Yalnız, bir buçuk asırdanberi bu hususta yapılan tetkiklerle elde edilen neticeleri kısaca hulâsaya çalışalım :

İslâm feodâl sisteminin mahiyeti ve tekâmülü hakkındaki umumî ve terkibî mahiyette tetkikleri C. H. Becker'e borçluyuz. Onun bu husustaki görüşlerini P. Witte, 1936 da neşredilen *La Féodalité musulmane* adlı makalesinde en vazih şekilde hulâsa etmiştir. Becker bu tetkiklerinde, XI inci asırdan başlayarak islâm dünyasında göze çarpan *askerî feodalizm* sisteminin nasıl teşekkül ettiğini, ondan evvelki devirlerin - bilhassa Abbasiler zamanının - içtimai, iktisadî ve siyasi şartlarıyla izyaha çalışmıştır; o, islâm hukuk nazariyecilerinin ve bilhassa Mâverdi (X-XI) nin izyah ettiği *iktâ'* sisteminin tekâmülünü tarihî muhit içinde tetkik ettikten sonra, büyük Selçuk imparatorluğu'nun kuruluşunu müteakip bunun ne sûretle Eyyübiler'de ve Memlûkler'de bir *askerî feodalite'*ye inkılâb ettiğini anlatmış ve maamafih bunun *garp feodalitesi'*yle hiç münasebeti olmadığını da sarâhatle söylemiştir. Memlûkler imparatorluğu müesseseleri hakkında çok mühim bir eser neşretmiş olan M. Gaudefroy Demombynes de, memlûk feodalizmi ile garp feodalizmi arasındaki ayrılıkların «benzeyişlerden çok daha fazla» olduğunu ehemmiyetle tespit ederek Memlûkler'de «fiyef: *le fief*» ile «tâbîlik râbitası: *le lien de la vassalite'*» nin bulunmadığını göstermiş ve Memlûklerdeki *iktâ'*ın aslâ garpteki *fief'e* benzemiyen bir «*dotation foncière*» olduğunu söylemiştir.

C. H. Becker, islâm feodâl sistemini başlıca iki büyük devreye ayırmaktadır : Büyük Selçuk imparatorluğunun kuruluşu yâni Türkler'in islâm âlemi hegemonyasını elde etmeleri, ikinci devrin başlangıcını teşkil ediyor ki, bu Türk devri Mısır'da Fâtımiler'in sukutiyle yâni Salâhaddin ile başlamaktadır. M. N. Poliak, bu tefrikin *Makrizî'*deki bir kayda dayandığını ve Becker'in bundan mülhem olduğunu ileri sürüyorsa da, haksızdır. Çünkü Selçuk tarihine ait muhtelif kaynaklarda ve Nizâm-ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme'*sinde bu hususta sarîh kayıtlar bulunduğu gibi, daha Becker'den evvel de bu meseleye dikkat edenler olmuştu : De Slane,

Recueil des historiens des croisades, historiens orientaux'nun 1872 de çıkan birinci cildine yazdığı bir hâşiyede, şüphesiz cermanist mektebin te'siri altında, Selçukî *ıktâ'* sistemini ortazaman avrupasının «*bénéfice militaire*»lerine benzetmiş ve onların daha Ceyhun(?) şimalinde [Yaxarte olacak] yaşarken tıpkı eski Cermenler gibi feodâl âdetlere malik olduklarını ve Selçuk imparatorluğunun kuruluşuyla bu sistemi İran'a getirdiklerini, muahharan bunun Zengî ve Nûreddin ile Suriye'ye, Salâhaddin ile de Mısır'a girdiğini söylemişti.

Şu son senelerde *islâmî feodalite* hakkında tetkiklerde bulunan M. N. Poliak'a göre, müslüman memleketlerinde (bilhassa arab ve garbî türk) muhtelif zamanlarda muhtelif feodâl sistemler mevcut olmuştur. Ona göre, askerî karakterleri müstesna olmak üzere, Eyyubî feodalitesi ile Memlûk feodalitesi arasında bile o kadar çok müşterek hatlar yoktur; Becker'in ileri sürdüğü taksim, bütün islâm memleketleri için hattâ sırf Mısır için bile doğru olmadığını söyleyen bu müellif, sadece, islâm âleminin muhtelif feodâl sistemlerini mukayese ederek, aralarındaki başlıca müşterek ve mütezat hatları tebarüz ettirmeğe çalışıyor. Ona göre bu müşterek hatlar şunlardır:

(a) Yabancı menş'e'den olan feodâllerin şehirlerde temerküzü. Bunu Becker'in iddiası kadar ifrata vardırmağa lüzum yoktur; çünkü gerek Memlûkler'de gerek Osmanlılar'da kendi toprakları üzerinde yaşayan feodâller, az olmakla beraber, mevcuttur.

(b) Feodâl ile hükümdar arasındaki münasebetler meselesi. Müellife göre Abbâsîler devrindeki *ıktâ'* (*la ferme*), Roma imparatorluğu'ndaki *location emphythéotique*'in bir devamından ibaret olduğu halde, askerî fiyeflerin vücade gelmesinde en ziyade türk-moğol nüfuzunu aramak lâzımdır; ona nazaran bu askerî fiyefler iptida Mahmud Gaznevî tarafından te'sis olunmuş ve sonra Selçukîler tarafından kabûl ve tâmin edilmiştir; maamafih muahhar fiyeflerin ilk örneğini Selçukîlerde aramak, ona, doğru gibi gözüküyor; çünkü Memlûkler'deki *fiyef* sistemi, Moğolların *incu* dedikleri moğol fiyef sistemine bağlıdır. Bunlar Atabeyler'de olduğu gibi irsî, yahut Memlûkler'deki gibi muvakkat olabilir. Bu islâm feodalitesinde yalnız toprak değil, herhangi bir *varidat menbaı* da, bir hizmet mukabili yahut bir mükâfat olarak, *ıktâ'* olunabilir: nitekim toprak *ıktâ'*ı da, sadece, bir varidat menbaı olduğundan dolayıdır;

(c) İslâm feodâl cemiyetinde bir himâye prensibi vardır ki, bir ferdi veya bir cemiyeti, bâzı şartlarla, kuvvetli bir ferdin veya cemiyetin himâyesi altına almaktan ibarettir. Bunun neticesi olarak, islâm âleminde bir feodâl hiyerarşi vücade gelmiştir. Maamafih garp feodalizmindeki *ıçtimaî hiyerarşi* ile bunun arasında büyük bir fark vardır: Şarkta fiyef sahibi bunu şahsî senyöründen değil doğrudan doğruya merkezî idare'den alıyordu. Müellif buna sebep olarak, feodâllerin şehirlerde temerküzünü gösteriyor.

(d) Köylülerin vaziyeti. Müellife göre, islâm feodalizminde *köylü* ile *feodâl*'in münasebetlerini tanzim eden umumî bir kaide yoktur. Muhtelif zaman ve mekânlara göre, hattâ aynı devletin muhtelif memleketlerinde bu münasebetlerin mahiyeti daima birbirinden *farklı*'dır. A. Gurland, Avrupadaki *servage*'a mukabil, köylünün şahsî hürriyetine sahip olmasını islâm feodâlizminin bir ayırıcı vasfı olarak gösteriyor; hâlbuki islâm feodâlizminde meselâ Memlûkler devrinde Mısır'da *servage* mevcuttur. Müellife göre, bunun da Moğol imparatorluğu'ndan alınmış olması melhuzdur. Yalnız, feodâller topraklarını kendileri işletmeyüp sadece *vergi* almakla iktifa ettikleri için, *angarye* usûlü nadirdi. Selçuk devleti zamanında, Osmanlı imparatorluğu zamanında da olduğu gibi, timar sahipleri yalnız muayyen bir vergi almaktan fazla birşey yapmağa salâhiyetli olmadıkları için, köylü serbestti. Müellif, bütün bunlardan sonra, islâm âlemindeki bu muhtelif feodâl sistemlerden yalnız birinin, yâni Abbâsîler devrine ait olan ve Mâverdî'de izzah edilen *ıktâ'* sisteminin islâmî mahiyette olduğunu, fakat bunun muahhar sistemler üzerindeki nüfuzunu fazla büyütmemek lâzım geldiğini söylüyor; ve bütün bu muhtelif sistemlerin - bilhassa hepsinde umumî olan « feodâllerin şehirlerde temerküzü » kaidesi sebebiyle - müsterek bir iz taşıdığını ilâve ediyor.

M. N. Poliak, Memlûkler'in feodâl sistemi hakkında neşrettiği diğer bir yazısında, bu sistemin moğol, islâm ve garbî avrupa feodâl sistemlerinin ihtilâtından hâsıl olmakla beraber, ana prensiplerin Moğol imparatorluğu'ndan iktibas edildiğini iddia etmektedir. Bu husustaki başlıca delili, fiyeflere ait dâvâların kadılar tarafından islâm esaslarına göre rüyet edilmeyüp, askerî hâkimler tarafından *Cengiz Yasası*'na istinat eden kanunlara göre rüyet edildiği hakkında *Makrizî*'nin rivayetidir. O, bu sûretle, yukarıki hulâsada işaret ettiğimiz moğol te'siri iddialarını tavzih

ve te'yide çalışmaktadır. Garp feodalizminin te'sirini ise, Suriye'ye Haçlılar tarafından getirilen feodâl müesseseler vasıtasıyla kabul ediyor. Memlûkler devri iktâ'larına ait oldukça dikkate lâyık tafsilâtı ihtiva eden bu notlar, sair yazıları gibi, müellifin bilhassa bu devir tarihi ile uğraştığını göstermektedir.

Yakubowsky'nin VIII - IX uncu asır iktâ'larına dair yazdığı - şimdiye kadar ileri sürülmüş fikirlerden fazla bir şey ifade etmiyen - bazı mütaleaları, Prof. J. Deny'nin Osmanlı timar sistemine ait yazdığı iddiasız, mütevâzı fakat dolgun ve sağlam tetkikler, ve P. Witte k'in yukarda zikrettiğimiz küçük fakat vâzih hulâsası da ilâve edilecek olursa, şu son senelerde doğrudan doğruya türk ve islâm feodalizmine ait yapılan tetkiklerin yekûnu meydana çıkmış olur. İşte bu küçük bilanço gösteriyor ki, islâm feodalizmi hakkındaki tetkikler, henüz çok iptidai bir merhalededir; hele, azçok umumî mahiyetteki son tetkiklerle elde edilen yahut elde edildiği iddia edilen netîceler ise, hemen şimdi izahına girişeceğimiz veçhile, çok şüpheli, ve en basit bir tenkide dayanamayacak kadar zayıftır.

II

Bütün bu sıraladığımız tetkikleri mevzûları itibariyle şöyle bir gözden geçirecek olursak, pek az istisna ile, başlıca şu hususiyetler gözümüze çarpar:

I. Türk - islâm feodalizmine dair yapılan tetkikler, hemen hemen *toprak milkiyeti* meselesine aittir. Bu tetkiklerde, islâm hukukçularının toprak milkiyeti ve ona bağlı sair hukukî ve siyasî meseleler hakkındaki nazari konstruksiyonlarından istifade edildiği gibi, buna ilâve olarak, XI inci asra kadar Irak, Suriye ve Mısır sâhalarının *siyasî, içtimai ve iktisadî* şartlarını gösterebilecek tarihi vesiykalar da az çok gözönünde tutulmuştur.

II. Bu meselelerin XI inci asırdan yâni Büyük Selçuk imparatorluğu'nun kuruluşuyla başlayan türk hegemonyası devrindeki inkişaf tarzı hakkındaki tetkikler, *Suriye ve Mısır* sâhaları müstesna olmak üzere, yok denecek kadar az ve toplu değil parça parça mahiyettedir. De Sacy'den Becker ve Poliak'a kadar bütün araştırmacılar, hemen sadece, bu meselelerin, Eyyûbîler'in ve Memlûkler'in Suriye - Mısır imparatorluklarındaki birtakım tezahürleriyle meşgul olmuşlardır.

III. Bu hususta yapılan tetkiklerin mühim bir kısmı da sadece Osmanlı imparatorluğu sâhasına ve imparatorluğun feodâl mahiyette addedilen müesseselerine munhasır kalmıştır.

İlk bakışta göze çarpan bu noktalar, islâm feodalizmi hakkındaki bilgimizin neden o kadar az ve çürük olduğunu izzah kâfidir. Bir defa *toprak mülkiyeti şekilleri* ve bunun doğurduğu hukukî ve iktisadî münasebetler meselesi, içtimâî bünyenin öğrenilmesi için birinci derecede mühim olmakla beraber, - eğer bu tâbir caizse - islâm feodalizminin mahiyetini ve tarihî inkişafını yalnız onunla anlamağa imkân yoktur; bu içtimâî realitenin, bu canlı kompleks'in dinamizmini muhtelif zaman ve mekânlarda tâkip edebilmek için nelere muhtaç olduğumuzu, yâni ortazaman islâm tarihinin henüz ortaya bile konulmamış başlıca meselelerini biraz aşağıda kısaca arzedeceğiz. Yalnız yukarıki izahlarımız gösteriyor ki, Abbâsiler devrinde *toprak mülkiyeti* meselesiyle ona bağlı meselelerden bahsedenler, meselâ İranı, Efganistanı, Mâverâ-ünnehri yâni şarkî islam âlemini aslâ gözönüne almamışlardır. Tâhirîler, Sâffarîler, Sâmânîler, Gaznevîler, Karahanlılar, hattâ Büyük Selçuk İmparatorluğu ve şarktaki halefleri, Hârizmşâhlar İmparatorluğu gibi en mühim siyasî teşekküller zamanında, şarkî islâm âlemindeki *siyasî ve içtimâî münasebetler*, nedense, tamamiyle ihmâl olunmuştur. Hâlbuki feodâl müesseselerin tetkiki bakımından, bu sâhalar, *Mısır* ve *Suriye*'den çok daha mühimdir. Orta - Asya, İran, Şimalî Hind gibi, uzak ve yakın Şark'ın muhtelif medeniyetlerinden kalıntılar taşıyan bu sâhalarda ortazamanda vukua gelen muhtelif muhaceretler, istiylâlar, siyasî teşekküller, içtimâî ve iktisadî tarih bakımından çok tetkika şayan vaziyetler vücade getirmiştir. Büyük Selçuk İmparatorluğu ve onun istitaleleri, daha sonra moğol istiylâsı ve ondan doğan yeni siyasî nizam, bütün bunlar, Şarkî Akdeniz islâm memleketlerinin tarihî mukadderatını anlamak için de birinci derecede mühim meselelerdir. Hâlbuki, meselâ islâm Hind'in toprak vaziyeti hakkında W. H. Moreland'ın monografisi gibi bâzı tetkikler istisna edilecek olursa, islâm feodalizmiyle uğraşanların bütün bunları ihmâl ettiklerini görüyoruz.

Demek oluyor ki şimdiye kadar islâm feodalizmi hakkında yapılan tetkikler, yalnız bâzı zaman ve mekânlardaki toprak mülkiyeti meselesine ve askerî iktâ'lara ait araştırmalardan ibaret kalmıştır. Seleflerinin meydana koyduğu neticelerden de istifade ederek bu hu-

suta *kısmî bir sentez tecrübesi* yapmış olan Becker'in tetkiklerine süratli bir göz atarsak, biraz evvel arzettiğimiz boşluklar derhâl kendini gösterir: Meselâ Becker, selçukî veziri Nizâm-ül-Mülk'ün ilk defa irsî askerî fiyefler ihdas ettiğini, ve bu sistemin sonradan-Osmanlı *timar* sistemine kadar - muahhar türk devletleri tarafından ıktıbas edildiğini, Eyyûbilerle Mısır'a idhâl olunduğunu söyler; ve bunu, Selçukî devletinin sağlam idare teşkilâtına malik olmasıyla izzah eder. Bu kadar ehemmiyetli bir meselenin yalnız *Bondârî* ve *Makrîzî*'nin kısa ifadelerine istinad edilerek bu kadar sathî bir şekilde izzahı, elbette sağlam bir usûl değildir. Vaktiyle bir eserimde, Osmanlı timar sisteminin menşei tetkik ederken, münasebet getirerek bu *Selçuk ıktâ' sistemi*'nden epey etraflıca bahsetmiştim. Fakat derhâl itiraf edeyim ki bu mühim mesele, daha geniş ve hususî bir tetkika muhtaçtır:

De Slane'ın vaktiyle - bir tetkik neticesi değil, fakat sadece bir *intuition* mahiyetinde olarak - ileri sürdüğü mülâhaza, yani Selçuk İmparatorluğunu kuran Oğuzlar'ın eski Cermenler gibi «feodâl bir teşkilâta malik oldukları ve selçuk *ıktâ'* sistemindeki hususiyetin bundan ileri geldiği» düşüncesi ne dereceye kadar doğrudur? İslâmiyetten evvel Asya'da ve Avrupa'da kurulan muhtelif türk devletlerinde, Hunlar'da, Avarlar'da, Eftalitler'de, Tukyüler'de, Uygurlar'da, Hazarlar'da böyle bir sistem mevcut mıydı? Müslüman Karahanlılar devletinde, buna tesadüf ediliyor mu? İşte bir yığın suâller ki, bunların cevabını vermeden selçuk sisteminin hakikî mahiyetini ve menşei - yahut menşe'lerini - anlamağa imkân yoktur.

Diğer bir suâl daha: selçuk devleti, ilk kuruluşunda Gaznevî imparatorluğu'nun büyük bir kısım arâzisine sahip olmuştu; Acaba Gaznevîler devrinde *toprak milkiyeti* ve *askerî ıktâ'lar* meselesi ne mahiyet arz ediyordu? M. N. Poliak, sadece Nizâm-ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sine dayanarak, askerî fiyeflerin iptida Mahmud Gaznevî tarafından ihdas edildiğini - Becker'i tenkiden - söylemekle beraber, tıpkı onun gibi, bu meselede türk-moğol nüfuzunu (*moğol* ne için?) kabûl ediyor. Hâlbuki, *Siyâsetnâme*'nin bu kaydı, oldukça müphemdir; Gaznevî devrine ait sair tarihî kaynaklardan çıkarılacak mâlûmat ile tamamlanmadıkça bu hususta kat'î bir hüküm verilemez. Ondan başka, Gaznevî müesseseleri tetkik edilirken, Tâhirîler, Saffârîler ve bilhassa Sâmânîler gibi aynı sâhalarda daha evvelce hükümran olmuş devletlerin mümasil müesseseleriyle *mu kayese* şarttır.

Bütün bunlara ilâve olarak, her ikisi de türk devleti olmakla beraber, Gaznevî devletiyle Selçukî devleti arasındaki *ıçtimaî ve siyasi bünye ve etnik teşekkül farkları* da aslâ unutulmamak icap eder: Gaznevîler, İran'ın cenub şarkisinde ve bugünkü Efganistan'da daha eskiden beri yerleşmiş birtakım türk kabîlelerine istinad etmekle beraber, bilhassa türk köleleri'nden mürekkep askerî kıt'alara istinaden ve Sâsânî-İslâm an'anelerine göre kurulmuş bir devlettir; halbuki Selçuk imparatorluğu, kesif türk kabîlelerinin muhâcereti neticesinde teessüs etmiş ve kabîle an'anelerini - hiç olmazsa ilk devirlerde - muhâfaza etmiş bir devlettir; göçebe türk kabîlelerini *iskân* zarûreti, Selçuk hükümdarları için daima birinci plânda ehemmiyetini muhafaza eden bir mesele olmuştur; Gaznevî devleti için ise böyle bir mesele mevcut değildi. Bu devletlerin tâkıyb ettikleri *toprak siyaseti*'nin mahiyetini kavrayabilmek için, bütün bunları araştırmak mecburiyeti vardır.

Bütün bu mülâhazalara rağmen, Becker'in mesaisini, bu hususta yapılmış en verimli ve en anlayışlı bir *tecrübe* olarak kabûl etmek mecburiyetindeyiz. Bilhassa, mevzûunu, iktisadî şartları birinci plânda tutarak tetkik etmesi ve geniş görüşlerden mahrum olmaması, onun başlıca meziyetini teşkil eder.

Tıpkı Becker gibi başlıca Suriye - Mısır Memlûk İmparatorluğu tarihi üzerinde çalıştığı anlaşılan M. N. Poliak'ın *islâmî feodalite* hakkında - yukarıda hulâsa ettiğimiz - çok yeni tetkikine gelince, mevzûunun çok vâdetmesine rağmen, verdiği netice hemen hemen hiç mesabesindedir! Gerçi müellif hareket noktası olarak bir iki mühim prensibe dayanıyor: bütün İslâm dünyasında müşterek bir *feodâl sistem* değil, muhtelif *feodâl sistemler* olduğunu kabûl etmesi, tarihî realitenin dinamizmini anladığına bir misâldir. Bu muhtelif sistemleri birbiriyle karşılaştırarak müşabih ve mütezat cihetleri tebarüz ettirmeğe çalışması, *mukayese usûlü*'nün böyle mahdut bir dairede ihtiyatla kullanılmasının tarihçiye te'min edeceği faydaları kavradığını göstermektedir. Buna rağmen, burada, ne Becker'deki sıkı mantikî ve geniş görüşleri, ne de meselâ J. Deny'nin tetkikindeki sağlam ve metodik *documentation*'u görüyoruz. Gerçi müellif arada sırada ortazaman islâm dünyasının ıçtimaî ve iktisadî tarihine ait birtakım meselelere temas ediyor: şehir tarihi, ıçtimaî sınıflar meselesi, köylünün tâbi olduğu şartlar bahis mevzûu oluyor. Fakat bütün bunlar çok sathî, çok parça parça, âdeta tesadüfen şuradan buradan alınmış üç beş mahdut notun karmakarışık sıralanmasından ibaret gibidir: Meselâ islâm şehirleri hakkındaki

basit mütalealar, şehirlerdeki içtimâî tabakalar hakkındaki sathî iyzahlar, köylünün hukukî ve içtimâî vaziyeti hakkındaki acele hükümler, bunu açıkça gösteriyor. Selçukî ve Osmanlı devirlerinin içtimâî tarihi hakkında çok sathî bilgisi olduğu anlaşılan müellifin, bütün bu meselelerde ekseriyetle aldandığı görülmektedir. Bundan dolayı, meseleyi ortaya koyuş tarzı çok vuzuh suz, mantık çok gevşek, neticeler ekseriyetle mütereddit ve şüphelidir.

Filhakika Ortazaman islâm dünyasının içtimâî ve iktisadî tarihi henüz yapılmamıştır. Birçoğu henüz yazma, nâdir metinler üzerinde sistematik bir sûrette çalışarak malzeme toplamak, sonra onları tasnif, tetkik ve tefsir ederek herhangi devirdeki herhangi türk - islâm cemiyetinin iç bünyesini anlamak, çok zahmetli, çok uzun bir meşgaledir. Müelliften bunu beklemek, belki fazla istemek olurdu. Böyle olmakla beraber, bu mevzûu az çok aydınlatabilecek bâzı mahdut tetkiklerden - A. Mez, W. Barthold, L. Massignon vesaire - istifade etmemesi de mâzur görülemez. Esasen asıl hatâ, bu kadar mahdut malzeme ile böyle geniş ve karışık bir mevzûa girişmekte ve hattâ garp feodalitesiyle de mukayeseler yaparak «illiyet iyzahları: *explication causale*» na kalkışmaktadır! Böyle bir teşebbüsün neticesini tahmin, hiç te müşkül değildir.

M. N. Poliak'ın gerek bu umumî mahiyetteki tetkıkında, gerek *Memlûk feodalizmi* hakkındaki diğer bir eserinde ileri sürdüğü bir iddiayı burada kısaca tahlil ve münakaşa etmek istiyoruz. Bu, esasında dikkate lâıyk olan bu iddianın hakikî mahiyetini anlamak hususunda olduğu kadar, onun çalışma tarzını göstermek itibariyle de faydasız olmayacaktır: «*Memlûkler feodalites'i*»nin teşekkülündeki moğol te'siri» iddiası!

Mısır Memlûkleri'nin Altın Ordu moğol imparatorluğuyla sıkı dostluk münasebetleri ve bil'akis İran moğol hükümdarlarıyla mütamadî mücadeleleri, uzun zamanlardanberi tarihçiler için bir araştırma mevzuu teşkil etmiştir. Son zamanlarda yeniden tarihçilerin dikkatini celbeden bu mühim mevzû, M. N. Poliak'ı da alâkalandırmış olacak ki, buna ait küçük fakat oldukça dikkate lâıyk bir mekale neşretti. Memlûkler devletini Karadeniz yukarısındaki memleketlere - yâni Altın Ordu'ya- mensup feodâllerin ve tacirlerin kolonyâl imparatorluğu telâkki eden müellif, sair birtakım te'sirler yanında, memlûk feodâl prensipleri'nin de Moğollar'dan geldiğini iddia etmektedir. Bu husustaki başlıca delilleri, *Makrizî*'nin yukarıda zikrettiğimiz kaydiyle, memlûk feodalizmindeki *rawk* denilen bir hususiyetin Altın Ordu'nun tâbii ve vârisi olan Moskova prensli-

ğ'inde mevcudiyetidir. Müellif, *Moğol toprak sistemi* hakkında sarîh malûmata sahip olmadığı cihetle, bu sonuncu müşâbeheti, iddiasına bir delil olarak zikrettiğini söylüyor. Halbuki bu deliller, aslâ kanaat verici bir mahiyette olmadığı gibi, memlûk devri *haraç* sisteminin Moğollardaki *kalan* adlı sistemden geldiği hakkındaki iddianın da hiçbir sarîh delili yoktur. Mısır'daki *servage* usûlünü bile -yine hiçbir delile dayanmadan - Moğollara isnad eden müellif galiba *Mak-rîzî*'ye kapılarak, umumiyetle moğol te'sirini haddinden çok fazla büyütmektedir.

Esefle itiraf etmeliyiz ki M. N. Poliak bu moğol te'siri meselesinde de, müspet bir neticeye varacak kadar mücehhez değildir. *İslâmî feodalite* mekalesinde « moğol fiyefinin daha ziyade moğol *incu sistemi*'ne bağlanacağını » söylerken, hiçbir delil zikretmiyerek, sadece, okuyucuları biraz evvel zikrettiğimiz *Memlûk devletinin kolonyâl karakteri* mekalesini okumaya davet eden müellif, orada da *incu sistemi* hakkında hiçbir şey söylememekte, ve yalnız Memlûkler'in *rawk* sisteminin mümasil moskof müesseselerinin mukayesesıyla kanaat eylemektedir. Hâlbuki, « Altın Ordu'daki *toprak sistemi* hakkında malûmat olmadığı » iddiası, tamamiyle yanlıştır; Altın Ordu, büyük Cengiz imparatorluğunun bir şûbesi olmak itibarıyla, umumiyetle Moğollar devrinin siyasi ve içtimai müesseseleri hakkındaki malûmatımız, Altın Ordu'ya ait mümasil meseleleri az çok tenvire yarayabilir. Bilhassa İran Moğolları tarihi hakkında malik olduğumuz oldukça mebzûl vesiykalar, onların bir devamından başka bir şey olmıyan Celâyirler'le XV inci asırda Timurîler hakkındaki kaynaklar, bize Moğollar devrinde yakın ve Orta Asya'nın içtimai ve iktisadi şartlarını ve *toprak meseleleri*'ni anlatacak kadar zengindir. Hammer ve D'Hosson'dan başlayarak W. Barthold'a kadar birçok müte-hassıslar, bu meselelerle meşgul olmuşlardır. Şu son senelerde L. İ. Dumandan'ın « XVIII inci asırda Şarkî Türkistan'da mevcut *İanitsi adlı feodâl müessese* » adlı makalesi bu *incu* meselesini -hattâ muahhar şekillerini bile- oldukça tenvir ettiği gibi, İ. P. Petrusovskiy'nin « *Şarkî Maverayî Kafkas'ın içtimai - iktisadi tarihi kaynaklarından Hamdullah-ı Kazvîni* » adlı mühim mekalesinde de *incu*'dan ve İlhanîler devrindeki *toprak meseleleri*'nden bahs olunmuştur. Bütün bunlara ilâve olarak, moğol feodalizminin mahiyetini ve menşeiini, umumî tekâmülünü esaslî bir sûrette anlamak için, müteveffa rus mongolisti Vladimircov'in Moğollar hakkındaki mükemmel eserinin ehemmiyetini de kaydedelim. Bütün

bu kaynaklardan ve tetkiklerden istifade edilmiyerek yapılan bir *mukayese*'nin, nedereceye kadar inanılmağa şayan olabileceği kendiliğinden anlaşılır!

III

Kısa ve ister istemez kuru bir *mise au point* mahiyetinde olan bu tenkidî hulâsamızın sonuna geldikten sonra, kendi kendimize sorabiliriz: Aceba bir islâm feodalizmi'nden, bir türk feodalizmi'nden, bir moğol feodalizmi'nden, meselâ garp feodalizminden bahsedildiği gibi bahsetmek doğru mudur? Biz bu suâlin cevabını vermekte hiç güçlük çekmiyeceğiz: *Feodalite* kelimesinden anlaşılacak mefhûma göre, islâm, türk, moğol feodalitelerinden bahsetmek doğru veya yanlış olabilir! Tarih terminolojisinin bu günkü hazin vaziyetinde, neticesiz münakaşalara girişmemek için, iptida, kullandığımız her hangi *istilah*'tan ne anladığımızı kat'iyetle tesbit etmek iycab eder. *Feodalizm*'den anladığımız mânâ, Garp'taki ortaçağ mütahassıslarının -yâni oldukça eskimiş bir tâbir ile *historien historisan*'ların-anladıkları veçhile, Garp Ortazamanını karakterize eden içtimai ve siyasi rejime mi inhisar ediyor? Bu takdirde, bu tarihi *istilah*, başka hiçbir zaman ve mekâna tatbik edilememek iycab eder, ve meselâ bir islâm feodalizminden, bir japon feodalizminden bahsedildiği zaman, M. J. Calmette'in söylediği gibi bunu «*analogie* yoluyla kullanılan bir mecazi ifade» gibi telâkki eylemek lâzım gelir. Eğer bu *istilah* böyle dar mânâda alınmıyarak, sosyologların, mukayesecilerin, tarihi terkiib taraftarlarının anladıkları tarzda geniş mânâda anlaşılacak olursa, o vakit bir *islâm feodalitesi*'nden bahsetmek belki caiz görülür. Belki diyoruz, çünkü bunlar arasında da *feodalite* mefhûmunu anlayış tarzında birlik yoktur. Meselâ Richard Thurnwald'a göre mütecanis olmıyan tabakalı (*stratifié*) cemiyetlerde, içtimai ve iktisadi zaruretlerin te'siriyle ve siyasi şartlara tâbi olarak *feodalite* zuhûr eder; ve bunun muhtelif şekilleri vardır. Otto Hintze'ye göre *feodalizm*, klânlar medeniyeti ile kelimenin modern mânâsiyle devlet arasında mütevassıt bir merhale olmakla beraber, geçilmesi zarurî bir merhale değildir; aşağı yukarı bütün kavimler klândan devlete geçtikleri halde, bunlardan yalnız dördü *feodalite* devresini geçirmişlerdir ki, bunlar arasında ortazaman islâm devletleri de dahildir. *Henri Berr*'e göre, bir imparatorluk dağıldığı, umumiyetle, devlet kuvvet-

ten düşmüş bir halde bulunduğu zaman, geniş sâhalarda anarşi hükümran olunca, bu zarûretlerin neticesinde feodâl sistem- *dévouement du vassal, patronage du suzerain* - doğar. Yalnız şu birkaç misâl bile, *feodalite* kelimesinin henüz nasıl müphem bir şekilde kullanıldığını göstermeğe kâfidir. Marc Bloch'un dediği gibi, *feodâl* sıfatının kendisi için *consacré* bir vasf olarak kullanıldığı garbî Avrupa cemiyeti hakkında bile henüz birçok görüş ayrılıkları varken, ilk yahut orta çağlarda türlü türlü *feodalite*'lerden bahsedenlerin, bu unvan altında biribirinden çok farklı mefhumlar kastettikleri tabii değil midir? O halde? Bir *islâm feodalitesi* veya *feodâl sistemleri* bulunduğunu kabûl edecek miyiz? etmiyecek miyiz?

Muhtevâsı lâykiyle tâyin edilmemiş karışık mânâlı ıstılahlar üzerinde oynamayacak kadar akıllı olalım. Ortazaman türk ve islâm cemiyetlerinin siyasî ve içtimai bünyeleri hakkındaki malûmatımız, yukarıda izzah ettiğimiz veçhile, henüz bu kadar eksik ve yanlış bir halde bulunurken, onlara *feodâl* sıfatının verilip verilemeyeceğini münakaşa etmek, en hafif tâbir ile, mânâsız olur. Çünkü bu gibi münakaşalar o husustaki târihî bilgilerimiz yekûnuna müspet hiçbir şey ilâve etmez. Ciddî, sağlam bir târihî çalışma için lâzım esas şartlardan mahrum bu gibi iddialı fakat temelsiz yazılar, o mevzûda mütehasıs olmayan mukayesecileri şaşırtmaktan başka bir şeye yaramaz. Ortazaman islâm cemiyetlerine feodâl etiketini yapıştırmak veya yapıştırmamak münakaşasından evvel, o cemiyetleri objektif olarak tetkik edelim. Ne gibi siyasî ve içtimai şartlar dahilinde tekâmül ettiklerini öğrenelim. Sağlam tahlillere dayanan kısmî terkipler yapalım. Ancak bundan sonradır ki, mahiyetini öğrendiğimiz bu cemiyetleri başka cemiyetlerle mukayese imkânı hâsıl olur; ve ancak o zaman bunlara - filân veya filân mânâda olarak - *feodâl* sıfatı verilip verilmeyeceği anlaşılır.

İslâm feodalizmiyle uğraşanlar, şimdiye kadar - yukarıda söylediğimiz gibi çok sathî bir şekilde - sadece *toprak meselesi* ile ve tahsisen *askerî timarlar*'la meşgul oldular. Hâlbuki garp feodalizminde bile, *fiyef*, bütün bu siyasî ve içtimai sistemin mümeyyiz alâmeti olacak hâkim bir karaktere malik değildir. Binaenaleyh Ortazaman islâm cemiyetlerini hukukî, iktisadî ve içtimai bakımlardan da tetkikçe çalışalım. Şehir hayatı ve şehir teşkilâtı, şehir halkının, köylünün, göçebenin iktisadî ve hukukî şartları yâni *hukukî ve içtimai hiyerarşi* meselesi, iktisadî faaliyetin muhtelif şekilleri, aynı iktisat ve para iktisadının karşılıklı nisbetleri, vergi sistemi, devletin mahiyeti ve fonksiyonlarının şümûl sâhası, istiyâlalar ve iskânlar vesair

bu gibi şimdiye kadar ihmâl olunmuş birçok meseleler vardır ki, ortazaman türk-islâm tarihinin tetkıkında birinci derecede mühimdir. Meselâ, şimdiye kadar Selçuk tarihinden pek çok bahsedilmiştir; hattâ «Selçukilerle islâm feodalitesinde yeni bir devrin başladığı» iddia olunmuştur. Hâlbuki, o devrin içtimai ve ıktisadi tarihinden başka, Selçuk devletinin amme müesseseleri ve Selçuk devletinde hâkimiyet telâkkıysı gibi en esash *hukukî* meseleler hallolunmadan, selçuk feodalizminden bahse imkân var mıdır? Eski kaynaklar bu gibi yeni görüş zaviyelerinden dikkatle ve sabırla tetkik olunca, Selçukiler'de iptida kabîle an'aneleri'nin çok kuvvetli olduğu görünür. Devlet, saltanat ailesinin müşterek malıdır; devletin başında büyük sultan bulunmakla beraber, memleket ailenin bütün efradı arasında taksim olunmuştur; henüz küçük yaştaki prensler bile, kendilerine ait vilâyetlerde, kendi saraylarında yaşarlar; eski ve nüfuzlu emirlerden biri *atabey* yâni vasi, mürebbî sıfatıyla prensin namına hükûmeti idare eder; bu prensler dahili idarelerinde tamamiyle serbesttirler; asıl büyük sultanın, hepsi üzerinde *suzerainet*'si bulunmakla beraber, diğer prensler gibi, doğrudan doğruya kendi idaresine tâbi eyaletleri de vardır; ayrıca, imparatorluğun hâkimiyetini tanımış birtakım büyük tâbi devletler, küçük mahallî beylikler de vardır. Alp Arslan ve bilhassa Melikşah devrinde, vezir Nizâm-ül-Mülk - yâni onun en mükemmel şekilde temsil ettiği islâm bürokrasisi - sâsânî-müslüman hükûmet an'anelerinin te'siri altında Selçukî imparatorluğunu mütamadî sûrette merkezileştirmeye çalışmakla beraber, bu *tribal* mahiyetdeki hâkimiyet telâkkıysı'ni büsbütün yıkmaya muktedir olamamıştır. XIV üncü asır Anadolu beyliklerine kadar birçok türk devletlerinde devam eden bu telâkkıynın, bütün teferruatını ve siyasi ve içtimai hayattaki tecellilerini burada izzaha ne imkân ve ne de lüzüm vardır. Fakat bunu bilmeden Selçuk imparatorluğunun feodal mahiyetini anlamak kabil olamayacağı pek sarihtir.

Bu hususta çok ehemmiyetli olan diğer bir mesele de, imparatorluk dahilinde, coğrafi ve demografik müsait şartlara malik sâhalarda yaşayan göçebe Oğuz kabîlelerinin hukukî ve içtimai vaziyetleridir. Selçukî hükümdarları, irsî reislerinin emir ve iradesi altında yaşayan ve devletin kuruluşunda *birinci derecede* röl oynayan bu kabîleleri, küçük parçalara ayırarak ayrı ayrı sâhalarda iskân etmeye, hudutlara sevk ederek yeni fütûhat için kullanmaya çalışmışlardır. Fakat buna rağmen, kendilerine tahsis edilen geniş sâhalarda kesif kütleler halinde yaşayan Oğuz kabî-

leleri vardı ki, *hukukan* az çok imtiyazlı bir mevkie maliktiler. Bunların başındaki nüfuzlu reislerin, Selçuk hükümetini ve onun me'murlarını tanımayarak, doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı olduklarını gösteren deliller vardır. Esasen. Selçukilerin büyük askeri kumandanları - ki, *Atabey* mevkiine yükselenler de bunlardır- iptidalarda eski kabîle reislerinin yâni Selçuk hanedanının eski silâh arkadaşlarının çocuklarından mürekkeptir. Ve islâmiyetten evvelki bütün türk devletleri gibi, Selçuk devleti de başlangıçta tamamıyla *askerî asalet'e* istinadeden aristokratik bir teşekküldür. Muahharen, Selçuk merkezî idaresi bu hali bozmağa çok çalışmışsa da, meselâ *Fars'taki Salğurlar* devleti gibi bâzi türk devletlerinin kabîle reisleri tarafından kurulması, bu *kabîle asabiyeti'nin* kuvvetini büsbütün kaybetmediğine bir delil olabilir XIV-XV inci asırlarda *Karakoyunlu* ve *Akkoyunlu* devletleri de aynı sûretle teşekkül etmişlerdir. Selçuk imparatorluğunun kısaca arzettiğimiz bu ikinci hususiyeti de, onun *feodâl* mahiyetini anlamak hususunda oldukça yeni görüşlere meydan açabilir zannındayız; çünkü, hiç olmazsa ilk zamanlarda, fatih kütlenin nasıl bir içtimâi hiyerarşiye tâbi bulunduğunu ve muhtelif sınıflar arasındaki râbitaların bir âmmehukuku münasebeti mahiyetinde olmaksızın ziyade *hususî* karakterde şahsî bir münasebet olduğunu anlatmaktadır.

İşte bütün bu tenkitlerden, iyahlardan açıkça anlaşılmuştur ki, ancak, ortazaman türk ve müslüman cemiyetlerinin tarihi, hukukî, iktisadî, içtimâî bakımlardan ciddi sûrette tetkik edilmek şartıyla, *islâm feodalizmi* meselesi yavaş yavaş aydınlanabilir. Hakkî ve sağlam çalışmanın mânâsını ve metodunu bilen her müdekkik, *feodalizm* kelimesine vereceği hususî mânâya göre, kendisince *feodalite'nin* ne gibi karakteristik müesseseleri varsa onların mümasillerini muayyen zaman ve mekânlardaki türk ve islâm cemiyetlerinde arayabilir. Gerek benzeyiş gerek ayrılış cihetlerini tâyin ederken, sathî mümâseletlere aldanmayarak *nasıl* ve *niçin*'leri - muhayyilesindeki fantezist konstrüksiyonlardan değil, hadiselerin mantıkından çıkararak - tesbite çalışır. Yoksa, islâm ve türk feodalitesi meselesi gibi, bir çok cepheleri olan *tarihî* bir *kompleks'i* yalnız - en esasî ehemmiyette olmayan - bir cephesinden tetkik ile anlamağa çalışmak, ebediyen neticesiz kalmağa mahkûmdur. İlk kaynaklar üzerinde kâfi malûmâtı olmadığı halde haricî benzeyişler üzerine sathî mukayeseler yaparak acele tâimimler ve indî iyahlarla bu gibi muğlak meseleleri halletmiş gibi görünenlere gelince, onların yazıla-

rı - oryantalist olmıyan - tarihçileri ve komparatistleri şaşırtmaktan başka hiçbir şeye yaramaz! Yukarıda verdiğimiz misâller, bu son hükümlerin doğruluğunu ispat etmiştir sanırız.

LE FEODALISME TURC-MUSULMAN AU MOYEN-AGE

par

le Professeur Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ

Le présent article est le texte de la communication que j'ai lue au Congrès des Sciences historiques de Zurich, en 1938.

Susceptible d'être considéré comme une introduction à l'ouvrage que j'écris sur *le Féodalisme turc-musulman au Moyen-âge*, il contient un exposé critique des résultats des recherches parues jusqu'ici sur ce problème et montre, dans leurs lignes les plus générales, la mentalité et les principes méthodologiques qui doivent nous guider dans l'étude de ce sujet. L'ouvrage susdit aura pour principes directeurs ceux-là mêmes qui sont soumis ici au lecteur, de sorte que ceux qui s'intéressent à ce sujet se feront, je l'espère, à la lecture de ce petit article une idée assez claire de l'essence de mon livre, ou pour mieux dire, des principes qui y sont appliqués.

I

L'essor pris en Europe par les études islamiques au cours du XIX^e siècle a eu pour conséquence l'éclosion d'une foule de travaux susceptibles de jeter quelques lumières sur la structure politique et sociale du monde musulman médiéval. Les aspirations coloniales des grandes puissances ont exercé, à côté de buts purement scientifiques, leur influence. Ainsi, nous voyons que le problème de la propriété foncière, envisagé du point de vue historique et juridique, devient pour les orientalistes un important objet de recherches et qu'à la suite du Tableau de l'Empire Ottoman de M. D'Ohsson, ouvrage de caractère général paru vers la fin du XVIII^e siècle, nous assistons à la naissance de diverses monographies traitant cette question, non

seulement dans les limites de l'Empire Ottoman, mais dans la totalité des pays musulmans. Parmi ces dernières, nous pouvons citer les ouvrages de Silvestre de Sacy, de von Hammer, de Belin, de Worms, de Tischendorf, de Behrnauer, de Van Berchem. Ces sortes de recherches ont été continuées au XIX^e siècle; rappelons à ce propos celles de C. H. Becker, de A. Gurland, de W. H. Moreland et, pour les dernières années, les études de Sobernheim, de G. Demombynes, de J. Deny, de Jakubovski, de P. Wittek, de A. N. Poliak.

Comme conséquence de ces travaux, ainsi que des monographies et ouvrages de caractère général publiés par les orientalistes sur différents problèmes de l'Islam, on en vint à parler dans le monde scientifique d'un féodalisme musulman, conçu sans doute par analogie avec le féodalisme occidental. Non seulement les islamistes, mais, d'une façon générale, les historiens, les comparatistes parlent du féodalisme musulman comme d'un axiome. Maxime Kowalewski dit, en se basant sur l'opinion de Fustel de Coulanges-que, du reste, nous pouvons considérer comme un précurseur de Guérard dans la théorie du régime domanial, - que le féodalisme n'est pas une structure spécifique appartenant exclusivement aux Germains et qu'il peut s'épanouir en dehors de toute invasion; il répète à ce propos, avec assurance, en s'appuyant sur l'autorité des orientalistes, que l'existence du système féodal dans l'Islam est un fait certain, exactement comme dans la chrétienté. Dans son étude comparative, intitulée: *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, Otto Hintze cite, comme sociétés féodales véritables, conformes à son point de vue sur le féodalisme, l'Europe occidentale du Moyen - Age, les Etats musulmans médiévaux, le Japon et la Russie. Cette ferme conviction au sujet de l'existence d'un féodalisme musulman médiéval, nous la trouvons même dans des manuels d'histoire du Droit tels que le livre de A. Esmein.

En effet, l'idée de l'existence d'un féodalisme musulman est fortement répandue parmi les orientalistes et les historiens. Toutefois, les opinions divergent, quant à la nature de ce système, son origine et les facteurs déterminants de son évolution. Nous n'énumérerons pas les diverses hypothèses formulées à ce sujet, du XIX^e siècle jusqu'à nos jours. Mais nous allons citer ici quelques théories contradictoires, afin de montrer que ce problème reste encore obscur, malgré les efforts qu'il a suscités depuis un siècle et demi. Pour von Hammer, par exemple, l'influence iranienne vient en premier lieu dans la formation du féodalisme turc-musulman. Scala voit dans le système du *timar* militaire institué - ou plutôt réorganisé - par le souverain il-

hanide Gazan, une influence du féodalisme iranien de l'époque des Parthes et des Sassanides. Jacques de Morgan, à son tour, confirme toutes ces opinions, en disant que le système féodal en vigueur dans l'Iran depuis les temps les plus anciens, n'a point changé après l'invasion musulmane. Par contre, von Kremer est convaincu que l'Iran n'a joué aucun rôle dans la constitution du féodalisme arabe (musulman).

Nous trouvons superflu de souligner ici toutes ces divergences de vues sur l'essence du féodalisme et les problèmes soulevés par cette question. Tâchons simplement de résumer brièvement les résultats des travaux faits depuis un siècle et demi.

C'est à C. H. Becker que nous sommes redevables des études synthétiques et générales concernant la nature et l'évolution du système féodal musulman. Dans un article paru en 1936 et intitulé: La Féodalité musulmane, P. Wittek a résumé excellemment les idées de C. H. Becker. Ce dernier essaie d'expliquer la constitution du "féodalisme militaire", qui se dessine dans l'Islam à partir du XI e. siècle, en considérant les conditions sociales, économiques des époques antérieures, - surtout de celle des Abbassides; il étudie dans son milieu historique l'évolution du système de l'*i q t a* (dotation domaniale), expliquée par les théoriciens musulmans du Droit, notamment par Mâverdî (X — XI), puis il nous renseigne comment, à la fondation du grand Empire seldjoukide, ce système se transforme en une féodalité militaire, comme chez les Eyyoubites et les Mameluks, tout en soulignant clairement que ce dernier n'a aucun point de commun avec la féodalité occidentale. Pour M. Gaudefroy - Demombynes, auteur d'un très important ouvrage sur l'Empire des Mameluks, les divergences entre les féodalismes mameluk et occidental sont beaucoup plus grandes que leurs analogies; ce savant montre que le fief et le lien de vassalité n'existent point chez les Mameluks et que l'*i q t a* de ces derniers est une dotation foncière ne ressemblant en rien au fief des occidentaux.

C. H. Becker sépare le système féodal musulman en deux périodes principales: La fondation du grand Empire seldjoukide, c'est-à-dire l'avènement des Turcs à l'hégémonie dans le monde musulman, constitue le début de la deuxième période; cette époque turque commence en Egypte avec la chute des Fâtimites, c'est-à-dire avec Saladin. M. N. Poliak prétend à tort que cette distinction s'appuie sur un passage de Makrîzî et que Becker s'est inspiré de ce dernier. Nous disons à tort, car des passages non équivoques se trouvent à ce sujet dans différentes sources de l'histoire seldjoukide, comme aussi dans le "Siyâsetnâme", de Nizâmulmulk; en outre, d'autres savants, avant Becker, s'étaient

arrêtés sur le point suivant: dans une note ajoutée au premier tome du Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux, de Slane fait ressembler - sans doute sous l'influence de l'école germaniste - le système des dotations foncières des Seldjoukides au bénéfice militaire de l'Europe médiévale; il dit que ceux-ci avaient des coutumes féodales exactement comme les anciens Germains aux temps où ils vivaient encore au Nord de l'Oxus (sic Jaxarte), qu'ils ont apporté en Iran, à la fondation du grand Empire, ce système, qui fut introduit plus tard en Syrie avec Zenghî et Noureddine et en Egypte avec Saladin.

D'après M. N. Poliak, qui a entrepris ces derniers temps des études sur la féodalité islamique, quelques systèmes féodaux ont vécu à différentes époques dans les pays musulmans (notamment arabes et turcs occidentaux). Selon lui, il n'y aurait pas beaucoup de traits communs même dans les féodalités eyyoubite et mameluke, abstraction faite de leur caractère militaire. Cet auteur qui prétend que la division préconisée par Becker n'est point valable pour tous les pays musulmans, pas même pour l'Egypte exclusivement, s'efforce uniquement de comparer entre eux les systèmes féodaux musulmans et d'en faire ressortir les principaux points communs et divergents. Voici, selon lui, ces points communs: a.) la concentration dans les villes des féodaux d'origine étrangère. Il n'est point nécessaire de pousser ce point à l'extrême, ainsi que le fait Becker; car il existe, quoiqu'en petit nombre, des féodaux vivant sur leurs propres terres, tant chez les Ottomans que chez les Mameluks. b.) la question des relations entre le féodal et le souverain. Quoique la ferme de l'époque abbasside soit une survivance de la location emphythéatique de l'Empire romain, il faudra chercher, d'après notre auteur, les influences turques-mongoles dans la naissance des fiefs militaires qui auraient été fondés par Mahmoud Gaznevî et adoptés dans la suite par les Seldjoukides. Il trouve néanmoins qu'il ne serait point juste de chercher chez les Seldjoukides le prototype des fiefs postérieurs; car le système des fiefs chez les Mameluks est rattaché au système mongol appelé *İndjou* par les Mongols. Ces fiefs peuvent être héréditaires comme chez les Atabeys, ou temporaires comme chez les Mameluks. Dans la féodalité musulmane, non seulement les terres, mais aussi une source quelconque de revenus peut être donné à titre d'*iqta* en récompense, ou pour services rendus; du reste, il est fait don de la terre, simplement parce qu'elle constitue une source de revenus. c.) dans la féodalité musulmane il existe un principe de protection qui consiste à pla-

cer sous certaines conditions un individu ou une société, sous la protection d'un individu ou d'une société puissants. Comme conséquence de ce fait, il s'est produit une hiérarchie féodale dans le monde de l'islam, hiérarchie qui en un point, diffère grandement de la hiérarchie sociale du féodalisme occidental: En Orient, le possesseur du fief reçoit ce dernier, non point de son seigneur, mais directement du gouvernement central; comme cause à ce fait l'auteur invoque la concentration des féodaux dans les villes. d.) la condition des paysans. D'après Poliak, il n'existe point dans le féodalisme musulman de règle générale fixant les rapports du féodal et du paysan. Ces rapports sont différents les uns des autres, selon les temps et les lieux et même dans les divers territoires d'un seul et même Etat. A. Gurland souligne comme une caractéristique du féodalisme musulman la liberté individuelle du paysan, à l'encontre du servage en vigueur en Europe; or le servage existe dans le féodalisme musulman, par exemple chez les Mameluks; l'auteur pense qu'il s'agit là probablement d'un emprunt fait aux Mongols. Seulement, les féodaux n'exploitant pas directement leurs terres et se contentant de percevoir un impôt, le système des corvées y est rarement appliqué. Au temps des Seldjoukides, comme aussi à l'époque ottomane, le paysan était libre parce que les feudataires n'avaient point le droit de faire autre chose que de toucher un impôt. Après toutes ces considérations, l'auteur dit que de tous ces systèmes, seul celui de l*iqta*, décrit par Maverdi et appartenant à l'époque abbasside, est proprement islamique, mais qu'il ne faut pas exagérer l'importance de l'influence exercée par ce dernier sur les systèmes féodaux postérieurs; il ajoute que tous ces différents systèmes portent une trace commune, car ils comportent avant tout la règle générale de concentration des féodaux dans les villes.

Dans un travail sur le système féodal des Mameluks, M. N. Poliak prétend que les principes fondamentaux de ce système sont empruntés à l'Empire mongol, musulman et européen d'Occident. Son principal argument est l'assertion de Makrizî, selon laquelle les procès afférents aux fiefs ne seraient point instruits et tranchés par les cadis, conformément aux principes islamiques mais par des juges militaires, d'après des lois basées sur le *Y a s s a* de Djenghis. Il cherche ainsi à éclaircir et confirmer les influences mongoles brièvement citées plus haut. Quant à l'influence du féodalisme occidental, il admet qu'elle s'exerça grâce aux institutions féodales apportées en Syrie par les Croisés. Ces notes, qui contiennent des détails assez intéressants sur les dotations

du temps des Mameluks, montrent, d'ailleurs comme ses autres écrits, que l'auteur a particulièrement consacré ses efforts à cette époque.

Si nous ajoutons à notre nomenclature les écrits de Jakubovski sur les dotations des VIII^e. et IX^e. siècles, écrits qui n'ajoutent rien à tout ce qui a été dit jusqu'ici autour de ce sujet, les études modestes, sans prétention, mais solides et substantielles de J. Deny sur le système des timars ottoman, et le bref mais clair résumé de P. Wittek, cité plus haut, nous aurons fait le tour des recherches effectuées ces dernières années sur le féodalisme turc et musulman. Ce petit bilan nous montre que les investigations entreprises sur notre problème se trouvent encore à une étape très rudimentaire. Quant aux résultats que l'on croit avoir obtenu des dernières études d'ordre général, ils sont, ainsi que nous le verrons tout de suite, très douteux et faibles au point de ne pouvoir résister à la critique la plus superficielle.

II

Si nous passons en revue les études que nous venons d'énumérer, nous y constatons, à peu d'exceptions près, les caractéristiques suivantes:

I.— Les études faites sur le féodalisme turc-musulman concernent presque toutes la propriété foncière. On y a tiré profit des constructions théoriques des juristes musulmans au sujet de la propriété foncière et des questions juridiques et politiques en relation avec cette dernière. De plus, on y a pris plus ou moins en considération les documents historiques susceptibles de donner des éclaircissements sur les conditions politiques, sociales et économiques de l'Irak, de la Syrie et de l'Egypte au XI^e. siècle.

II. — Les études sur le développement de ces questions à partir du XI^e. siècle, c'est-à-dire de l'hégémonie turque qui commence avec les Seldjoukides, sont en très petit nombre et fragmentaires, abstraction faite de celles concernant la Syrie et l'Egypte. Tous les savants de de Sacy à Becker et Poliak- se sont presque exclusivement bornés à envisager les manifestations eyyoubites et mamelukes de l'Empire syro-égyptien.

III. — Un nombre considérable de ces recherches est consacré à l'Empire Ottoman et aux institutions de l'Empire considérées comme de caractère féodal.

Ces points qui sautent aux yeux à première vue suffisent à nous expliquer pourquoi nos connaissances sur le féodalisme musulman

sont si faibles et si peu consistantes. La question de la propriété terrienne et des relations juridiques et économiques engendrées par cette dernière est, il est vrai, d'importance primordiale pour la compréhension de la structure sociale, mais il est impossible de saisir uniquement par ce problème l'essence et l'évolution historique de la féodalité musulmane. Nous allons exposer par la suite ce dont nous avons besoin pour pouvoir poursuivre à travers le temps et l'espace le dynamisme de cette réalité historique, de ce complexe vivant; nous allons, en d'autres termes, résumer succinctement les problèmes fondamentaux du Moyen - Age musulman, problèmes qui n'ont pas même été posés jusqu'à ce jour. Nos considérations précédentes nous montrent que ceux qui parlent de la question des propriétés terriennes sous les Abbassides et des problèmes en relation avec celle-ci, n'ont pas pris en considération le monde musulman oriental, notamment l'Iran, l'Afghanistan, la Transoxiane. Les relations politiques et sociales du monde musulman oriental aux temps des formations politiques les plus importantes, comme les Tahirides, les Samâvides, les Safarides, les Gaznévides, les Karahanides, et même le grand Empire seldjoukide, et enfin les Kharezmschahs, ont été négligées, l'on ne sait trop pourquoi. Or, pour l'étude du système féodal, ces pays sont beaucoup plus importants que la Syrie et l'Egypte. Ces régions, qui portent les restes de diverses civilisations du proche et de l'extrême Orient, de l'Asie centrale, de l'Iran et de l'Inde septentrionale, ont été au Moyen - Age la scène de migrations, d'invasions, de formations politiques, de situations très intéressantes du point de vue de l'histoire sociale et économique. Le grand Empire seldjoukide avec ses épigones, l'invasion mongole avec le nouvel ordre politique qu'elle fit naître, sont des questions extrêmement importantes pour la compréhension de la destinée historique des pays musulmans de la Méditerranée orientale, Mais - à l'exception de la monographie de W. H. Moreland sur la propriété terrienne dans l'Inde musulmane - nous voyons que ceux qui s'occupent du féodalisme musulman ont négligé de considérer ces problèmes.

Les études faites jusqu'ici sur le féodalisme musulman se sont donc bornées à la question de la propriété terrienne dans quelques lieux et à certaines époques, ainsi qu'aux bénéfices militaires. Un rapide regard jeté sur les études de Becker, qui a essayé de dresser une synthèse partielle en se basant sur les travaux de ses devanciers, suffit à nous faire voir aussitôt les lacunes soulignées plus haut. Becker dit, par ex., que le vizir seldjoukide Nizamulmuk fut le premier à instaurer des fiefs

militaires héréditaires, fiefs qui furent empruntés plus tard par les Etats turcs postérieurs, jusqu'à l'institution du timar ottoman et introduits en Egypte par les Eyyoubites; il explique ces faits par la solidité de l'organisation administrative de l'Etat seldjoukide. Une explication si superficielle, basée sur de brefs passages de Bondarî et de Makrizî, d'un problème aussi important ne constitue certes pas une méthode solide de travail. Dans un de mes ouvrages précédents j'avais, à l'occasion de l'étude du timar ottoman, traité cette question de l'iqta seldjoukide de façon assez circonstanciée. Mais je dois avouer ici tout de suite que cet important problème exige une étude spéciale. De Slane avait remarqué naguère - non comme le fruit d'une étude, mais intuitivement - que les Ogouz, fondateurs de l'Empire seldjoukide, possédaient une organisation féodale comme les anciens Germains et que les caractéristiques du système de dotation seldjoukide avaient leur source dans ce fait. A quel degré cette idée est-elle juste? Ce système existe-t-il dans les Etats turcs fondés en Asie et en Europe avant l'Islamisme, tels que celui des Huns, des Avars, des Ephtalites, des Tou-kiue, des Ouygours, des Khazars? Le trouve-t-on dans l'Etat musulman des Karahanides? Voilà des questions auxquelles il est indispensable de répondre pour comprendre la vraie nature et l'origine - ou les origines - du système seldjoukide. Encore une question: l'Etat seldjoukide, à sa fondation, est devenu possesseur d'une grande partie de l'Empire gaznévide. Quelle était la nature de la propriété rurale et des bénéfices militaires dans ce dernier Etat? M. N. Poliak s'appuie seulement sur le Siyasetnameh de Nizamulmulk pour dire en manière de critique de Becker - que les fiefs militaires furent instaurés par Mahmoud Gaznevî; mais tout comme Becker, ce dernier admet une influence turque - mongole (pourquoi mongole?). Or, le passage en question du Siyasetnameh est assez équivoque, et l'on ne peut porter un jugement définitif avant de l'avoir étayé à l'aide d'autres sources historiques concernant l'époque gaznévide. En outre, lorsqu'on étudie les institutions gaznévides, il est indispensable de les comparer avec les institutions analogues des Etats qui ont vécu antérieurement sur les mêmes lieux, comme les Tahirides, les Safarides, et surtout les Samânides. De plus, il ne faut jamais perdre de vue les différences qu'offrent les Etats seldjoukide et gaznévide - quoique tous les deux soient turcs - du point de vue de la structure sociale et de la composition ethnique. Les Gaznévides - tout en s'appuyant sur des tribus turques établies antérieurement au Sud-Est de l'Iran et dans l'Afghanistan actuel, - formaient un Etat

fondé avec l'aide de troupes militaires, composées principalement d'esclaves et organisé conformément aux traditions sassanides - musulmanes; tandis que l'Empire seldjoukide est un Etat né de la migration de tribus turques très denses et ayant conservé, du moins dans les premiers temps, leurs traditions tribales. La nécessité d'établir des tribus turques nomades resta toujours pour les Empereurs seldjoukides une question de premier plan; or un problème pareil n'existait point chez les Gaznévides. Il est absolument nécessaire d'étudier tous ces problèmes pour saisir l'essence de la politique foncière poursuivie par ces Etats.

Malgré toutes nos restrictions, nous sommes obligés de reconnaître le travail de Becker comme l'essai le plus fécond et le plus intelligent entrepris jusqu'ici. Sa qualité principale vient de ce qu'il tient les questions économiques au premier plan et qu'il n'est point dépourvu de vues larges.

On voit que M. N. Poliak travaille principalement sur l'Empire mameluk syro-égyptien. Sa très récente étude sur le féodalisme musulman, dont nous venons de résumer les idées, ne nous donne presque rien de positif. Et pourtant, son sujet était très prometteur. Comme point de départ l'auteur s'appuie bien sur quelques principes féconds. En admettant qu'il n'existe pas un seul, mais plusieurs systèmes féodaux, il montre qu'il comprend le dynamisme de la réalité historique. En confrontant les différents systèmes, pour en faire ressortir les côtés similaires et divergents, il fait voir qu'il saisit tout le profit que peut tirer l'historien de la méthode comparative appliquée avec prudence dans un champ restreint. Malgré cela, nous ne trouvons chez lui ni la logique serrée, les vues fécondes de Becker ni la documentation solide et méthodique de J. Deny. Il touche de temps en temps à une foule de problèmes de l'histoire sociale et économique du monde musulman médiéval: il est question chez lui d'histoire urbaine, de classes sociales, de la condition des paysans. Mais tout cela est très superficiel, très fragmentaire et fait l'impression de notes prises çà et là au hasard et énumérées sans ordre. Par exemple, les considérations sur les villes musulmanes, les détails sur les couches sociales des villes, les jugements sur la situation juridique et sociale des paysans font naître en nous cette conviction. Poliak - qui ne possède, on le voit, que des connaissances superficielles sur l'histoire sociale des époques seldjoukide et ottomane - se trompe presque toujours lorsqu'il agite ces problèmes. C'est pourquoi son exposé est

tres peu clair, sa logique relâchée et les résultats auxquels il aboutit généralement hésitants et - aléatoires. L'histoire sociale et économique du Moyen-Age n'a pas été encore écrite. Travailler systématiquement sur des textes rares, dont la plupart sont manuscrits, pour amasser des matériaux, puis classer ces derniers, les étudier, les interpréter et arriver ainsi à la compréhension de la société turque - musulmane d'un certain temps et à un certain lieu, voilà une tâche qui est loin d'être courte et facile. Attendre tout cela de l'auteur serait peut-être trop demander. On ne peut cependant l'excuser de n'avoir pas profité d'un nombre restreint d'études - celles d'A. Mez, de W. Barthold, de Massignon, entre autres - capables d'éclaircir le sujet jusqu'à un certain point. Du reste, l'erreur principale réside dans le fait d'avoir entrepris une tâche si grande et si ardue avec un matériel si restreint et de s'être permis des explications causales, en faisant des comparaisons avec la féodalité occidentale. Il n'est point difficile d'imaginer quel peut être le résultat d'une telle entreprise.

Nous désirons analyser et discuter ici brièvement une assertion que Poliak a formulée dans un autre travail, consacré au féodalisme des Mameluks. Cela nous sera de quelque utilité pour comprendre l'essence véritable de cette assertion, en soi intéressante, et saisir la méthode de travail de l'auteur. - Il s'agit de la prétendue «influence des Mongols dans la formation du féodalisme des Mameluks».

Les relations d'amitié intime entre les Mameluks d'Egypte et l'Empire mongol de la Horde d'Or, les querelles incessantes des Mameluks avec les souverains mongols de l'Iran. forment depuis longtemps pour les historiens un champ d'investigations. Ce sujet, sur lequel l'attention des historiens s'est trouvée de nouveau concentrée dans les derniers temps, a dû aussi intéresser M. N. Poliak, puisqu'il fit paraître là - dessus un bref mais intéressant article. L'auteur qui considère l'Etat des Mameluks comme un Empire colonial des féodaux et des commerçants des pays situés au -dessus de la Mer Noire c'est -à-dire de la Horde d'Or - prétend que, parmi une foule d'emprunts, il faut relever les principes féodaux des Mameluks venant des Mongols. Les principaux arguments à l'appui de cette thèse sont, outre le passage de Makrizî, cité plus haut, l'existence d'une particularité propre au féodalisme mameluk et appelé *rawk*, dans la principauté de Moscou, tributaire et héritière de la Horde d'Or. L'auteur, qui n'est pas en possession de connaissances précises sur le système foncier mongol, dit avoir relevé cette dernière analogie comme preuve à l'ap-

pui de sa conviction. Or, ces arguments ne sont nullement convainquants, et l'opinion selon laquelle le système de capitation de l'époque mongole serait dérivé du système dit *Kalan* des Mongols, n'est basé sur aucune preuve précise. L'auteur, probablement aveuglé par l'assertion de Makrizî, attribue aussi aux Mongols - toujours sans aucun fondement - le système du servage en Egypte et exagère ainsi démesurément l'influence mongole. Malheureusement nous sommes obligés d'avouer que M. N. Poliak n'est pas suffisamment armé pour aboutir à un résultat dans cette question d'influence. Dans son article intitulé: *La Féodalité islamique*, il dit que «le fief mongol pourrait être rattaché plutôt à l'*indjou* mongol» et, sans invoquer aucun argument, il se contente de faire un renvoi à son article précité sur le caractère colonial de l'Etat mameluk où il ne dit rien sur le système *indjou* et se borne à établir une comparaison entre le système de *rawk* des Memluks et les institutions moscovites similaires. Or, il est absolument faux «qu'on ne soit pas renseigné sur le système foncier de la Horde d'Or». La Horde d'Or étant une section du grand Empire de Djenghis, nos connaissances au sujet des institutions politiques et sociales des Mongols peuvent en général servir à nous éclairer sur les problèmes analogues qui la concernent. Notamment, les documents que nous possédons, en grande abondance, sur les Mongols de l'Iran, les sources se rapportant aux Djélaïrides qui n'en sont qu'une continuation et aux Timourides du XV^e siècle, sont assez riches pour nous renseigner sur les conditions sociales et économiques de l'Asie antérieure et de l'Asie centrale au temps des Mongols. Un grand nombre de spécialistes - de v. Hammer et d'Ohsson jusqu'à W. Barthold - se sont occupés de ce problème. L'article de L. I. Duman sur l'institution féodale appelée *Janitsi*, au XVIII^e siècle, en Turkestan oriental, a jeté ces dernières années d'assez vives lumières sur le problème de l'*indjou*, y compris ses formes postérieures. De plus, l'important article de P. Petrochevsky au sujet de «Hamdullah Kazvinî, une des sources d'histoire sociale et économique de la Transcaucasie orientale», fait mention de l'*indjou* et des questions de propriété terrienne chez les Ilhanides. Soulignons en outre l'importance de l'excellent ouvrage du mongoliste russe, feu Vladimirchef, pour la compréhension de l'essence, de l'origine et de l'évolution générale du féodalisme mongol. Il va sans dire qu'une comparaison faite sans avoir recours à toutes ces sources et études ne serait point digne de confiance.

III

Arrivés à la fin de notre exposé critique, devenu nécessairement une mise au point sèche et brève, nous pouvons nous poser cette question: Est-il juste de parler d'un féodalisme musulman, d'un féodalisme turc, d'un féodalisme mongol, comme l'on parle du féodalisme occidental? - Nous n'éprouverons aucune difficulté à y répondre. Il serait juste ou faux de parler des féodalités turque, mongole, musulmane, selon le sens que l'on donnerait au concept féodalité. Vu le triste état actuel de la terminologie historique, il est nécessaire avant toute chose de fixer exactement la signification des termes que nous employons. Le sens du mot féodalisme comprend-t-il exclusivement - ainsi que l'entendent les médiévistes occidentaux, ou, selon l'expression déjà vieillie, les historiens historisants, le régime social et politique qui caractérise le Moyen - Age occidental? Dans ce cas, ce terme historique ne doit être employé pour aucun autre temps ni lieu; alors, comme dit J. Calmette, le «féodalisme japonais» ou le «féodalisme musulman» sera une expression figurée employée par analogie. Mais si, au lieu de lui donner ce sens restreint on lui attribue un sens large, tel que le comprennent les sociologues, les comparatistes, les partisans de la synthèse historique. il serait peut-être alors permis de parler d'une féodalité musulmane. Nous disons *peut-être*, car l'union n'existe point parmi ces chercheurs au sujet de la signification de ce concept. Ainsi, selon Richard Thurnwald, la féodalité prend naissance dans les sociétés stratifiées et non homogènes, sous l'impulsion de nécessités sociales et économiques et en fonction de conditions politiques; elle peut affecter différentes formes. D'après Otto Hintze, le féodalisme est un stade intermédiaire, non nécessaire, entre la civilisation des clans et l'Etat pris dans son acception moderne. A peu près tous les peuples sont passés du clan à l'Etat; quatre seulement ont vécu le stade féodal, et parmi ces derniers il faut aussi compter les Etats musulmans du Moyen - Age. Henri Berr dit que lorsqu'un Empire se disloque, lorsqu'en général un Etat est défaillant et l'anarchie règne sur ses vastes territoires, le système féodal, le patronage du suzerain, le dévouement du vassal, prennent naissance. Ces quelques exemples sont déjà suffisants pour montrer que le terme féodalité est employé de nos jours dans un sens fort vague. A une époque où tant de divergence de vues règne sur la société européenne occidentale, féodal est un qualificatif consacré; faut-il s'étonner, comme le fait remarquer M.

Marc Bloch, que ceux qui parlent de diverses féodalités antiques ou médiévales comprennent sous cette étiquette des concepts fort différents les uns des autres? Alors ?.-Devrons-nous admettre ou non l'existence d'une féodalité musulmane ou de systèmes féodaux musulmans?

Soyons assez sages pour ne pas jouer sur des termes équivoques dont le contenu n'est pas suffisamment déterminé. Nous venons de voir que nos connaissances sur la structure politique et sociale des sociétés turques et musulmanes du Moyen - Age sont très rudimentaires et fort erronées; en cet état de choses, discuter si l'on peut leur appliquer le qualificatif féodal, constituerait pour le moins un nonsens. Car les discussions de cette espèce n'ajoutent rien de positif à nos connaissances historiques. Les écrits, prétentieux mais sans fondements, ne remplissant pas les conditions essentielles d'un travail historique sérieux et solide, ne peuvent que jeter la confusion dans l'esprit des comparatistes non spécialisés dans le sujet en question. Avant de débattre si l'on doit apposer l'étiquette féodal aux sociétés musulmanes du Moyon - Age, étudions ces sociétés objectivement et apprenons sous quelles conditions politiques et sociales elles se sont développées. Faisons des synthèses partielles, basées sur de solides fondements. Ce n'est qu'après ces efforts qu'il nous sera possible d'établir des comparaisons entre ces sociétés, dont nous aurons ainsi reconnu l'essence, et d'autres sociétés. Ce n'est qu'alors que nous verrons si nous pouvons les qualifier de féodal-dans telle ou telle acception du terme.

Les savants qui ont travaillé sur le féodalisme musulman se sont simplement occupés - et superficiellement, comme nous venons de le voir - de la question des terres et spécialement des bénéfices militaires. Or, même dans le féodalisme occidental le fief ne possède pas un caractère dominant, lui conférant le rang de caractéristique de tout ce système politique et social. Par conséquent, nous devons tâcher d'étudier les sociétés musulmanes du Moyen-Age aussi du point de vue juridique, économique et social. Il existe un grand nombre de problèmes d'importance capitale pour l'étude de l'histoire de l'islam au Moyen -Age,- problèmes négligés jusqu'à nos jours. -, comme la vie et l'organisation urbaines, les conditions économiques et juridiques du citadin, du paysan, du nomade -c'est-à-dire la question de la hiérarchie juridique et sociale-, les différentes formes de l'activité économique, les relations réciproques entre l'économie nature et l'économie argent, le système fiscal, l'essence de l'Etat et la zone d'extension de ses fonctions, les invasions, les peuplements. Il a été souvent question de

l'histoire des Seldjoukides, on a même prétendu qu'une nouvelle ère de la féodalité commençait avec eux. Or, est-il possible d'envisager le féodalisme des Seldjoukides sans l'histoire sociale et économique de l'époque ou sans avoir résolu des problèmes juridiques de la plus grande importance, comme ceux des institutions publiques de l'Etat, de la conception de la souveraineté chez les Seldjoukides etc? Les anciennes sources, étudiées avec patience et attention sous ce nouvel angle, nous font voir qu'au début, les traditions tribales sont très fortes chez eux: l'Etat est un bien commun de la famille souveraine; le grand Sultan se trouve à la tête de l'Etat, mais le pays est partagé entre tous les membres de la famille. Même les princes en bas âge résident dans leur propre palais, dans la province qui leur revient; un grand dignitaire gère les affaires du petit prince, à titre d' *A t a b e y*, c'est-à-dire de tuteur, d'éducateur. Les princes sont absolument libres dans les affaires d'administration intérieure. Tout en exerçant la souveraineté sur tous, le grand Sultan a, comme chaque prince, des provinces qu'il gouverne personnellement. En outre, il existe de grands Etats vassaux et de petites principautés locales qui ont reconnu la souveraineté de l'Empire. Sous le règne d'Alparslan et surtout de Melekchah, le vizir Nizamulmulk- ou en d'autres termes la bureaucratie musulmane représentée de la façon la plus typique par lui- a, sous l'influence des traditions gouvernementales sassanides-musulmanes, travaillé sans relâche pour rendre l'Etat de plus en plus centralisé; mais tous ces efforts n'ont point réussi à faire disparaître complètement ce caractère tribal. Il n'est point possible- ni d'ailleurs nécessaire- d'expliquer ici dans tous ses détails et avec toutes les manifestations auxquelles elle donna lieu dans la vie politique et sociale, cette conception qui vécut dans un grand nombre d'Etats turcs, jusqu'aux principautés anatoliennes du XIV e. siècle. Mais on voit déjà clairement qu'il n'est point possible de saisir sans cela le caractère féodal de l'Empire seldjoukide.

Une autre question, de grande importance, est la situation juridique et sociale des tribus ogouzes vivant dans l'Empire sous des conditions géographiques et démographiques favorables. Les souverains seldjoukides ont essayé d'acheminer vers les frontières, pour de nouvelles conquêtes, de morceler et d'établir séparément dans différentes régions, ces tribus qui vivent sous le commandement de leurs chefs héréditaires et qui ont joué un rôle de premier ordre dans la fondation de l'Empire. Il y avait pourtant aussi des tribus ogouzes vivant en masses compactes dans les régions désignées pour leur

établissement, et qui jouissaient de privilèges juridiques plus ou moins grands. Nous avons des preuves sur le fait que leurs chefs étaient directement liés à la personne du souverain et ne reconnaissaient point le gouvernement seldjoukide, ni ses fonctionnaires. D'ailleurs, les grands chefs militaires, qui fournissaient le contingent des Atabeys, étaient généralement les descendants des anciens chefs de tribus, c'est-à-dire des compagnons d'armes de la dynastie seldjoukide. Et l'Etat seldjoukide était au début, comme tous les Etats turcs pré-islamiques, une organisation aristocratique s'appuyant exclusivement sur la noblesse militaire. Plus tard, l'administration centrale seldjoukide s'est efforcée de changer et de détruire cet état de choses; mais la fondation de certains Etats turcs par des chefs de tribus, comme par exemple l'Etat des Salghurs, en Perse, nous fait voir que cette conscience tribale n'a pas complètement perdu ses forces. C'est ainsi que se sont constitués les Etats d'Akkoyunlu et de Karakoyunlu, aux XIV^e et XV^e siècles. Nous pensons que cette seconde caractéristique de l'Etat seldjoukide est assez suggestive pour la compréhension de son caractère féodal, car nous voyons par elle la hiérarchie sociale dans laquelle était placée la masse conquérante - au moins dans les premiers temps; nous saisissons aussi par là que les liens entre les diverses classes étaient des relations personnelles de caractère privé, plutôt que des relations de droit public.

Arrivés au terme de nos critiques et de nos considérations, nous sommes à même de constater le résultat suivant: le problème du féodalisme musulman peut être éclairci petit à petit et par étapes successives, à condition que les sociétés turques et musulmanes du Moyen - Age soient sérieusement étudiées du point de vue historique, juridique, économique et social. Tout savant qui a saisi le sens et la méthode du travail scientifique, tel qu'il doit être, peut chercher dans les sociétés turques et musulmanes les équivalents des institutions qui, selon lui, sont caractéristiques pour la féodalité, selon le sens qu'il attribuera au mot féodalisme. Dans la détermination des analogies et des divergences il s'efforcera de ne pas se laisser leurrer par les ressemblances artificielles et tâchera de tirer les pourquoi et les comment - non point des constructions fantaisistes de son imagination, - mais de la logique même des faits. L'essai de compréhension d'un complexe historique aussi multiforme que le problème de la féodalité musulmane et turque rien que sur base d'une seule manifestation - qui n'est peut - être pas la plus importante - sera éternellement voué à l'échec. Quant à ceux qui, sans être munis de

connaissances suffisantes des premières sources, ont l'air d'avoir résolu des problèmes si compliqués, en faisant des comparaisons superficielles sur des analogies extérieures et aboutissant ainsi à des généralisations hâtives et des explications arbitraires, on peut dire que leurs écrits ne servent qu'à porter la confusion dans l'esprit des historiens et des comparatistes qui ne sont pas orientalistes. Je pense que les exemples cités plus haut suffisent à convaincre de la vérité de ce jugement.

93 HARBİ ESNASINDA MUHTELİF TAVASSUT VE SULH ŞAYİA VE TEŞEBBÜSLERİ

Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL

Yenizamanlar Tarihi Doçenti (Ankara)

Önümüzdeki sayfeler « Ayastafanos'dan Berlin'e » unvaniyle hazırlanmakta olduğum ve bazı aralıklar ve ufak tefek noksanları ile hemen bütün malzemesi elimde bulunan uzunca bir etüdün yedi faslından birincisini teşkil etmektedir. Bu fasıllar şunlar olacaktır:

1 — 93 harbi esnasında muhtelif tavassut ve sulh şayia ve teşebbüsleri.

2 — Sulh şartlarının kabulü ve mütareke.

3 — Sulh müzakereleri ve Ayastafanos Muahedesi.

4 — Ayastafanos Muahedesinin akisleri ve bunu tadil kararı.

5 — Berlin Kongresi hazırlıkları.

6 — Berlin Kongresi ve mukarreratı.

7 — Berlin Kongresi mukarreratının tatbikatı.

Etüdün mütaleasından da anlaşılacağı veçhile, burada istifade edilen kaynakların hemen hepsi arşiv vesikaları, binaenaleyh birinci elden belgelerdir. Fransız ve Alman hariciye nezaretlerinin neşretmiş oldukları 1871-1914 tarihlerine ait dokümanlar serisinden başka matbu olarak yalnız Wertheimer'in Andrassy Biyografisi ile Schultness Geschichtskalender'den istifade ettim. Mezkûr biyografi, neşredilmemiş dokümanlara istinat ettiği gibi birçok vesika parçaları da ihtiva ettiği cihetle gayet mühim bir eser olup birinci derecede ehemmiyeti haiz bir kaynak sayılmağa bihakkın lâyıktır. Schulthess' Geschichtskalender namındaki esere gelince, bu da hadısatı günü gününe kaydeden bir mecmua olup sıhhati inceden inceye tetkik edilmesi şartıyla aynı kıymeti haizdir. Adetleri pek çok olan diğer matbu kitapları ise bile bile referans kitabı olarak kullanmadım. Esasen bunlar aşağı yukarı aynı mahiyette olup hiçbiri, bu meselelere gayet

kısa olarak temas eden Gorianoff müstesna, resmî vesikalara ıstınat etmemektedir. Maksadım, orijinal arşiv vesikalarından ve bilhassa bugüne kadar kimsenin görmediği Türk arşivlerindeki vesikalardan hâdiselerin cereyanını takip etmek ve Türk noktai nazarından meselenin inkişafını ve safhalarını tesbit etmektir. Buna muvaffak olmak için yalnız orijinal vesikalara inanmak ve bunlardan gayrisine itimat etmemekten daha doğru bir yol olamayacağı aşîkârdır.

Malûm olduğu üzere bizdeki gibi pek dağınık bir halde bulunan arşiv vesikalarını toplamak kadar bunlardan ilmî bir şekilde istifade etmek te pek yorucu ve uzun zamana ihtiyaç gösteren bir mesaiyi icap ettirmektedir. Bu sebeptendir ki yukarıda söylediğim ve üç senedenberi üzerinde çalışmakta olduğum fasılların ikmali için daha bir hayli zaman geçeceğinden şimdilik eldeki vesikalara nazaran tamam olan birinci faslına ortaya atmak zaruretini hissediyorum. Bir parça olması itibariyle mevzuun umumu hakkında tam mânasiyle derli toplu bir fikir veremeyeceği bedihî olan bu etût, cihanşûmul bir tarihî meselenin ancak bir safhasını aydınlatmaktadır. Bununla beraber bu, yalnız başına olsa da, ortaya atılmağa lâyıktır; çünkü bugüne kadar hiç yapılmıyan bir mahiyette olup tamamen orijinaldir.

Uzun metin her şeyden evvel okuyacakların aleyhine olduğu gözönünde bulundurularak yazılış tarzında metnin mümkün mertebe kısa tutulmasına, bunun neticesi olarak ta meselelerin elden geldiği kadar teksif edilmesine çalışılmıştır.

Nihayet şunu da söylemek isterim ki bu merhale mesaimin inkıtaına bir sebep teşkil edemeyecek ve diğer kısımların da en kısa bir zamanda ikmali için lâzımgelen gayretlerin sarfına hiçbir veçhiyle mâni olamayacaktır.

**

1876 buhranı ortaya çıktığı zaman Avrupanın büyük devletleri Yakın Şarkta alevlenen bu meseleyi müşterek bir deva addetmişler, bunun halli için evvelâ İstanbulda toplanan maruf sefirler konferansında ve daha sonra Londra protokolu ile Babıâliyi müştereken taziyk etmişlerdi. Bütün bu tazyıklara boyun eğmiyen Osmanlı hükûmetine karşı, tekmil demonstrasyonlarına ve tehditlerine rağmen, mezkûr devletlerin hepsi değil, yalnız bir tanesi, Rusya, harbe giriş-

mişti. İş bu safhaya dökülünce Rusya, Avrupa devletlerinin icra kuvveti rolünü üzerine almışa benziyor ve bunu pek şerefli bir vazife telâkki ederek cihan tarihinde hıristiyanlık namına gayet mühim bir hareket yapmış olmakla iftihar etmek istiyordu. Fakat hakikaten işin iç yüzü böyle mi idi? Harbin devamı müddetince Avrupa büyük devletlerinin takip ettikleri siyaset gözden geçirilecek olursa hemen görülecektir ki Çar devletinin böyle muazzam bir rol oynamak istemesi (ayni zamanda diğerlerinin de değil) sırf kendi arzusudur. Hakikatte Petersburg kabinesi böyle bir maske altında gizlenerek esas hedeflerine bu fırsattan bilistifade biraz daha yaklaşmak emelindedir.

İşte Rusyanın evvelâ diplomatik tazyik ve tehdit ile, bunda muvaffak olamayınca harp ile Türkiyeye kabul ettirmek istediği şartların, diğer büyük devletlerin müşterek şartları olmadığı, Rusyanın ileri sürdüğü harp sebeplerinin ancak zahiri olup hakiki sebepler olmadığı, yani bütün hareketlerinde Çar hükûmetinin samimi olmadığı diğerlerince malûm olduğu içindir ki, harbin devamı müddetince Avrupa devletlerinin takip ettikleri siyaset te Ruslarınkinden ayrı bir siyaset olmuştur. Bütün bunları ayrı ayrı tebarüz ettirmek bu etüdün vazifesi olmadığı cihetle ancak büyük devletlerden her birinin tuttuğu siyasi istikametlere hulâsaten işaret etmekle iktifa edeceğiz :

Rusyanın hakiki harp gayesi, Karadenize kayıtsız ve şartsız hâkim olmak, bu denizi bir iç deniz haline koymak, İstanbulun müdafaa hatlarını, yani Tuna'yı ve mümkün olduğu takdirde Balkanları ortadan kaldırarak Rus nüfuzu ve himayesi altında kuvvetsiz ve iradesiz bir Türkiyeyi şimdilik yaşatmak ve bu suretle gelecek bir Avrupa ihtilâfında istediği şekilde kolaylıkla İstanbul ve Boğazları eline geçirmeğe en müsait bir zemin hazırlamaktır [1]. Osmanlı tebaası bulunan hıristiyanları ve bunlardan bilhassa İslavları korumak zahirî önüne sürülürdü ise de, hakikatte bu ikinci derecede geliyordu. Rusyanın Balkanlara ve Akdenize doğru ilerlemesiyle menfaatleri en ziyade haleldar olan iki devletin, yani Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile İngiltere'nin bu harp esnasında takip ettikleri siyasette gaye itibariyle bir birlik mevcut olduğunu görüyoruz: Bunlar her fırsatta kâh anlaşmak yolu ile ve kâh harbe müdahale etmek tehdidi ile Rusların aşırı emellerine set çekmek gayretindedirler. 1870 - 71 Alman darbesinden sonra Avrupadaki nüfuz ve itibarı çok düşmüş

[1] Kont Şuvalof (Schuvaloff)'un Londrada mahremane olarak İngiliz devlet adamlarına teklif ettiği sulh şartları; Graf Münster an Bismarck, London, den 28. Juni 1877, Grosse Politik der europäischen Kabinette, Bd. II, S. 156, No. 295.

olup henüz kendini toplayamamış olan Fransa ise bu devirde dahili işleriyle meşgul olmasına rağmen Yakın Şark'ta statükonun değişmesine, meselâ her hangi bir şekilde Mısır'ın İngilizler eline geçmesine razı değildir; ve bunun için buhranın bir ân evvel bitmesi için, tâli derecede olsa bile, faal bir gayret sarfetmektedir. O zaman Avrupa siyasetinin nazımı olan Bismarck'ın Almanyasına gelince, bu devletin maksadı Rusları hiç bir veçhile gücendirmemek, diğer yandan Rusların muarızı olan Avusturyayı okşamak ve kendi ittifakından uzaklaştırmamak, şark buhranının neticesinde Fransadan maada bütün devletleri kendine muhtaç bir vaziyete sokmak ve böylece Almanyaya karşı bir koalisyonu mâni olmaktır [2]. Avrupada sonuncu büyük devlet olan İtalya, ittihadındanberi katılmış olduğu büyük devletler camiasında henüz pek silik bir rol oynamaktadır. Şark buhranı esnasında bu kıralığı biz müstakil bir politika yapan bir devlet olarak değil, fakat diğerlerinin, bilhassa Almanyanın arzularına tâbi ve onların arkasından yürüyen bir devlet olarak görüyoruz.

Şark buhranı namı ile maruf olan bu büyük siyasi krizde devletlerin takip etmiş oldukları siyaseti şu şekilde hulâsa ettikten sonra 93 harbi esnasında vaki olan muhtelif tavassut teşebbüslerine ve sulh şayialarına gelelim:

Görüyoruz ki bu kadar muhtelif siyaset takip eden büyük devletler, arzuları hilâfına yapılan bir harp başladıktan sonra ne müştereken ve ne de biri veyahut diğeri muharipler arasında, harp taliinin tecellisine göre, doğrudan doğruya tavassut edip sulhu yeniden tesis etmeğe teşebbüs etmemişlerdir. Bunun sebebi sulhun teessüsünü arzu etmemeleri değil, ancak, ilerde mufassalan göreceğimiz gibi, kimsenin kendiliğinden önyak olup ta bilâhare tahaddüs edebilecek mesuliyeti üzerine almak istemeyişidir. Fakat buna rağmen harp başladıktan (24 Nisan 1877) daha birkaç hafta sonra büyük devletlerin muharipler beyninde tavassut etmekte oldukları ve sulh şayiaları ortada dolaşmağa başlamıştır ki elimizdeki vesikalara göre bunları sırası ile ve ayrı ayrı gözden geçireceğiz.

Sulhun yeniden tesisi hakkında ilk defa olarak 1877 senesi haziranının ilk haftasında, yani cephelede tarafeynce zikre değer mühim bir muvaffakiyet henüz elde edilmeden, bir şaya çıkmıştı. Bu şeyyaya sebebiyet veren hâdise, Baron Orczi'nin Viyana sefirimiz Aleko Paşaya söylediğine göre, Londraya, makamına, dönmekte olan Rus sefiri Şu-

[2] Bismarck'ın dikte ettirdiği bir vesika, 15 haziran 1877; G. P. Bd. II, S 154.

valof'un İngiltere hükûmetine tevdi edilmek üzere Petersburg'tan bir nota getirmesidir [3]. Malûm olduğu üzere mezkûr nota İngiliz hükûmetinin Mısır, Süveys, Bogazlar vesair mühim mevkiiler hakkında Rusyanın harp gayelerini anlamak maksadiyle 6 Mayıs'ta verdiği notaya cevap teşkil eden Gorçakof'un Lord Derby'ye bu hususta teskin edici teminat veren maruf mektubudur [*]. Aynı günlerde diğer büyük devletlerin aşağı yukarı İstanbul Konferansındaki esaslar dahilinde, Rus silâhlarının ilk muvaffakiyetini müteakıp, yapacakları bir sulh tavassutu teşebbüsüne İngiliz hükûmetinin de iştirak edeceği pek mümkün addolunmakta idi [4]. Filhakika harp hakkında konuşurken Lord Derby Londra sefirimiz Musurus Paşaya, bundan böyle sulhu iade etmeği artık imkân dahilinde zannettiğini söylemiş bulunuyordu. Sefir ise Türkiyenin her an sulha hazır olduğu, ancak istiklâl ve haysiyetini rencide edebilecek şartları hiçbir zaman kabul edemeyeceği cevabını vermişti [5]. Yine aynı günlerde Almanyanın kendi menfaatlerini gözeterek mutavassıt rolü oynayacağı da söylenmekte idi [**].

Bundan sonra gerek diplomasi mahfillerinde ve gerekse matbuatta sulh ve tavassut hakkında sık sık şayılar dolaşmıştır. Temmuz ortalarına doğru Bismarck İngilterenin Berlin sefirine, hali hazırda hiçbir karar vermenin imkânı olmadığını, kendi haddi zatinde muharipler beyninde tavassuta girişmeğe hazır bulunduğunu, fakat bunun için ancak kendine müracaat edilmesi şart olacağını ifade

[3] Aleko Pacha à Safvet Pacha, Ministre des Affaires Etrangères de la Sublime Porte, Vienne, le 4 Juin 1877; Arşiv. 18 Mayıs tarihli olan bu nota: Schulthess' Europä. Geschicktskalender, Bd 18, 1877, S, 385 te vardır. Yine bak: D. D. F. Tome II, p. 181, 182, No. 178.

[4] Musurus Pacha à Safvet Pacha, Londres, le 6 joun 1877, Arşiv.

[5] . . .que la Sublime Porte était de tout temps et constamment contraire à la guerre; mais que j'étais sûr qu'Elle ne voudrait jamais d'une paix qui aurait pour condition une atteinte portée à son indépendance sans laquelle il n'y aurait pour l'Empire ni prestige du souverain, ni respect de l'autorité, ni repos, ni progrès, ni avenir, mais confusion, anarchie, désordres et dissolution. Musurus P. à Safvet P. Londres, Le 9 juin 1877; Arşiv.

[*] Bu cevabî nota: Schulthess' Europäischer Geschicktskalender, Bd 18, 1877, S. 255 te vardır; Yine bak: D. D. F; tome II, p. 171, No. 165 et p. 175, No 171.

[**] G. P. Bd. II. No. 293.

ediyordu [6]. Bismarck'ın fikrine göre meseleyi halletmenin henüz zamanı gelmemiştir ve gelecek seneden evvel de hâdiseler vaziyeti kat'î bir surette değiştirmiş olmayacaktır.

Bismarck'ın her hangi bir şekilde harekete geçmek zamanının henüz gelmediği merkezinde olan bu noktai nazarına mukabil Fransız kabinesinin diğer devletler nezdinde sulhun tekrar teessüsü için hayli gayretler sarfetmekte olduğunu görüyoruz. Ruslar temmuz ortalarında Balkanları aşmış ve Yeni Zağra'ya vardıkları esnada Fransız Hariciyesi İngiliz kabinesinden tavassuta girişmesi vaktinin gelip gelmediğini soruyordu. Duc Decazes'in fikrine göre İngiltereye bu hususta Avusturya - Macaristanın da yardımını temin etmek güç bir iş olmayacak, bunun kazanılması için Almanyanın, Rusyayı Avusturyaya karşı tahrik etmekte ve Avrupada onu yalnız bırakmak gayesiyle çalışmakta olduğunu Viyanada ihsas etmek kâfi gelecekti [7]. Bununla beraber vaziyeti daha etraflı ve derin gören İngiliz hariciye nazırı Lord Derby tavassut teklif etmek zamanının henüz gelmemiş olduğu kanaatinde idi. Zira Prens Gorçakof ve Kont Şuvalof'un sulhu arzu ettikleri her nekadar malûm idi ise de general İgnatief ve İmparator Aleksandır'ın etrafındaki askerler harbe devam etmek kat'î kararında idiler, ve İmparator ise bu harp taraftarı zümreye mütemayil görünmekte idi. Bundan başka Türkler vakıâ strateji bakımından mağlûp bir vaziyete düşmüşlerdi [**], fakat katiyen nihai bir hezimete duçar olmuş değillerdi. Balkanların bir geçidini ele geçirmekle Ruslar, tek-mil Balkanları işgalleri altına almış olmaktan çok uzak idiler; ve hattâ Edirne bile hali hazırda tehdide maruz bulunmamakta idi. Binaenaleyh Türklerin kendilerini harbi kaybetmiş addetmiyecekleri, Rus emelle-

[6] M. Tiby, Chargé d'Affaires de France à Berlin, à M. le Duc Decazes, Ministre des Affaires Etrangères, Berlin, le 14 juillet 1877; Documents Diplomatiques Français, I er serie, tome second, p. 192.

[7] Le Duc Decazes au Marquis d'Harcourt, Ambassadeur de France à Londres, D. D. F., I er serie, II, p. 192.

[**] Ruslar 21 haziranda Kalas, 27 haziranda Simnitza ve 29 haziranda Turn-Magerelli mevkilerinden Tunayı geçmişler, 6 temmuzda Tırnovayı zaptetmişlerdi. General Gurko 13 temmuzda Şıpka geçidinden Balkanları aşmış ve Yeni Zağraya doğru ilerliyordu. 16-19 temmuz günlerinde Rauf Pş. ve sonra Süleyman Pş. Gurko kuvvetleriyle harbediyorlardı, fakat Ruslar tâli geçitlerden geçerek Kızanlık, Yambolu ve Eski Zağra civarlarına kadar gelmeğe muvaffak oluyorlar; neticede Şıpka Rusların elinde kalyordu. Schulth. G. Klar. Bd. 18, S. 408-410.

rini tatmin edebilecek her hængi bir tavassut teklifini reddecekleri aşikârdı [8].

Kabineler arasında böyle fikir teatisi devam ederken bir taraftan da Babıâlinin teşebbüsü ile sulh mürahasalarının tayin edilmiş ve mütarekenin kararlaştırılmış olduğu şayıası her tarafta deveran etmekte idi [9]. Bütün mahremiyetine rağmen Fransanın İngiliz kabinelerini bir tavassut için kazanmak istediğine Ruslar kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Bismarck ta Fransız Hariciyesinin bu yolda gayret sarfetmekte olduğunu muhakkak addediyordu. Fakat beri taraftan Ruslar hakikaten bir tavassut kabul etmeğe hiç te meyil göstermiyorlardı. Kendi fikirlerince, eğer böyle bir ihtiyaç hissedecek olurlarsa, ancak bir Alman tavassutunun kabulü mevzubahs olabilirdi [10]. 1870 senesinde Paris'in muhasarası uzayıp durdukça bitaraf devletlerin Almanya ile Fransa arasında bir tavassuta teşebbüs etmeleri ihtimalinin kendini ne kadar üzdüğünü ve endişeye düşürdüğünü, o günlerde ne kadar müşkül bir vaziyette bulunduğunu bütün dehşetiyle hatırlıyan Alman Şansölyesi ise, böyle bir hareketin şimdi de Rusya tarafından dostane olmalıyan bir hareket olarak telâkki edileceğinin tabii olacağını tamamen takdir ettiğinden, Rusya mahremane veyahut resmen tavassut talebinde bulunmadıkça hiçbir harekette bulunmayıp hâdiselerin inkişafını beklemeği Alman siyasetinin icabı olarak kabul ediyordu. Onun noktai nazarına göre, eğer Ruslar değil de Türkler Almanyadan tavassut talebinde bulunacak olurlarsa şüphesiz bu Almanyayı biraz müşkül vaziyette bırakacaktı. Fakat Almanya böyle bir müracaati reddetmekte tabiatıyla hiç tereddüt göstermiyecekti[11]

Bismarckın da mülâhazası, o zamanki Alman şark siyasetinin vechesini göstermesi itibariyle gayet karakteristik ve enteresandır. Filhakika mezkûr noktai nazar, büyük siyasette Türkiyeyi birinci

[8] Le Marquis d'Harcourt à M. le Duc Decazes, Londres, le 18 juillet 1877, D. D. F. I er s., II, p. 193.

[9] Khalil Pacha, Ambassadeur de la Sublime Porte à Paris, à Aarifi Pacha, Paris, le 21 juillet 1877; Arşiv.

[10] la seule médiation acceptée serait celle de l'Allemagne, et dans le cas où la Russie croirait devoir la demander. D. D. F., I. s., II, p. 197-98; Noailles, Ambassadeur de France à Rome, à M. le Duc Decazes, Castallamare, le 16 août 1877.

[11] Aufzeichnung des Hilfsarbeiters im Auswaertigen Amte von Kurowski, z. Z. in Varzin; Varzin, den 21. Juli 1877; G. P., II, S. 159, 160.

derecede ehemmiyeti haiz olmıyan bir memleket sayıp, aynı zamanda Avusturyaya karşı en mühim müvazene unsuru addettiği büyük komşusu Rusyayı, Türkiyenin cüz'î bir menfaati uğrunda da olsa, en ufak derecede bile incitmemeği hedef ittihaz edinen Bismarck'ın şark politikasına tamamen uygundur. Alman siyasetinin aynı istikameti daima mnhafaza ettiğini ilerde muhtelif vesilelerle yine müşahede edeceğiz.

Bir taraftan Ruslar kendi emellerine hizmet edecek haberler yaymaktan geri durmıyorlardı. Harp sahnelerinde ümidin fevkinde muvafakîyetler gösterip Çar ordularına hayli şiddetli darbeler indiren Türk ordusunun ve ricalinin kuvvei maneviyesini kırmak maksadiyle Rus taraftarı matbuat, İstanbulda Damat Mahmut Paşanın başında bulunduğu kuvvetli ve nüfuzlu bir zümrenin her ne bahasına olursa olsun harbe nihayet vermek istediği, zira bunların, harpten muzaffer çıktıkları takdirde Türk kumandanlarının akabinde memlekette Yeniçeri rejimini ihya edeceklerinden korkmakta oldukları, bundan başka Türk ordusunun iâsesi için İstanbulda para bulunmadığı ilâh. şeklinde neşriyatta bulunurken [12], diğer taraftan Ruslar yine aynı matbuat ile Çar ordularının; Türkiyedeki bütün hıristiyanların vaziyetini Rusyanın istediği tarzda garanti edecek bir vaziyet ihdas etmedikçe sulh aktetmeği akıllarından bile geçirmediklerini ilân ediyorlardı [13].

Bütün bu neşriyat ve dolaşan şayieler, muhtelif devlet adamları nezdinde endişeler uyandırmaktan hali kalmıyordu. İngiliz başvekili Lord Beaconsfield'in adamı olup tekmil şark buhranı esnasında Türk devlet adamlarını Avrupanın tazyıkına karşı, başvekinden aldığı direktif mucibince, gizlice mukavemete teşvik eden M. Buttler Johnston, her halde yine Beaconsfield'in işarı üzerine, en aşağı bir ay daha sulh veya mütareke tekliflerine yanaşmamalarını Türk devlet ricaline tavsiye etmekte idi. B. Johnston'ın ifadesine göre gûya o sıralarda Avrupada öyle hâdiseler cereyan edecekti ki siyasî vaziyet büsbütün Türklerin lehine dönecekti. İşte bu sebepten dolayı Rus taraftarı matbuat ve Rusyanın dostu olan devletler bugünlerde bir mütareke-

[12] Aleco P. à Server P., Vienne le 9 Août 1877, Arşiv. Bu haberi «Presse» namında rusofil bir Viyana gazetesi Londradan aldığı 8 ağustos tarihli bir telgrafa atfen neşretmiş ve sefir İstanbuldan almış olduğu 14 ağustos tarihli salâhiyetle bunu «un tissu d'absurdités» olarak yalanlamıştır.

[13] Sadullah Bey, Ambassadeur de la S. Porte à Berlin, à Server P., Berlin le 10 Août 1877. Norddeutsche Zeitnng'un aynı tarihli bir makalesi; Arşiv.

den ısrarla bahsetmekte imişler [14]. Johnston'un Viyana sefirimiz vasıtasıyla Sadrazama bildirdiği bu ümitbahş haberin mahiyet ve şumulünü izah edecek bir vesika maalesef elimizde mevcut değildir. Turhan Beyin yazdığına nazaran bu, o kadar mahrem tutulması icap eden bir şey idi ki kuriyeye veyahut telgrafa itimat edilmesi katiyen caiz olamayacağı cihetle bizzat Johnston İstanbul'a gidip Sadrazama meseleyi izah etmek üzere 14 eylülde Viyanadan hareket edecekti [15].

İstanbulda siyasi mahfiller, diğer devletlerin malûmatı olmaksızın Fransanın Babıâli ile Rusyayı doğrudan doğruya uyuşturmak için müzakerelerde bulunduğundan endişe etmekte idiler [16]. Halbuki hakikatte ne İngiltere ne de Avusturya-Macaristan, Fransanın yalnız başına böyle bir rol oynamasına razı olmayacakları gibi bizzat Fransa dahi, sulhü diğer bütün devletler gibi arzu etmekle beraber, onlardan ayrılıp tek başına kalmak niyetinde olmadığını kat'i surette ve resmen temin ediyordu [17]. Aynı zamanda Musurus Pş., bir İngilizden aldığı anonim bir mektupla, o günlerde Almanya tarafından bir mütareke teklif edileceğini, galip ihtimale göre Avusturyanın da bu teklifi tasvip edeceğini ve İngiltere hükûmetinin dahi Babıâliye muvafakat tavsiye etmek ihtimali olduğunu öğrenmişti. Fakat Türk devlet adamları, sefirin de tavsiye ettiği gibi, böyle bir muvafakatta bulunmağı çok mahzurlu ve hattâ tehlikeli buluyordu. Zira her şeyden evvel Rusyanın bu mütarekeden istifade ederek ordusunu tensik etmeğe vakit bulacağı ve sonra da mütarekeyi bozmakta güçlük çekmeyeceği kanaatinde idiler [18]. Hakikaten Rus ordusu ve kumandanları Pilevne önünde o kadar âciz bir hale gelmişlerdi ki bu muhteşem kalenin zaptı için Rumen ordusunun yardımına müracaat edilmek ve müttehit Rus-Rumen kuvvetlerinin kumandanlığına Rumanya Prensi Şarl'ı getirmek mecburiyeti hâsıl olmuştu. Bu vaziyet karşısında Rusların, askerî şereflerini kurtarmak için, mütarekenin bahşedeceği sükûnet zamanından istifade etmek istediklerine inanmakta Osmanlı hükûmeti tamamen haklı idi. Filvaki askerî hâdiseler

[14] Turkhan Bey à S. A. le Grand - Vezir, Vienne, le II septembre 1877, Arşiv.

[15] Turkhan Bey à S. A. le Grand - Vezir, Vienne le 14 septembre 1877. Johnston part aujourd'hui même pour Constantinople afin d'expliquer de vive voix à S. A. . . . ; Arşiv. Johnston'un İstanbulda Sadrazama ne söylediğini de maalesef bilmiyoruz.

[16] M. de Moüy, Chargé d'Affaires de France à Constantinople, au Duc Decazes, Therapia, 14 septembre 1877; D. D. F., I. s., II, p. 206.

[17] Le Duc Decazes à M. de Moüy, Paris, le 16 septembre 1877; D. D. F., I. s., II, p. 207.

[18] Musurus P. à Server P., Londres, le 20 septembre 1877; Arşiv.

Rusyada çabuk ve kolay zaferler bekliyen ateşli harp taraftarlarını inkisarı hayale uğratmış ve bedbin bir haleti ruhiye yaratmıştı. Hem herkes İgnatıyef'in Türk kuvvetleri hakkında vermiş bulunduğu yanlış ve aldatıcı haberler üzerine Rusyanın harbe sürüklendiğinden müşteki, girişilen bu maceradan pişman görünüyordu. Bizzat Çar ise cidden müşkül bir vaziyete düşmüştü, mağlûp sıfatıyla Petersburg'a dönmek, şahsının ve sülâlesinin mukadderatını tayin edebileceği hasebiyle, kendi için imkân haricinde idi. Çar Aleksandır, az zaman evveline kadar gütmüş bulunduğu büyük İslâvlık davalarından artık vazgeçmiş, Rusya için kabul edilebilir şerefli bir sulh zemini hazırlayıp harbi 1877 senesi içinde nihayete erdirmek emeline düşmüştü [19]. Petersburg'ta müfrit harp taraftarları pek ziyade azalmış olup mümkün olduğu kadar çabuk ve şerefle bu silâh kavgasını bitirmek talep edilmekte idi. Herkes Avrupanın bir tavassutunu kabul etmeğe müsaade bahşedecek derecede bir askerî muvaffakiyeti âdeta hasretle özlemekte idi. Böyle bir müsait ân gelince Ruslar, hakkında büyük sempati besledikleri Almanyanın bu hizmeti göreceğini hesaplamakta idiler [20].

Rusyadaki bu haleti ruhiyeye rağmen ne Almanya ve ne de müttefiki Avusturya-Macaristan, Türkiyenin lehine bir hareket demek olacağına kani buldukları bir tavassut teşebbüsüne, Petersburg hükûmeti tarafından bir müracat vaki olmaksızın, girişmek niyetinde hiç değillerdi. Gastein'den Berlin'e dönmekte olan Bismarck ile Avusturya Hariciye Nazırı Graf Julius Andrassy 18 eylülde Salzburg şehrinde bir mülâkat yaparak saatlerce siyasi meseleler üzerinde konuşmuşlardı [21]. Cereyan etmekte olan harpten mağlûp çıkarak Rusyanın Büyük Devlet olmak mevkiini kaybetmesini bilhassa Avusturyaya karşı arzu etmiyen Bismarck, Çarı içinde bulunduğu müşkül mevkinden kurtarmak için ona her hangi bir şekilde yardım edilmesi zaruretini Avusturya Hariciye Nazırına ihsas ettiğinde Andrassy, Şansölyenin Avusturyaya itimat etmesi lâzımgeldiğini ileri sürüyor ve muhariplere karşı kat'i bitarafılığı muhafaza etmek icap ettiğinde ciddî bir linsala ısrar ediyordu. Bu noktai nazarda netice itibariyle mutabık kalan iki devlet adamı tavassut hususunda şu iki noktaya karar veriyorlardı: 1 - Ne Avusturya - Macaristan, ne de Almanya harp

[19] Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, Stuttgart, 1913, Bd. III, S. 8-9.

[20] M. de Laboulay, Chargé d'Affaires de France à St. Patersbourg, au Duc Decazes, St. Petersburg, 22 septembre 1877, D. D. F., I. s., II, p. 208.

[21] Schulthess' Eurupaeischer Geschichtskalender, Bd. 19, 1378, S. 143, 224. Wertheimer, Andrassy, III, S. 42.....

sahnesinde vaziyet kat'î şekilde değişmediği ve iki muhasım ordu savaşmağa daimî olarak nihayet vermiyecek surette karşı karşıya bulunduğu müddetçe tavassut etmek tecrübesinde bulunmıyacaktılar. 2-Vakti geldiğinde tavassut münferiden değil, bütün bitaraf devletler tarafından yapılacak ve Avrupalı bir karakteri haiz olacaktır [22].

Diğer taraftan tavassut ve sulh şayiaları, birinci teşrin ayı zarfında pek kuvvetli ve yaygın bir hal kesbetmişti. Viyana gazeteleri, İngiltere ve Avusturya sefirlerinin, Alman arkadaşlarının da yardımı ile, İstanbulda Sadrazam nezdinde sulh için bir demarş yaptıklarını yazacak kadar ileri varıyorlardı [23]. Halbuki mezkûr sefirler İstanbulda katıyyen böyle bir harekette bulunmamışlardı [24]. Yine bütün Avrupa matbuatı İngilterenin, Babıâlinin kendine müracaatı üzerine, Rusya nezdinde tavassut teşebbüsünde bulunduğunu işaa ediyordu [25]. Vakıâ birinci derecede dahilî işlerle meşgul bulunan Paris'in siyasi mahafili, tam bu sırada vaki olan Kafkas cephesi Türk kumandanı Muhtar Paşanın Alacadağdaki muvaffakiyetsizliği haberini alınca, birdenbire alâkasını haricî işlere çevirerek Alacadağ maglûbiyetinin muharipler beyninde bir tavassuta yol açıp açmadığını mülâhaza etmeğe başlamışlardı. Bu sene için Asya cephesinde askerî harekâtın Türkler lehine hitama ermiş olduğu kanaati hâkim bulunduğu bir sırada Rusların beklenmedik bu muvaffakiyetleri mezkûr mülâhazayı bir dereceye kadar haklı kılıyordu [26]. Fakat Avrupa matbuatının bütün bu şayiaları bermutat hiçbir esasa istinat etmiyordu. İngiltere hükûmeti esas itibariyle bir fırsat düştüğü takdirde sulhü ve asayişî iade etmek için tavassuta çalışmak arzusunda olmakla beraber, henüz böyle bir fırsatın gelmediği kanaatinde olduğu cihetle o âna kadar ne kendi diğer devletler nezdinde ve ne de bunlar İngiltere nezdinde böyle bir teklifte bulunmamışlardı [27].

Resmî makamat böylece her şeyden tamamen bîhaber görünüp vaziyetin değişmemesi dolayısıyla şimdilik her hangi bir tavassut te-

[22] Turkhan Bey a Server P., 24, 9 1877; Arşiv : Tagespresse'nin 22 Eylül tarihiyle emin bir membadan alıp neşrettiği bir telgrafa göre. Wertheimer, Andrassy, III, S. 43-44.

[23] Turkhan Rey à Server Pacha, Vienne, le 14 octobre 1877; Arşiv.

[24] Server P. à Turkhan Bey, 15 octobre 1877 ; Arşiv. L' assertion de la «Nouvelle Presse Libre» est complètement dénuée de fondement.

[25] Turkhan Bey à Server Pacha, Vienne, le 28 octobre 1877; Server P. à Musurus P., 28 octobre 1877; Arşiv.

[26] Paris sefarethanesinden 26 octobre 1877 tarihli Hariciye Nazaretine tahıirat ; Arşiv.

[27] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 29 octobre et 1^{er} novembre. 1877; Arşiv.

şebbüsünün müspet bir netice vermiyeceği kanaatini beslerken, matbuat daha ziyade ileri giderek devletler beyinde aşağıdaki esaslar dahilinde muhtemel bir tavassut için müzakereler cereyan etmekte olduğunu, İngiltere ile mutabık kalarak ve Avusturyanın müzaheretini ümit ederek Almanyanın yardımı ile İtalyan hükümetinin bu tavassutta ön ayak olacağını haber veriyordu: Karadağ'ın halen işgal etmekte bulunduğu arazinin Karadağ'a terkedilmesi; Bosna - Hersek'in ve Bulgaristanın otonomisi; Tuna ağzının beynelmilel bir komisyon kontrolü altında kalması şartıyla, Dobruca'nın Tunaya kadar uzanan kıtasının Rusyaya terkedilmesi; müttehit prensliklerin ve Sırbistanın istiklâli; Dobruca'nın Tuna, Karadeniz ve Trajan sûru arasında kalan kısmının Müttehit Prensliklere ilhakı; harp tazminatının kararlaştırılması [28].

Babülide dahi sıhhatına inanılmıyan bu haberler yine hiçbir esasa istinat etmiyordu. Haberin menşei olan Berlin'de gerek devlet adamları ve gerekse Kor-diplomatik mensupları hali hazırdaki vaziyet dahilinde hiçbir suretle tavassuta imkân olmadığı kanaatinde sabit idiler. Bunların fikrine göre bir tavassut teşebbüsü derpiş edildiği zaman her şeyden evvel iki alâkadar tarafın durumlarını göz önünde tutmak icap ederdi: Kendine muzaffer bir sulh temin edecek esaslı bir muvaffakiyeti henüz kazanmıyan Rusya, arzularını tatmin etmiyen bir sulh için her hangi bir tavassutu kabul etmiyecekti. Diğer taraftan haklarını sonuna kadar müdafaa etmeğe katıyen kararını vermiş bulunan Türkiye dahi harbin ilânından evvel reddetmiş olduğu şartları, bugün imza etmeğe asla razı olmayacaktı. Alman Hariciye Sekreteri (Nazırı) von Bülow, vaziyet hakkında Berlin kabinesinin noktai nazarını söylemek hususunda elân fevkalâde ketum davranıyor ve her hangi bir şahsî fikir dermeyan etmekten de imtina ediyordu. Buna rağmen, Avrupa müvazenesini yıkmağı istihdaf eden ve sulhu muhafaza etmek için elinden gelen her şeyi daima yapmış olan Türkiye gibi bir devlete karşı haksız olarak ilân edilmek suretiyle beynelmilel hukuku pervasızca ihlâl eden bir harbin uzamasına karşı Avuranın lâkayt bir seyirci gibi kalmasının nekadar şayanı teessüf olduğunu Berlin sefirimizin von Bülow'e uzun uzadıya anlatması üzerine Hariciye Sekreteri, mutat ketumiyetini yine de tam mânasiyle bırakmaksızın, Alman hükümetinin noktai nazarına göre sulhun tekrar teessüsü Bulgaristanda yapılacak kat'i bir muharebeye veyahut muhariplerin bu hususta izhar edecekleri ciddî bir arzuya bağlı olduğunu ihsas

[28] Nasri Bey à Server Pacha, Paris, le 30 octobre 1877; Havas'ın 22 teşrinievvel tarihli bir telgrafi. Server Pacha à Sadullah Bey, le 3 Novembre 1877; Arşiv.

ediyordu. Sefir Sadullah Beyin de doğru olarak gördüğü gibi, Rusya-ya karşı hayırhahane bir bîtarafılık siyaseti takip eden Almanyanın tekmil Rus arzu ve emellerine aykırı olan her hangi bir tavassut teklifinde bulunmayı asla kabul etmeyeceği aşikârdı. Alman siyaseti bu istikametini muhafaza ettikçe, Bismarck politikasının tazyığı altında bulunan diğer Avrupa devletlerinin dahi bizi bu müşkül mevkiden kurtaramıyacağını, harbe takaddüm ve onu tüküp eden hâdiselerin Avrupa devletlerinden ciddî bir yardım ümidinin hemen hemen olmadığını bize ispat etmiş bulunduğunu hükûmetine hatırlatan Sadullah Bey, bizim davamızın yalnız ve yalnız silâhlarımızın muvaffakiyetine bağlı olduğu kanaatinde idi [29].

Alman kabinesinin sulha avdet etmek için lüzumuna kani olduğu iki halden birincisi, yani Bulgaristanda kat'î neticeli bir muharebenin vukuu, muhakkak ki mâkul ve tabîî idi. Fakat ikinci hal, yani sulhun muharipler tarafından buna kavuşmak hususunda gösterilecek ciddî bir arzuya mütevakkıf bulunduğu iddiası, Babîâliye karşı haksız bir itham idi: Daha buhranın başlangıcındanberi Osmanlı Hükûmeti daima sulhun muhafazasını arzu etmiş ve memleketin istiklâl ve hakimiyet haklariyle telifi kabil olacak her türlü muahedeyi imza etmeğe amade olduğunu mütemadiyen cihana ilân etmiş durmuştu. Esasen Rusya resmen harp ilân edince bütün dünya bu harbin haksız bir tecavüz teşkil ettiğinde müttelik idi. Her zaman olduğu gibi şimdi dahi Babîâlîde ciddî ve samimî bir barış arzusu mevcut olup hakimiyet ve istiklâline halel getirmeyecek mahiyette her türlü anlaşmayı imza etmekte, eğer buna imkân bulsa ve devletlerce yapılacak müessir bir yardımdan emin bulunsaydı, bir ân bile tereddüt etmeyecekti. İşte Büyük Devletlerden istediği de böyle bir yardımdan başka bir şey degildi [30]. Lâkin Sadullah Beyin, hükûmetinin bu noktâi nazarını Berlin hükûmeti nezdinde bir kere daha tekrar etmesi de yine bir faide temin edemiyor, Alman siyasetinin bir kere tuttuğu yoldan zerre kadar olsun inhirafına müessir olamıyordu. Bismarck Almanyanın hemhudut Rusya ile idamesini zazarî telâkki ettiği münasebetleri tekmil Türkiyeden çok daha mühim addediyor [31] ve Rusya ile Almanyanın arasını lüzumsuz olarak bulandırabilecek şekilde her hangi bir tavassutun mevzuubahs olamıyacağını ileri sürüyordu. Rus ilerlemesi karşısında menfaatlerinin haleldar olmasından kuşkulananup

[29] Sadullah Bey à Server Pacha, Berlin, le 9 Novembre 1877; Arşiv.

[30] Server Pacha à Sadullah Bey, 20 novembre 1877; Arşiv.

[31] «Unsere Verhaeltnisse zu Russland waeren uns bei den weiten Grenzbeziehungen zu diesem Reiche viel wichtiger als die ganze Türkei»; G. P. II, s. 16.

çoktanberi araya girmek temayülünü gösteren Avusturyanın kuvvetle tahmin ettiği gibi, başka bir devletin nihayet tavassutu üzerine alacağı ihtimalini ise Bismarck katıyyen varit görmemekte idi. Çünkü böyle bir hareket Rusyayı tazyik demek olacağından, Rusların mukavemetlerini daha ziyade arttırmış olacaktı. Şansölye, Türkiye ile Rusya arasında Avusturyanın menfaatlarına dokunacak mahiyette doğrudan doğruya bir sulh aktedilebilmesini de aynı veçhile filen ihtimal dışında tutuyordu. Zira muharip iki devletin noktai nazarları bida-yette biribirinden çok farklı olacağı muhakkak idi. Türkiye ise Rusların ağır şartlarına boyun eğmeden evvel diğer hükûmetlere vaziyeti bildirmek için vakit bulacak ve bunları müzakerelere iştirak ettirecekti. Eğer Rus talepleri, Türkiyenin kimseye sormaksızın hemen kabul edebileceği bir mahiyette olacak olursa, bunların Avusturyanın menfaatlerine mugayir olamayacağını kabul etmek icap ederdi ki bu takdirde hiçbir mesele kalmamış olacaktı [32].

Esas itibariyle Alman siyasetine tâbi olan Avusturyanın resmî noktai nazarı Almanyanınkinin hemen hemen aynı idi: Rusların Balkanlarda nail oldukları muvaffakiyet, Avusturya hükûmetini, takip edegeldiği bitaraflık politikasından ayıramıyor, bilhassa Macaristanda efkârı umumiye ve parlamentoda mebusların, ya harbe müdahale veyahut tavassut etmek suretiyle Rusların ileri hareketini durdurmak için hükûmetin harekete geçmesi lâzımgeldiği hususunda gösterdikleri heyecan, nümayiş ve gayretler Andrassy'ye bir türlü müessir olamıyordu. Hükûmet, Sırbistanın da Türkiye aleyhinde harbe iştiraki ile daha ziyade vahamet kesbeden Balkanlardaki vaziyeti, henüz Avusturya-Macaristan için siyasetini değiştirecek derecede tehlikeli addetmiyordu. Gazetelerin esassız olarak işaa ettikleri tavassuta gelince, Andrassy buna Türkiye veyahut Rusya tarafından doğrudan doğruya bir müracaat vaki olmadıkça hiçbir suretle teşebbüs edilmiyeceği, edilse bile hali hazıraskerî vaziyet dolayısıyla bunun akamete mahkûm olduğu fikrinde idi [33].

Ortalıkta yalnız tavassut şayiaları değil, aynı zamanda Osmanlı hükûmeti ile Rusya hükûmeti beyninde doğrudan doğruya bir anlaşma aktedilmekte olduğu hakkında da bir şayia dolaşmakta idi. Bu takdirde menfaatleri en ziyade haleldar olacak olan devletlerden biri İngiltere idi. Filhakika bu memlekette böyle bir endişe hissedilmekte

[32] Graf Herbert von Bismarck an den Staatssekretær des Auswaertigen Amtes von Bülow, Varzin, den 25. November 1877; G. P. II, N. 298, S. 160-161.

[33] Essad Bey à Server Pacha, Pesth, le 11 novembre 1877; Andrassy ile bir mâlâkat. Halil Bey à Server Pacha, Pesth, le 25 novembre 1877; Arşiv.

idi. Harbin başlangıcındanberi Türkiyeye karşı hiç olmazsa şeklen dostane bir siyaset takip edip her zaman manevî yardımını esirge-miyen ve bu ânda dahi yakında Rus istilâsına karşı daha aktif bir siyaset takip etmek maksadiyle bir plân hazırlamakla meşgul oldu-ğunu bildirmiş olması dolayısıyla her zamankinden daha fazla ümit ve-ren [34] İngiltere hükûmetini, Babıâli teskin ve daha ziyade müza-heretini temin etmeği lüzumlu addediyordu. Bunun üzerine Türkiye, İngiltereyi işin içine karıştırmadan katiyyen Rusya ile sulh yapmağı tasvîp etmiyeceğini vadeder yolda Londrada resmen teminat vermek üzere sefirini memur ediyordu [35].

Açıkça verdikleri konferanslarda Lord Beaconsfield ile Lord Derby arasında bit fikir ayrılığı sezen Babıâli, İngilterede Türkiyenin bir tavassutu kabul etmek istemediği kanaatinin hâkim olduğunu tees-sürle karşılıyor ve bilâkis Türkiyenin bir zaman evvel İngiltereye tavassut etmesi için müracaatte bulunduğunu, fakat Büyük Britanya hükûmetinin bu hususta ilk adımı atamayacağı, ancak başka bir devlet teşebbüs ettiği takdirde kuvvetle yardım edeceği cevabını verdiğini hatırlatmak lüzumunu hissediyordu [36]. Hakikaten Başvekil ile Hari-ciye nazırının nutukları arasında, bizzat Lord Derby'nin de itiraf et-tiği gibi, bir fikir ayrılığı mevcut idi. Başvekil aktif bir siyaset takip etmek taraftarı olduğu halde nazır, bu âna kadar takip edileğelen Türkiyeye karşı dostane bîtraflık siyasetine devam edilmesi ve aktif bir siyaset takip etmenin henüz zamanı gelmediği fikrini ileri sürmüştü. Lord Derby bir tavassut teşebbüsünün de, hali hazır vaziyette Ruslar tarafından reddedileceğini bildiği için, katiyyen aleyhinde idi [37]. İngiltere hükûmeti Babıâliye bu senenin sonuna kadar Rus istilâsına şidetle mukavemet etmeği tavsiye ve gelecek sene Büyük Britanyanın müessir bir şekilde yardım edeceğini defeatle vad ediyor, fakat bu sene bitmeden evvel Ruslar İstanbul yolunu kendilerine açmağa muvaffak oldukları takdirde İngilterece ciddi bir şey yapabilmenin pek müşkül olabileceğini de ihtar ediyordu [38].

Harp sahnesinde vaziyetin vahametini gören Babıâli, daha 24

[34] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 25 et 28 novembre 1877 ;

Arşiv.

[35] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 27 novembre 1877; Arşiv. Server Pş.'nin Londraya bu telgrafı elimizde maalesef yoktur, Böyle bir talimatın verildiği ancak Musurus Pş.'nin mezkûr telgrafından anlaşılmaktadır.

[36] Server Pacha à Musurus Pacha, le 3 décembre 1877; Arşiv,

[37] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 4 et 8 décembre 1877; Arşiv.

[38] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 25 novembre 1877; Server Pacha à Musurus Pacha, le 3 décembre 1877; Arşiv.

ikinciteşrinde harbi sonuna kadar devam ettirmeğe, memlekette umumî seferberlik ilân ile 150000 kişilik bir ihtiyat ordu teşkiline, devletin hıristiyan tabaasını teslih etmeğe ve Afrika ile Asyadaki bütün islâmlara dini tehdit eden tehlikeye karşı yardıma koşmaları için bir beyanname neşretmeğe karar vermişti [39]. Bütün bu enerjik tedbirlere rağmen hükûmet cephenin artık tutulamıyacağını da anlamıştı. Rusların Edirneyi işgal edip İstanbulla doğru yürümleri ihtimaline karşı İngilterenin ne yapmak niyetinde olduğunu soran sefirimize Lord Derby, bu takdirde hükûmetinin muhakkak müdahale edeceği, fakat Rusların daha ileri gitmeksizin Edirne'de tevakkuf edeceklerini zannettiği cevabını veriyordu [40]. Anlaşıyor ki Londrada Rusların, İngiltere ve Avusturya - Macaristanı müdahaleye icbar edecek derecede ileri varmayacaklarına ve muayyen bir hedefe vardıkları zaman duracaklarına inanılmaktadır.

* * *

Harp devam ettiği esnada hemen hepsinin gayri resmî olduğunu şimdiye kadarki izahatımızla tesbit ettiğimiz muhtelif sulh ve tavassut şayialarını bu şekilde mümkün mertebe hulâsatan gözden geçirmiş oluyoruz. Şimdi ise Babıâlinin Avrupa devletlerine tavassut etmeleri için resmen müracaat etmek ızdırarında kaldığını görüyoruz. Bundan sonra da sulh ve tavassut meselesinin resmen ve diplomasi müzakere safhalarını takip edeceğiz.

Osmanlı hükûmetini tavassutları için Avrupa devletlerine müracaate sevkeden hâdiseye, hemen şimdi kısa bir nazar atfetmekle iktifa edeceğimiz gibi, cephelerde askerî vaziyetin ümitsiz bir şekilde fenalaşması olmuştur.

Aylardanberi gösterdiği büyük Türk kumandanlarına mahsus meharef ve celâdeti ile bütün dünyayı heyecan içinde bırakıp daha temmuz ayında General Gurko'nun Balkanları aşmak suretiyle elde ettiği muvaffakiyeti filen neticesiz ve Bulgaristan ile Dobrucadaki Rus askerî kuvvetlerini muattal bırakan ve böylece Rusların pek kısa bir zamanda İstanbul üzerine yürümek hulâsalarını suya düşürerek teknil harbe bambaşka bir veçhe veren Pilevne kahramanı Gazi Osman Paşa, 143 günlük bir mahsuriyetten sonra 10 birincikânun 1877 tarihinde defeatle mağlûp ettiği faik Rus - Rumen kuvvetlerine teslim olmağa mecbur kalmıştı. Her türlü imdattan nâhak yere mahrum bırakılan Osman Paşa, soğuk, erzak, mühimmat ve harp malze-

[39] Schulthess' Geschichtskalender, Bd. 18, S. 417.

[40] Musurus Pacha à Server Pacha, le 8 décembre 1877; Arşiv.

mesi fıkdanı yüzünden daha fazla Pilevnede kalabilmenin imkânsız olduğunu anlayınca, aynı vaziyete düşen birçok kumandanlar, meselâ 1870-71 harbinde Metz kalesinde teslim olan general Bazaine gibi son bir kurtuluş tecrübesi yapmaksızın silâhlarını bırakmamış, Rus muhasara hatlarını yarıp Vidin'e ricat etmek maksadiyle kahir derecede bir faikiyeti haiz bulunan düşmanlarının üzerine yıldırım sürati, Türk cesareti ve hakikî bir kumandan mehareti ile atılarak beş saat süren kanlı bir döğüşmeden sonra bizzat yaralanmasını müteakip mücadeleden vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu hareketinden dolayı millî tarihimizde ve bütün cihan harp tarihinde en mümtaz bir mevki işgal ederek ebediyen yaşıyacak olan Gazi Osman Paşanın Pilevne'yi müdafaası nekadar şanlı ise, onun cesareti de o derecede şanlıdır. O büyük kumandan, her müşkül ânda kendini gösteren Türk dehâsının askerî sâhada bir mümessili sıfatını kazanmağa bihakkın lâyiktir. Gerek düşmanlarının ve gerekse dostlarının kendine karşı gösterdikleri takdir ve ihtiram ve nihayet en iyi miyar olan halk destanları ve türkülerinin böyle bir kahramanı ebedileştirmeleri tamamıyla yerinde olup onun büyüklüğüne kâfi derecede delil teşkil ederler.

Osman Paşa ordusunun zıyaı İstanbulda son ümitlerin de zail olmasına âmil oldu. Pilevnenin sukutu ile Ruslar, 100000 kişiden fazla bir kuvveti Balkanlardaki sair kuvvetlerine katarak İstanbul üzerine yürümek fırsatını elde etmiş bulunuyorlardı [41]. Bir yandan Süleyman Pş. ağustos ayının sonlarında Şıpka geçidi önünde uğradığı muvaffakiyetsizlikten sonra 4 birincikânunda tekrar Rus Veliahdinin kumandasındaki kuvvetlere taarruz etmiş, fakat küçük bir muvaffakiyetten sonra taarruzu durdurmrğa mecbur kalmıştı [42]. Diğer yandan Kafkas cephesinde Muhtar Pş.'nin Rnslara indirdiği ilk darbeler katî mahiyette olamamıştı. Takviye edilen Rus kuvvetleri 18 ikinciteşrinde hücum ile Kars kalesini zaptetmeğe muvaffak olmuşlar, sonra Erzurum önüne gelerek burada da Muhtar Paşayı mağlûp etmişlerdi [43].

İşte bu mütevali mağlûbiyetler Babıâlîde artık mukavemet ümidini tamamıyla izale etmişti. Bu vaziyet karşısında naçar kalan Osmanlı hükûmeti 12 ikinciteşrin 1877 tarihinde bir sirküler depeş ile Büyük Devletlere müracaat ederek bunların tavassutunu kabul etmeğe hazır olduğunu resmen bildiriyordu. Bununla beraber Babıâlî her ne bahasına olursa olsun bir sulh elde edebilmek için her şeye katlanmağa

[41] Schul. Geschkldr., Bd. 18, s. 418.

[42] Schul. Geschkldr., Bd. 18, s. 417.

[43] Schul. Geschkldr., Bd. 18, s. 416-17.

razı değildi. Mezkûr sirkülerde deniliyor ki: Hâdiselerin böyle bedbahtane inkişafında Türkiye hükûmeti katiyen mesul değildir. Bilâkis harbin önüne geçmek için elinden gelen her şeyi yaptığına dair vicdanen tamamiyle müsterihdir. Hükümdarının daveti üzerine İmparatorluğun tekmil tabaası, tehdit edilen memleketini kahramanca müdafaa koşmuştur. Rus tecavüzünün sebebi Osmanlı tabaasından bazı milletlerin hallerinin ıslah edilmiş olduğunu görmek değil midir? Babıâli ise idare sistemini yeniden organize etmeğe ve cins ile mezhep tefrik etmeksizin bütün tabaasının arzularını tatmin etmeğe matuf olan faydalı ve pratik reformları bütün memlekete tatbik etmeğe karar vermek suretiyle Rusyanın bu arzusunu daha önceden yerine getirmiş bulunmaktadır. Bu reoganizasyonun temelini, Sultanın bahşedip herkesin sevinçle karşıladığı Kanunu Esasî teşkil etmektedir. Rusyanın arzu ettiği gibi yalnız bazı vilâyetlerde tatbik edilecek olan kısmî bir reform, hakikatte muhtelif cins ve mezhepten olan halkı birbirine düşürmek demek olacaktır ki, bu da tabiatıyla isyanlara müncer olacaktır.

Bundan sonra hükûmet, aynı sirkülerde, eğer Kanunu Esasînin ve İstanbul Konferansında vadettiği reformların tatbikından devletlerce şüphe ediliyorsa, bu hususta samimî olduğuna dair tekrar garanti veriyor ve Avrupayı bu garantiden malûmattar olmağa davet ediyordu. Mevut reformların tatbikına imkân vermeyen yegâne maniin harp içinde bulunmak olduğunu ileri sürdükten ve harbin yalnız reformları tatbik bakımından değil, en faal unsurlarının askerde bulunması sebebiyle memleketin umumî inkişafı ve refahı ve devlet hazinesine yüklediği ağır yükler bakımından dahi felâketimiz olduğunu uzun uzadıya izah ettikten sonra hükûmet bütün membalarının bitmiş olmadığını, istiklâl ve tamamiyeti mülkiyesi için sonuna kadar dayanmağa ve her fedakârlığa katlanmağa amade olduğunu, fakat mümkün olduğu takdirde daha ziyade kan dökülmesine mâni olmak emelinde olduğunu, harbin başındanberi fütuhât yapmıyacağını defeatla ilân eden Çar Aleksandır ordusunun askerî şerefının kurtulmuş olduğunu, her iki ordunun da harp sahalarında müteaddit zaferler kazanmış bulunduğunu, şu halde iki İmparatorluk memleketlerinin de harabisine devam etmenin artık mânasız olacağını, binaenaleyh tarafeynin de şerefine halel gelmeksizin bir sulh akdetmek zamanının gelmiş olduğu kanaatinde bulunduğunu ilâve ederek insaniyet namına Avrupa devletlerinin hakkaniyet hislerini müharipler beyninde tavassuta davet ediyor ve bu teşebbüsün hüsnü kabul edileceği ümidini izhar ediyordu [44].

[44] Server Pacha aux Représentants de la Sublime Porte à Paris, Londres, Vienne, Berlin et Rome; le 12 décembre 1877; Arşiv.

Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan bu müracaatın Avrupa devletlerince kabul edilmesi ihtimali pek zayıf idi. Çünkü Babıâli esbabı mucibeyi esas itibariyle İstanbul Konferansı başladığı anda ilân ettiği Meşrutiyete ve Kanunu Esasiye istinat ettirmekte idi. Bu esaslar dahilinde, Andrassy'nin de Viyana sefirimize şahsî ve gayri resmî fikri olarak söylediği gibi [45], Avrupa devletlerinin tavassuta yanaşmak istemeyecekleri muhakkak gibi idi. Zira devletler, bu takdirde bir defa vermiş oldukları bir kararı geri almak mevkiine düşmüş olacaktı. Hakikatte hali hazır harbin sebebi, İstanbul Konferansında ve daha sonra Londra Protokolü ile Avrupa devletleri tekliflerinin mütemadiyen ve her defasında Kanunu Esasî ileri sürülerek reddedilmiş olması değil mi idi? Şu halde nasıl olurdu da her tarafta orduları mağlûp olan bir devletin lehine harpten evvelki esaslar dahilinde sulh tavassutuna teşebbüs olunabilirdi? Binaenaleyh Babıâli muvaffakiyet için doğru olmıyan bir yoldan yürümeğe başlamış oluyordu, Vakıâ Osmanlı hükûmeti, Avrupayı reformları tatbik edeceğine dair verdiği garanti ve Kanunu Esasiden malûmattar olmağa davet etmesi ile, reformları tatbik hususunda aldığı kararın katiyyen ciddi olduğunu, Avrupaya kabineleri ilânındanberi Kanunu Esasiyi bir hayal addetmişlerse bugün bunun bir realite olduğunu cihanın bilmesi icap ettiğini, tatbikının artık şüpheden âri olduğunu ve Avuranın talep ettiği şekilde kısmî ve istisnâî reformların tehlikelerini ve bu taleplerin Paris Muahedesi ahkâmına mugayir olduğunu tebarüz ettirmek istemiş [46] ve bu hareketiyle Paris muahedesindeki Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu dahili işlerine karışmıyacaklarına dair hükmüne hâlel gelmeyeceğini zannetmişti. Fakat Avrupayı Kanunu Esasînin ilânından haberdar olmağa davet etmesiyle Babıâli, Andrassy'nin de ikaz ettiği gibi, tamamen gayri siyasî hareket etmiş ve Avrupa devletlerine memleketin dahili işlerini mütemadi kontrole kendiliğinden yol açmış bulunuyordu [47]. Teşebbüsünün bu mânada kabul edildiğini gören Osmanlı hükûmeti, ancak Devletlerin kendi hükümlerinde sabit kalmaları dolayısıyla harbin facialarına bigâne seyirci kalmalarını teessüfle kaydediyor, lâkin onları ikna yolunda

[45] Essad Bey à Server Pacha, Vienne le 16 décembre 1876; Arşiv.

[46] Server Pacha aux Représentants de la Sublime Porte à Londres, Rome ; le 18 décembre 1877; Arşiv.

[47] La Sublime Porte en invitant les Puissances à prendre acte de la constitution agit impolitiquement en ce sens qu'elle consacre ainsi d'avance un contrôle incessant de l'Europe dans les affaires intérieures du pays; bak: ayak notu 45.

gösterdiği bütün gayretlere rağmen zihniyetlerini değiştirmeye muvaffak olamıyordu [48].

Filhakika mezkûr sirkûler Büyük devletler kabineleri üzerinde Babıâlinin ümit ettiği tesiri yapamadı. Herbiri bir ân evvel karar verip cevap vermekte istical göstermiyor, bilâkis diğer kabinelerin onu nasıl karşılayacaklarını ve nasıl hareket edeceklerini beklemeği tercih ediyordu. Yalnız Avusturya ile müstesna, diğer hükûmetlerden hiçbirisiyle her hangi bir şekilde istişareye veya fikir teatisine lüzum görmeksizin [49] ilk cevabı veren Alman hükûmeti olmuştur. Türklerin böyle bir müracaati vukuunda ne yapılması lâzımgeldiğini esasen evvelce tesbit etmiş olan [50] Bismarck, yine komşusu Rusyaya karşı takip ettiği bitarafılık siyasetinin bir tavassuta cevaz vermediğini ileri sürerek Türklere, eğer cidden sulhu istiyorlarsa, bizzat Rusyaya müracaat etmeleri daha doğru olacağını tekrar edilmesini von Bülow'e emrediyordu. Bismarck'ın fikrine göre iki büyük devleti harbe sevkeden sebepler hakkında hüküm vermek Almanyanın işi olmadığı gibi o Rusyanın harbe devam edip etmiyeceğine de karışamaz [51]. Hattâ Alman hükûmeti, büyük devletlerden birinin mümessiline cevaben, Rusyanın sulh şartlarını bilmediğini ve Prens Bismarck'ın bilmek te istemediğini resmen bildirmişti [52]. Türklerin bu komünikasyonunu pek enteresan bulduğunu vederhalhem İmparatora ve hem de halen Varzin'deki sayfiyesinde bulunan Bismarck'a isal edeceğini tevdi ettiği esnada sefirimiz esöyliyen von Bülov [53], 16 birincikânun 1877 tarihinde Sadullah Beyi sureti mahsusada davet ederek hükûmetinin mahut sirkûlere resmî cevabını bildiriyordu: İmparator sülhun avdetini şiddetle arzu etmekle beraber bu âna kadar takip ettiği bitarafılık siyasetini ihlâl edecek bir tavassuta girişerek Babıâlinin arzusunu yerine getiremeyecektir. Bu hareketinden dolayı İmparator hazretleri sulhun yeniden teessüsünde alâkadar değilmiş gibi telâkki edilmeyeceğini ümit etmektedir. Von Bülow, eğer Türkler Berlin kabinesinin tavsiyesini arzu ediyorlarsa, doğrudan doğruya Rusyaya müracaat etmelerini tavsiye edeceğini ilâve ediyordu [54].

[48] Server P. à Essad Bey. le 27 décembre 1877; Arşiv.

[49] Sadullah Bey à Server P., Berlin, 16 décembre 1877; Arşiv.

[50] Bak : Sahife 7, 8.

[51] Graf Herbert v. Bismarck an Herrn v. Bülow, Varzin, den 15. Dezember 1877; G. P., II, Nr. 299, s. 161-62.

[52] Sadullah Bey à Server P., Berlin, le 16 décembre 1877; Arşiv.

[53] Sadullah Bey à Server P., Berlin, le 14 décembre 1877; Arşiv.

[54] Sadullah Bey à Server P., Berlin, le 16 décembre 1877; Arşiv.

Avusturya - Macaristan İmparatorluğu hükûmetinin noktai nazarı da hemen hemen Almanyanınkinin aynidir. Sirküler telgraftan kendisini haberdar eden Viyana sefirimize, sulhun avdetini şahsen şiddetle arzu ettiğini, fakat bu kadar mühim bir meseleyi İmparator Hazretlerine arz etmeğe mecbur olduğunu, İmparatoru ise birkaç güne kadar görmek kabil olmayacağını, binaenaleyh katî cevabını bugünkü veremeyeceğini, fakat birkaç güne kadar bunu yapmak mümkün olacağını vadeden Andrassy [55], çok geçmeden Berlin ile mutabık kalarak böyle bir tavassuta tevessül edemeyeceği kararını alıyordu [56]. Esasen Avusturya hükûmetinin başka türlü bir karar vermesi de beklenemezdi. Çünkü Avusturya ile Rusya arasında, bu harbin muhtemel neticeleri karşısında iki devletin ne yapacakları hakkında evvelce gizli anlaşmalar yapılmıştı. Bunlardan birincisi 8 temmuz 1876 tarihinde Reichstadt'ta aktedilmiş olan bir gizli anlaşma idi [*]. Bu mukavelede Osmanlı Devleti ile Sırbistan ve Karadağ arasında cereyan etmekte olan harbin ihdas ettiği vaziyet karşısında halen her iki devlet te müdahale etmeyeceklerini ve bilâhire vaziyet değişirse yekdigeriyle istişare edeceklerini karşılıklı temin ediyorlardı. İstikbalde ise: Eğer Türkler muvaffak olurlarsa bunları durdurmak ve neticede Sırbistan'da statükoyu muhafaza etmek için iki devlet müştereken çalışacaklardı. Bosna-Hersek için de Berlin Memorandumunun çizdiği programın veyahut hiç olmazsa Girid hıristiyanları hakkında tanzim edilen rejimin tatbik edilmesi için yine her ikisi İstanbulda müştereken çalışacaklardı.

Fakat hıristiyanlar Osmanlılara galip geldikleri takdirde harbin neticelerini tanzim hususunda iki devlet yine anlaşarak hareket edeceklerdi. Bunlar Balkanlarda büyük bir İslâv devletinin teşekkül etmesini tasvip etmeyecekler, lâkin Karadağ Hersek'i ve Adriyatik denizinde bir limanı, Sırbistan da eski Sırbistan ve Bosna'nın bir kısmını ilhak edebileceklerdi. Ancak bu takdirde Avusturya, Türk Hırvatistanı ile hudutları bilâhire tesbit edilecek olan Bosna'nın bazı kısımlarını, Rusya da Besarabya'nın 1856 Paris muahedesiyle kendinden ayrılan parçasını ilhak edebileceklerdi.

Yine Balkanlarda tahaddüs edebilecek vaziyete dair Rusya ile Avusturya arasında ikinci bir gizli anlaşma 15 ikincikânun 1877 tarihinde Budapeşte'de imzalanmıştı [**]. Burada, eğer o esnada cere-

[55] Essad Bey à Server Pacha, Vienne, le 16 décembre 1877; Arşiv.

[56] Sadullah B. à Server P., Berlin, 18 décembre 1877; Arşiv.

[*] Vesika 1.

[**] Vesika 2.

yan etmekte olan İstanbul Sefirler Konferansı müspet bir neticeye vâsıl olmazsa ve bunun üzerine Rusya münferiden Türkiye aleyhine harekete geçecek olursa Avusturya Rusyaya karşı hayırhahane bir bitarafılık vaziyeti takınacağını ve elinden geldiği kadar diğer devletlerin müştereken işe müdahale etmelerine veya *tavassuta geçmelerine* mâni olacağını vadediyordu. Sonra yine aynı mukavele mucibince, bu harp neticesinde Osmanlı İmparatorluğu inhilâl edecek olursa bütün meseleler o zaman yapılacak hususî bir anlaşma ile halledileceklerdi.

Yine aynı tarihi taşıyan bir « Convention additionnelle » de, esas gayeleri hıristiyanların vaziyetini iyileştirmekten ibaret olup Avrupa muvazenesini değiştirecek şekilde fütuhât yapmak ve arazi ilhak etmek niyetinde olmıyan iki devletin, yani Avusturya ile Rusyanın bilâhire vaziyete göre muhtemel olarak ilhak edecekleri yerler tesbit edilmektedir [***]. Şuna nazaran Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı, Sırbistan ile Karadağ'a verilecek kısımları hariç olmak üzere katî hudutları bilahere iki devlet tarafından tesbit edilecek olan Bosna-Hersek'in geri kalan kısmını ilhak edecek; Rusya İmparatoru ise Avrupada 1856 dan evvelki hudutlarını bulmak için Besarabyayı alacaktı. Yine buna göre harp neticesi olarak Osmanlı Devletinin inhilâli veya büyük bir teritoryal tebeddülün vukuu meseleyi büyük devletlere intikal ettirir ve bunun halli onların müşterek bir kararına talik kılınırsa, iki devlet diploması sâhasında yekdiğerine yardım edeceklerdi [****].

Görülüyor ki Avusturya ile Rusya arasında bu gizli anlaşmalarla iki devletin mustakbel harpte menfaatleri ve hattı hareketleri tesbit edilmiş ve bu menfaatlerin temini için de müteakabil yardım vadedilmişti. Hattâ Avusturya Osmanlı Devleti ile Prusya beyninde diğer devletlerin bir tavassutuna bile mâni olmağa çalışacağına da söz vermiş bulunuyordu. Demek ki Avusturyanın menfaati aynı zamanda Rusyanın galebesinde görülüyordu. Binaenaleyh Andrassy şimdi başka türlü hareket edip te Rusyaya karşı cephe almak şeklinde telâkki edileceği muhakkak olan böyle bir tavassuta girişmek suretiyle bizzat kendi imzaladığı mukavelelere sadık kalmazlık yapamazdı. Aksi takdirde Rusyanın muvaffakiyetini durdurmakla hem Rusyayı darıltmış

[***] Vesika 3.

[****] Mevzuubahs olan mezkûr üç anlaşma zaman itibariyle her ne kadar daha gerilere ait ise de bu buhran esnasında Avusturyanın hattı hareketi için gayet mühim olduğu cihetle esaslı maddelerini ihtiva eden birer kopyasını, başka yerlerde neşredilmiş olmalarına rağmen, vesika olarak etüdün sonuna ilâve ediyoruz; bak : vesika No. 1, 2, 3.

olacak, hem de, daha mühim olarak, Rusyanın tam bir galebesine bağlı olan kendi menfaatlarina mugayir hareket etmiş olacaktı.

Bununla beraber Andrassy İstanbula resmen cevap vermekten daha bir müddet imtina ediyordu [57]. Bunun sebebi, sefirimizin aldığı malûmata göre, Andrassy'nin evvelâ Alman noktai nazarından ayrılmak istememesi ve saniyen de İngilterenin hakiki maksatlarını katiyetle bilmemesidir [58]. Nihayet 27 birincikânunda Andrassy resmen cevap veriyordu: Sulha müncer olacak bir tavassut teşebbüsüne esas teşkil edecek mahiyette olmıyan Babıâlinin 12 tarihli sirküleri üzerine dahi Avusturya, ötedenberi takip ettiği bitarafılık siyasetini, kabulü takdirinde sulh şartlarını formüle etmeğe de mecbur kalacağı cihetle, değiştirmeyecektir. Bununla beraber Avusturya - Macaristan hükûmeti muharipler arasında bir gûna başlayacak olan sulh müzakerelerine iştirak ve aynı zamanda zamin ve hemhudut bir devlet sıfatiyle, Yakın Şarka ait meselelerin tanziminde kendine düşen meşrû nüfuzunu kullanmak hakkını muhafaza eder.

Osmanlı hükûmeti Andrassy'nin bu vadini memnuniyetle harşılıyor ve devletin istiklâl ve tamamiyetini garanti eden Paris Muahedesi hükümlerine yine herkese hürmet ettirmekte Avusturyanın nüfuzunun büyük rol oynayacağı ümidini izhar ediyordu [60].

Fransa hükûmeti sirküler depeşi, harbin ortaya çıkardığı muhtelif meseleleri katî ve devamlı bir surette halletmeği şiddetle arzu ettiğini ve bu hususta sırası gelince birlikte çalışacağını izhar ederek karşılamaştı; lâkin resmî ve katî cevabını diğer kabinelerle fikir teatisi yaptıktan sonraya tehir etmişti [61]. O günlerde Paris'te yeni teşekkül eden kabinenin Hariciye Nazırı Mr. Waddington'u ilk defa olarak ziyaret eden Paris sefirimiz Ârifi Paşaya bütün sempatilerini ve sülhun iadesi hususundaki samimî arzusunu izhar etmekle beraber, aldığı haberlere göre Rusyanın bir tavassutu kabul etmeyeceği anlaşılmakta olduğunu, Berlin ve Viyananın Rus noktai nazarına iştirak ettiklerini, Londrada ise henüz bir karar ve-

[57] Server Pacha aux Représentants de Turquie à Vienne, Rome, le 23 décembre 1877; Arşiv.

[58] Essad Bey à Server Pacha, Vienne le 27 décembre 1877; Arşiv.

[59] Essad Bey à Server Pacha, Vienne, le 27 décembre 1877; Arşiv.

[60] Server Pacha à Essad Bey, le 30 décembre 1877; Khalil Bey à Server Pacha, Pesth, le 1er. Janvier 1877; Arşiv.

[61] Aarifi Pacha à Server Pacha, Paris, le 13 décembre 1877; Arşiv. M. de Banneville, Ministre des Affaires Etrangères, à M. de Moüy. Chargé d'Affaires de France à Constantinople, Versailles le 13 décembre 1877; D. D, F., 1er. serie, II, No. 218, p. 222.

rilmiş olmamakla beraber mütereddit İngiliz siyasetinden katî bir karar ümit edilemeyeceğini söyledikten sonra, kendini sırf müteaddit dahilî işlerinin reorganizasyonuna hasretmek kararında olan Fransız hükûmetinden bir inisiyatifin beklenmeyeceğini bildırıyordu [62].

Osmanlı devlet adamlarının maruf kiyasetinden zamanı ve sırası gelince sulh lehine böyle bir teşebbüste bulunacağını esasen beklediğini söyleyen İtalya Hariciye Nazırı M. Melegari, Pilevnenin şerefli sukutunu [63] müteakıp yapılan bu demarş için hakikaten daha münasip bir zaman ve fırsat intihap edilemeyeceği kanaatinde olmakla beraber ancak diğer Avrupa kabinelerinin fikirlerini anladıktan sonra hükûmetinin katî cevabını verebileceğini sefirimize bildırıyordu [64]. Daha sonra İtalya hükûmeti, diğer devletlerle fikir taatısi yapıp bunlar arasında bir anlaşma husule gelmediğini görünce kendinin de katî bir cevap verecek vaziyette olmadığını ileri sürüyordu [65]. Gün geçtikçe Roma kabinesinin Berlin ve Viyana'nın fikrine iştirak ettiğini anlıyoruz. Filhakika M. Melegari 25 birincikânunda sefirimize, şahsî fikrine göre Türkiyenin doğrudan doğruya Rusyaya müracaat etmesinin en doğru bir hareket olacağını ve Yunanlılar da muhasamata başlamadan evvel sulh mukaddematının ihzar edilmesini tavsiye ediyordu. Nazırın fikrine nazaran henüz nisbeten çok müsait şartlar altında sulh mukaddematını elde etmek mümkündür. Bir defa bu elde edildikten sonra Şarkta bu kadar fazla alâkası bulunan Avrupanın Türkiye lehine müdahale etmekte gecikmeyeceği aşıkardı [66].

İstanbul hükûmetinin 12 birinci kânun tarihli demarşına karşı Londra kabinesinin aldığı vaziyet bilhassa enteresandır. Harbin başındanberi gayri faal ve mütereddit olmasına rağmen dostane bir siyaset takip eden ve Rusların Türklere karşı elde ettikleri askerî muvaffakiyetler karşısında ahalisi galeyane gelerek ikinci kânun 1878 başında Rusya aleyhine yeniden mitingler tertip eden [67] İngilterenin böyle müşterek bir tavassutta öneyak olmasını beklemek Babîâlinin en ziyade güvendiği hakkı idi. Halbuki Lord Derby mahut sirküleri alınca diğer kabinelerin bu husustaki kararlarını beklemeği zarurî addediyor ve onlar menfi bir vaziyet takındıkları takdirde hükûmetinin ne

[62] Aarifi Pacha à Server Pacha, Paris, le 18 décembre 1877; Arşiv.

[63] « . . . la chute glorieuse de Plevne . . . ».

[64] Turkhan Bey à Server P., Rome, le 13 décembre 1877; Arşiv.

[65] Turkhan Bey à Server P., Rome, le 18 décembre 1877. Server P. aux représantants de Turquie à Vienne et Rome, le 23 décembre 1877; Arşiv.

[66] Turkhan Bey à Server Pacha, Rome, le 25 septembre 1877; Arşiv.

[67] Schul. Geschkldr., Bd. 18, S. 259.

yapacağını şimdiden söyleyebilecek mevkide olmadığını ilâve ediyordu [68]. Filhakika İngiliz kabinesi, Babıâli tarafından bütün büyük devletlere tevcih edilmesi hasebiyle kollektif bir mahiyet kesbeden bu sulh tavassutu talebinin, Almanyanın katî muhalefeti, sulhun teessüsünü menfaati icabı şiddetle arzu etmesine rağmen Rusyanın reddedeceğine kani bulunduğu için Avusturyanın menfi bir vaziyet takınması, İtalyanın Alman noktai nazarını benimsemesi ve nihayet Fransanın henüz bir karar vermemiş bulunması yüzünden yerine getirilmeyeceğini tesbit ettikten sonra bizzat katî bir karar ittihaz etmekte tereddüt gösteriyor ve mezkûr müracaatın tevhit ettiği meseleyi ciddi bir surette tetkik etmek üzere uzun uzun münakaşalı içtimalar akdediyordu [69]. Birçok toplantılarını işgal eden uzun münakaşa ve istişarelerden sonra nihayet Lord Beaconsfield'in takip etmek istediği siyaset üzerinde mutabakat hâsıl oluyor ve daha geç yapılacağı muarrer olan Parlamento toplantısı âcil vaziyet yezünden 17 ikincikânun 1878 tarihine alınıyordu [70]. Fakat bu tacil hükûmetin takip edeceği haricî siyasette Parlameto ile istişare etmek maksadiyle yapılmayıp ancak girişeceği tavassut teşebbüsüne ve aynı teşebbüs muvaffakiyetle neticelenmediği takdirde almak niyetinde olduğu enerjik tedbirler hususundaki kaygularına kuvvet ve şiddet vermek üzere Parlamentodan yardım parası istemek gayesiyle yapıldığını İngiliz Hariciye Nazırı sefirimize temin ediyordu [71].

Şimdiye kadar vermiş olduğumuz izahattan da anlaşılacağı veçhile, Babıâlinin 12 birincikânun 1877 tarihli kollektif tavassut müracaatı hakikaten neticesiz kalmıştı. Daha 18 birincikânunda Berlin sefirimiz Sadullah Bey, oradaki siyasî mahfillerin kanaatine ve gazetelerin yazdıklarına göre bir muvaffakiyet beklenmeyeceğini haber veriyordu [72]. Bu vaziyet karşısında, kabine içtimalarındaki münakaşalarda siyasetine galebe temin etmeğe muvaffak olan İngiliz Başvekili Lord Beaconsfield, diğer devletlerin yapamadıkları veyahut ta yapmak istemedikleri kollektif tavassut teşebbüsünü yalnız başına İngiltere namına yapmağa karar vermiş bulunuyordu. Kırالیçenin de muvafakatini aldıktan sonra Başvekil, kendi Hariciye Nazırının bile haberi olmaksızın, gayet mahremane bir şekilde 22 birinci kânun günü Musurus Paşayı yanına davet ederek bu kararını tefhim ediyordu. Ancak:

[68] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 14 décembre 1877; Arşiv.

[69] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 18 décembre 1877; Arşiv.

[70] Schult. Geschtklndr., Bd. 18, S. 259.

[71] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 20 décembre 1877; Arşiv.

[72] Sadullah Bey à Server Pacha, Berlin, le 18 décembre 1877; Arşiv.

Babıâlinin «Osmanlı İmparatorluğunun eski ve metin dostu» sıfatıyla Büyük Britanya hükûmetine münferiden tavassut için resmen bir müracaatte bulunmasının fevkalâde mühim olacağını ileri sürerek iki muharip devlet arasında hiçbir sulh şartı zikredilmeden sadece muharebeye hatime çekmek maksadiyle tavassut için İstanbuldan kendine hemen bir telgraf çekilmesini teklif ediyordu. Beaconsfield aynı zamanda Osmanlı ordusuna karşı son hâdiseler dolayisiyle uyanan itimatsızlığı gidermek gayesiyle Türk Hükûmetinin enerjik tedbirler almak suretiyle istiklâl ve mülki tamamiyetini sonuna kadar müdafaya azmetmiş olduğunu bilfiil göstermesini tavsiye ediyordu [73].

Bu haber İstanbulda büyük bir memnuniyetle karşılandı. Pek müşkül ve ümitsiz bir mevkide bulunan Padişah ve devlet adamları, kurtuluş güneşinin böylece İngiltere adalarından doğduğunu görmekte adeta bahtiyar idiler ve geniş bir nefes alıyorlardı. Abdülhamit İngiliz Başvekiline müteşekkirdir. «Asil Lord»un nasihatı mucibince hareket etmekte hiç tereddüt edilmiyor ve O St. James Kabinesinin başında kaldığı müddetçe müzakerelerin Türkler lehinde cereyan etmesine yardım edeceğinde hiç şüphe edilmiyor. Bununla beraber müteaddit defalar fütihat yapmak niyetinde olmadığını ilân eden Çar'ın sulh müzakerelerinde arazi terkini ortaya atmayacağı sanılmaktadır. Yine bazı komplikasyonlar doğmasının önüne geçilmesi için müzakere cereyanının Türk Hükûmetine meçhül kalmaması lüzumlu addediliyor ve bu hususta Lord Beaconsfield'in vadine tâm itimat gösteriliyordu [74].

Bu haleti ruhiye içinde bulunan Babıâli mümkün mertebe vakit kaybetmeksizin 12 birinciteşrin tarihli teşebbüsünün par prensip her tarafta sempati ile karşılmasına rağmen bir netice vermediği cihetle şimdi her iki memleketi de tahrip eden harbi sona erdirmek ve daha fazla kan dökülmesinin önüne geçmek maksadiyle İmparatorluğun eski ve sadık dostu Büyük Britanya hükûmetine muharipler beyninde tavassut etmesi için resmen (matlup şekilde) müracaat ediyor ve bunun reddedilmeyeceği ümidini de ilâve ediyordu [75].

Bu aralık beyhude vakit geçirmekle Rusların mütemediyen ilerlemelerini ve binnetice Rus mutalebâtının artmasını arzu etmediği anlaşılan İngiltere Hükûmeti 24 birincikânun sabahı (ki aynı gün Noele raslamaktadır) İstanbuldaki sefirine, Kıraliçe Hükûmetinin

[73] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 22 décembre 1877; Arşiv.

[74] Server Pacha à Musurus Pacha, le 26 décembre 1877; Arşiv.

[75] Server Pacha à Musurus Pacha, le 24 décembre 1877; Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 26 décembre 1877; Arşiv.

Çar Hükûmeti nezdinde Rusyanın sulh müzakerelerine girişmek arzusunda olup olmadığını sormasına Sultanın muvafakat edip etmeyeceğini anlamak için emir vermiş, müspet cevap alınca artık Musurus Paşanın getireceği haberi ve resmî müracaatı beklemeğe lüzum görmeksizin Petersburg'taki sefirini bu işe memur etmiş bulunuyordu [76]. Musurus Paşa Server Paşanın 24 tarihli telgrafını alır almaz Hariciye Nazırından evvel Başvekile giderek takdim edince Lord Beaconsfield telgraf metninin fevkalâde ve mükemmel olduğunu, bir tek kelimesini bile değiştirmeye lüzum olmadığını söylüyor ve Babıâlinin tavassut talebinin daha şimdiden kabul edilmiş addedebileceğini temin ediyordu. Ertesi güne tesadüf eden perşembe günü bir kabine içtimai akdetmek üzere Noel münasebetiyle köylerinde bulunan nazırları hemen Londraya davet edeceğini ve içtimadan evvel sabahleyin Vindsor Şatosuna giderek Kırالیçe Hazretlerine tavassut demarşını arzedeceğini ve büyük bir Türk dostu olan hükümdarın [77] bunu memnuniyetle karşılayacağından emin olduğunu sefirimize anlatan Lord Beaconsfield, İstanbul hükûmetinin askerî hazırlıklara enerji ile devam etmesinin pek mühim olduğunu bir defa daha tekrar ediyordu [78].

27 birincikânun günü İngiltere hükûmeti Petersburg'taki sefiri Lord Loftus'u, sulh akdine amade olan Türklerin arzularına tevfiikan Rus hükûmetinin sulh müzakerelerini açmağa hazır olup olmadığını sormağa davet etmiş [79] ve aynı zamanda bu teşebbüsüne Majeste Kırالیçe hükûmetinin harbe nihâyet vermek arzusuna iştirak etmeleri zarurî olan diğer bitaraf devletlerin müzaherette bulunmalarını rica etmişti [80].

Lord Beaconsfield'in bu ricasına rağmen yardımıyle sulhün teessüsüne en ziyade müessir olacağı bedihî olan Alman hükûmeti, harbin bir ân evvel bitmesi konusunda Büyük Britanya hükûmetiyle şeklen hemfikir olmakla beraber, buhranın başındanberi takip edegeldiği bitarafane ve Şark meselelerine doğrudan doğruya karışmamak siyasetini bu defa da muhafaza ederek muhariplerden yalnız birinin talebi üzerine tavassutta veyahut tavassut teşebbüsüne iştirakte bu-

[76] Lord Derby to Musurus Pacha, Foreign Office, december 27 th., 1877 ; Arşiv.

[77] «Vous devez savoir, m'a-t-il dit, par paranthèse, que la Reine est très turque; bak : ayak notu 78.

[78] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 26 décembre 1877; Arşiv.

[79] «. . . à demander au Cabinet russe si, la Turquie se déclarant prête à conclure la paix, la Russie était prête à accueillir des ouvertures de paix . . . »; D. D. F., p. 222, haşîye 1.

[80] G. P., II, s. 162, Anmerkung • Yine bak : ayak notu 79.

lunamıyacağıında ve yine 12 birincikânun tarihli sirkülerden sonraki noktai nazarında sabit kalacağıında ısrar ediyordu [81].

Fransa hükûmeti de Petersburg'taki İngiliz teşebbüsüne resmen muavenet etmekten imtina ediyordu. Lâkin yine sulh uğrunda manevî müzaheretten çekinmiyor ve gerek Çar ve gerekse Gorçakof nezdinde, kan dökülmesini durdurmak ve bilhassa bu yüzden İngiliz hükûmeti ile ihtilâfa sebebiyet vererek İngiltereyi kendi nden soğutmak neticesine müncer olacak bir vaziyet ihdas etmekten kaçınılacağı ümidini izhar etmekten geri durmuyordu. Filhakikâ Waddington'un istihbaratına göre Türklerin müdafaa kuvvetleri henüz tamamen sona ermiş değildi. Harp sahnesinin İstanbul'a yaklaşması ile İngiliz harekâtı pek müessir bir şekil alabilecek ve Türkiye mücadeleyi çok daha uzatmağa muktedir olabilecekti [82]. Halbuki Fransız hükûmeti bilâkis harbin bir ân evvel bitmesini ve muzaffer Rusyanın Babıâliye tahmil edeceği sulh şartlarının harp harici kalan devletlerce dahi kabul edilebilecek bir mahiyette olmasını arzu etmekte idi. Bununla beraber tam mânasiyle müstakil bir siyaset takip etmeğe ve bundan dolayı da ne harbe müdahale ve ne de tavassut etmeğe azmetmiş bulunuyordu [83].

Umumiyetle İngilterenin bu son teşebbüsü hakkında efkârı umumiyenin kanaatı, demarşın muvaffakiyetsizlikle neticeleneceği merkezinde idi. Viyana ve Brüksel gazeteleri bu mesele ile uzun uzadıya meşgul oluyorlar ve menfî neticeye varıyorlar, hattâ bundan bir takım ihtilâflı meseleler doğacağını kuvvetle tahmin ediyorlardı.

Petersburg'tan cevap bekliyen Lord Derby, demarşının Rusya'da nasıl karşılanacağını ve Rus hükûmetinin sulh şartlarını bildirip bildirmeyeceğini henüz bilmemekle beraber, Çar hükûmetinin ağılebi ihtimal Babıâli ile doğrudan doğruya müzakerelere girişmek kararında sebat edeceği zannında idi [84]. Halbuki Türkiyenin esas gayesi, Rusya ile doğrudan doğruya müzakereye girişmemek idi ve bu maksatla evvelâ Paris muahedesini imza eden devletlere, bundan bir netice istihsal edemeyince şimdi de Lord Beaconsfield'in teklifi ve teşviki ile İngilterenin tavassutuna müracaat etmiş bulunuyordu. Babıâli, Rusların yanlış olarak zannettikleri halin tamamen aksine olarak, kendini

[81] V. Bülow an den englischen Botschafter in Berlin Lord Odo Russel, den 3. Januar 1878; G. P. Nr. 300. Mr. Tibi, Chargé d'Affaires de France à Berlin à M. Waddington, Berlin, le 6 janvier 1878; D. D. F., 1 er serie, Tome II, No. 227.

[82] M. Waddington à M. le Général Le Flô, Ambassadeur de France à Saint-Pétersbourg, Paris, le 31 décembre 1877; D. D. F., 1 er serie, II, No. 223.

[83] D. D. F., 1 er serie, II, No. 225.

[84] Essad Bey à Server Pacha, Vienne, le 31 décembre 1877. Karatheodory Pacha à Server Pacha, Bruxelles, le 1 er janvier 1878; Arşiv.

henüz hiçbir suretle büsbütün mağlûp addetmiyor, Rusyaya doğrudan doğruya müracaat ederek sulh ricası ızdırarında kalmış vaziyette telâkki etmiyor ve bitaraf devletleri de bu hususta ikna etmeğe çalışıyordu [85].

Rusyada ise vaziyet hiç te böyle telâkki edilmiyor, Türklerin naçar kaldıklarına inanılarak her istediklerini Türklere dikte ettirebilmek için İngiliz tavassutunu kabul etmemeğe karar verilmiş bulunuyordu. Filhakika İngiliz sefiri ile Prens Gorçakof arasında 30 birincikânun günü yapılan mülâkat, pek nazikâne olmakla beraber, İngiliz teklifine karşı katî bir red cevabı teşkil eder. Bu mülâkatta Gorçakof Lord Loftus'a tavassut lâfzını kale almaksızın - fakat katiyetle reddedileceğini de ihsas ederek - Türklerin yüksek askerî makamlarının Tuna ve Anadolu cephelerindeki Rus kumandanlarına müracaat ederek ne gibi şartlarla muharebeye nihayet verilebileceğini onlardan öğrenmeleri lâzımgeldiğini bildiriyordu [86].

Ümit dolu ve heyecanlı bir intizar devresinden sonra Rus cevabının mahiyetini öğrenen Babîâli hayal inkisarına ugramış bulunuyordu. Maamafih kendi tavsiyesiyle Türklerin tavassut müracaatını kabul edip teşebbüste bulunan İngiltere hükûmetinden Rus cevabının ve bu cevaba karşı ne vaziyet takınacağıının resmen bildirilmesini beklemekte kendisini haklı buluyor ve mütareke hakkında ancak bundan sonra fikir dermiyan etmeyi münasip görüyordu [87]. Esasen Türk devlet adamları kayıtsız ve şartsız bir mütareke aktını pek mahzurlu buluyorlardı. Çünkü bu takdirde düşman tevakkuf zamanından ve mevsimden bilistifade yeni muharebeler için ordusunu tanzim, tensik ve takviye etmeğe fırsat bulmuş olacaktı. Binaenaleyh İstanbulda mütareke aktinden evvel Rusyaya sulh müzakerelerine esas

[85] Musurus P. à Server P., Londres, le 29 décembre 1877; Arşiv.

[86] « Je viens comme la colombe de l'arche » a dit en entrant Lord Loftus. « Soyez le bienvenu, a répondu le chancelier ; voyons cependant quelle branche d'olivier vous apportez. ». « La Turquie désire la paix, a repris Lord Loftus, et je suis chargé de vous demander si la Russie est disposée à l'accepter ». « Nous la souhetons comme Elle, a dit à son tour le prince, mais la Porte doit d'abord s'adresser par ses officiers généraux aux cammandants en chef de nos deux armées de Bulgarie et d'Asie-Mineure qui leur devront faire connaître à quelles conditions ils peuvent consentir à une suspension des hostilités » Le mot de médiati on n'a pas été prononcé par Lord Loftus et le Chancelier m'a (Fransız sefirine) fait observer avec insistance pour bien marquer sans doute que tout démarche qui aurait eu plus ou moins une signification de ce genre, aurait été péremptoirement repoussée . . . Bak : D. D. F., 1 er serie, II, No. 226.

[87] Musurus Pacha à Server Paca, Londres, le 1 er janvier 1878; Arşiv.

[88] Server P. à Musurus P., le 1 er janvier 1878; Arşiv.

teşkil etmek üzere Paris muahedelerini kabul ettirmenin daha faydalı olacağı kanaati vardı [88]. Fakat bu mesele üzerinde katî bir karar ittihaz etmeden evvel Rus cevabı hakkında İngiliz kabinesinin alacağı vaziyeti beklemek lüzumu hiss olunuyordu [89].

Rus cevabına muttali olan İngiliz kabinesi ise 2 ikincikânun günü içtima ederek vâzietini tetkik etmeğe başlıyorsa da o gün katî bir karara varamıyor [90], ancak ertesi günkü toplantısında uzun müzakerelerden sonra Rusların teklif etmekte oldukları şartlar dahilinde mütareke için doğrudan doğruya kendilerine müracaat etmelerini Türklere tavsiye ediyordu [91].

İngiliz kabinesinin böyle bir vaziyet takınacağı İstanbul'da hiç te ümit edilmemekte idi. Bundan dolayı mezkûr cevap Babıâliyi, bu âna kadar büyük ümitler vererek birlikte çalışmış olan Büyük Britanya devlet adamlarına karşı âdeta bir infiale sevk etmiş ve telaşe düştürmüştü [92]. Maamafih yine İngilterenin müzahareti ümit ediliyor ve onun tavsiye ettiği şekilde hareket etmekten başka çare kalmadığı idrak edilerek Ruslar tarafından teklif edilen mütarekeyi prensip itibarıyla kabul etmek mecburiyeti hiss olunuyordu. Babıâli bu son kararını Londraya bildirirken aynı zamanda derhal muhasamata nihayet verilmesini temin etmek maksadiyle İngiltere hükümetinin Petersburg'da teşebbüse geçerek Rus kumandanlarına bu yolda emir verilmesine delâlet etmesini de rica ediyordu [93]. Bundan başka Osmanlı hükümeti Rusya hükümeti ile irtibat halinde bulunmadığı cihetle İngilterenin Petersburg'ta mütareke esaslarını tesbit etmesini dahi, yerinde ve tabii addediyor ve bu esaslar bir defa tesbit ve Babıâli tarafından kabul edildikten sonra Avrupa ve Asyadaki kumandanlarına müzakereye girişmek için emirler verebileceğini ileri sürüyordu. Türk hükümetinin telâkkisine göre aynı şekilde Rusyanın da kan dökülmesinin daha ziyade uzamasına mani olmak arzusu sabit olduktan sonra, mütarekeden maksat sulhün tekrar tesisi olacağı cihetle, mütareke şartları sulh müzakereleri esasları ile birlikte ve aynı zamanda tesbit edilecekti. Bu sulh müzakerelerinin esasını ise, İmparatorluğun tamamiyetini ve istiklâlini garanti eden Paris Muahedesi

[89] Musurus P. à Server P., Londres, le 1 er janvier 1878; Arşiv.

[90] Musurus P. à Server P., Londres, le 2 janvier 1878; Arşiv.

[91] Lord Derby'nin sefirimiz Musurus Paşaya verdiği resmî cevabı ele geçirmek maalesef mümkün olamadı. Fakat Server Paşanın 4 ikincikânun tarihli Musurus Paşaya çektiği bir telgraftan bu cevabın mahiyetini anlıyoruz.

[92] Server P. à Musurus P., le 4 janvier 1878; Arşiv.

[93] Server Pacha à Musurus Pacha, le 4 janvier 1878; Arşiv.

teşkil edecekti [94]. Bu hareketiyle doğrudan doğruya Rusyaya müracaat etmek zaruretinde kalan Osmanlı hükûmetinin, dolambacı yollardan kendini Çarın kucığına düşmüş olmak vaziyetinden ve bunun tevliht edeceği muhakkak olan ağır neticelerinden kurtarmak istediği anlaşılmaktadır.

Hükûmetinin bu arzularını bildiren Musurus Paşaya Lord Derby, iki muharip devlet mutareke hakkında anlaşmadan evvel askerî harekâta nihayet vermek talebihin yepyeni bir şey olduğunu söylüyor, fakat bunu ilk nazarda kabul edilemeyecek bir şey olarak addetmiyordu [95]. Lâkin İngiliz Kabinesi 7 ikincikânun günü içtima ederek mezkûr talepleri tetkik ettikten sonra bu kabil tekliflere Rusların muhakkak surette menfî cevap vereceklerini nazarı itibara alarak, ne mütareke aktolununcuya kadar muhasamatın tatili, ne de mütareke esaslarının Rus hükûmeti ile kararlaştırılması hususunda İngilterenin Petersburg'ta teşebbüse geçemeyeceği kararını veriyordu. Babıâliye de, Prens Gorçakof'un mütareke şartları esasları ve teferruatı hakkında lâzım gelen direktifi göndermiş bulunduğu cihetle, Anadolu ve Rumelideki Osmanlı orduları kumandanlarına muktazî talimat göndermek suretiyle Rusya ile irtibat tesîs etmesini tekrar tavsiye ediyordu [96].

Rus ordusu bu müzakereler ve muhaverelerle geçen günlerden azamî derecede istifade ederek mümkün mertebe fazla arazi işgal etmek ve böylece Türk mukavemetini asgarî hadde indirmek maksadıyla [97] mütemadiyen ileri hareketlerine devam ediyor, Rumelide Balkanları her zamankinden daha ziyade tazyik ettiği gibi Asyada Erzurumu zaptetmeğe gayret sarfediyordu. General Gurko, kış ortasında tabiatın bütün huşunetine karşı bir hafta mücadeleden sonra 31 birincikânunda Taşkesen mevkiinde akşamın saat altısına kadar devam eden şiddetli bir muharebeyi müteakıp müstahkem mevzileri zaptetmeğe muvaffak olmuş ve geceleyin Türk kuvvetleri geri çekildikten sonra 1 ikincikânunu 1878 de Sofyaya doğru yürümeğe başlamıştı. Rus ordusunun merkez kısmı dahi Keçidere ve İhtiman mevkillerinden Balkanları aşarak Kızanlığ'ı zaptediyor ve bu suretle Türklerin Şıpka ordusu mahsur bırakıldıktan sonra General Radetzki 32000 kişilik bir Türk ordusunu olduğu gibi teslim alıyordu (8 - 9

[94] Server Pacha à Musurus Pacha, le 5 janvier 1878; Arşiv.

[95] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 5 janvier 1878; Arşiv.

[96] Vesika No. 3. Bu vesikalar T. T. Kurumunun Tarih Belgeleri adındaki serinin ikincisinin teşkil edecek olan «XIX. asrın ikinci yarısına ait vesikalar» da II. kısımda çıkacaktır.

[97] Server Pacha à Musurus Pacha, le 7 janvier 1878; Arşiv.

ikincikânun 1878). Anadolu cephesinde ise Ruslar Erzurumun muhasarasını ikmal etmiş bulunuyorlardı [98].

Bu vaziyet karşısında İstanbul hükümeti bir yandan Edirneyi tehdit eden düşmanın ileri harekâtına karşı, siyasi müzakereler her ne şekilde olursa olsun, Rus taleplerini mümkün mertsbe tahfif etmek gayesiyle askerî bakımdan elinden gelen her şeyi yapmak yolunda olup Edirne önünde bir müdafaa hattı teşkil etmeğe karar verirken [99] diğer yandan mütareke nekadar çabuk aktedilebilirse o nisbette kendi lehine olacağını [100] müdrük olmakla beraber, mütareke meselesinde İngiltereden hiçbir yardım beklenemeyeceği sabit olmakla kendini Ruslarla karşı karşıya yalnız başına terk edilmiş buluyor; carnaçar Lord Derby'nin tavsiyesine uyarak 8 ikincikânun tarihinde Avrupa ve Asyadaki kumandanlarına sırf askerî mahiyette bir mütareke akdetmeleri için lâzım gelen emirleri veriyor [101]; aynı zamanda mezkûr cephelerdeki Rus kumandanlarını keyfiyetten haberdar ediyordu [102]. Böylece Osmanlı hükümeti bilmeceburiye Ruslarla doğrudan doğruya müzakereye girişmek için ilk adımı atmış oluyordu.

Osmanlı devleti yalnız Rusya ile harp halinde bulunmıyor, fakat aynı zamanda mağlûbiyeti tahakkuk edince kendine harp ilân eden Karadağ ve Sırbistan prenslikleri ile de muharip vaziyette bulunuyordu. Binaenaleyh yalnız Ruslarla mütareke akdetmekle tekmil muhasamata tam mânasiyle bir hatime çekmiş olmayacağından, mezkûr prensliklerle de mütareke akdi lâzım geliyordu. Fakat Babıâli Türk kumandanlarının, ne doğrudan doğruya bahsi geçen prensliklerle, ne de onlarla mütareke hususunda Rus kumandanlarıyla müzakereye girişemeyecekleri kanaatinde idi.

Lord Derby, İstanbulda Vükelâ Heyetinin, kendi tabiri ile «pek müdebbirane» [103] davranarak İngiliz hükümetinin tavsiyesi mucibince verdiği-Ruslarla bizzat müzakereye girişmek-kararından pek memnun görünüyordu. Hariciye Nazırı, Babıâlinin Karadağ ve Sırbistan ile olan vaziyet hakkındaki mülâhazalarını tamamen haklı bulmakla beraber bu hususta mezkûr prenslikleri, bilhassa gayri lâyük bir ha-

[98] Schult.. Geschtsklndr., Bd. 19, 1878, s. 453-454; Vesika No. 5, 7.

[99] Vesika No. 6.

[100] Vesika No. 1; «Düşmanın Balkanlardan tecavüzatı haliyesine mebni emri mütarekenin bir gün ve bir saat evvel kararlaştırılması farz derecesinde idügi Meclisi Vükelâda müttehiden tezekkür olunmuş».

[101] Server P. à Musurus P., le 8 janvier 1878; Arşiv.

[102] Le Ministre de la Guerre à S. A. II. le Grand Duc Nicolas et à S. A. II le Grand Duc Michel, Constantinople, le 7 janvier 1878; Arşiv.

[103] «Très sagement»; Bak: ayak notu 104.

reket takip etmiş olan Sırbistan nezdinde kendinin hiçbir teşebbüs-
te bulunamayacağını, fakat Rus kumandanlarının küçük müttelik-
lerine emri vakii kabul ettireceklerinden emin olduğunu ilâve ediyor-
du. Nihayet mütarekenin bir ân evvel aktedilmesinin Türkiye için
en faydalı olduğunda Babıâli ile hemfikir olan Lord Derby, hükûme-
tinin mütareke müzakerelerine iştirak edemeyeceğinde ısrar ediyor,
fakat mütareke müzakerelerinin cereyanı hakkında İngiliz kabinesinin
haberdar edilmesini faydalı bularak Rus teklifleri kabul edilmeyecek
derecede ağır oldukları takdirde mümkün olan her şeyi yapacağı va-
dinde bulunuyordu [104]. Lord Beaconsfield dahi mütareke müzakerelerinin
cereyanı hakkında kendinin haberdar edilmesini bilhassa gayet mühim
addediyordu. Zira, eğer Rus şartları kabulü gayri kabil mahiyette veya pek
ağır olacak olursa bunlar efkârı umumiyenin önüne serilmekle İngilterede
muazzam ve kuvvetli bir mevcudiyet teşkil eden Anti-Rus partisine,
Başvekilin siyasetini takviye edecek müessir bir silâh hizmetini görebilecekti [105].

Muharipler beyninde mütavassıt rolünü oynamak ve binnetice işe
filen müdahale etmiş olmak istememekle beraber Babıâliye karşı hiç
olmazsa manevî bir yardımı üzerine almış olan İngilterenin meseleye
şimdilik karışmamak hususunda vermiş olduğu bu kati cevabına rağmen
İstanbulda Büyük Britanya hükûmetinin yardımından büsbütün
ümit kesilmiş olmamalıdır ki mütareke aktını tâcil etmek için bir kere
daha Lord Derby'e müracaat edilerek 24 saattenberi Rus kumandanlarına
çekilen telgraf cevaplarının elan alınamamasıyla muhasamat tati-
linin sürüncemede kalmasına, geçen her dakikanın ise vaziyeti Tür-
kiye için daha vahim bir hale soktuğuna ve hattâ bizzat hükûmet
merkezinin tehdit edilmekte olmasına Lordun nazarı dikkatî celbolu-
nuyordu [106]. Osmanlı hükûmetinin bu son müracaatı, kendini
adetâ İngiltere tarafından oyalanmış ve müzaheret hususunda aldatal-
mış olduğu hissini veriyordu. Lord Derby Babıâlinin kendini İngil-
tereden beklemekte olduğu yardım hakkında aldanmış telâkki ettiğini
Britanya hükûmetinin teessürle öğrendiğini, Rusya ile sulh müzake-
lerine girişmek teşebbüsünde bulunmak ve Rusyadan bir mütareke-
ye muvafakat istihsal eylemiş olmakla Kırılçe hükûmetinin Babıâliye
fevkalâde mühim bir hizmet ifa ettiğini ifade ettikten sonra, bu te-

[104] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 9 janvier 1878; Arşiv.

[105] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 9 janvier 1878; Arşiv.

[106] Server Pacha à Musurus Pacha, Londres, le 9 janvier 1878; Arşiv.

menniler hususunda da yine doğrudan doğruya Rusyaya müracaat edilmesi lâzım geldiğini tekrar ediyordu [107].

İstanbulda sabırsızlık ve heyecanla beklenen Rus kumandanlarının cevabı telgrafları ertesi gün, 10 ikincikanun 1878 tarihinde buraya vâsıl olmuş bulunuyordu. Bunlardan Grand-Duc Michel yalnız 8 tarihli telgrafı almış olduğunu işar etmekle iktifa ediyordu [108]. Buna mukabil Grand-Duc Nikolas mütareke müzakerelerini icra etmeğe selâhiyettar olduğunu, fakat sulh esasları kabul edilmedikçe mütareke aktı mevzuubahs olamayacağı cevabını veriyordu [109]. Bu sonuncusu ise Babıâlinin istemediği şekilde bir cevaptı. Cephe kumandanlarına sırf askerî bir mütareke akdetmeleri için salâhiyet veren Babıâli, haklı olarak mütareke ile sulhü ayrı ayrı, yani birincisini askerî ve ikincisini siyasî birer mesele olarak telâkki ediyordu. Anlaşıyor ki, 1871 de Bismarck'ın Gambetta'ya yapmış olduğu gibi şimdi de Ruslar her halde İngiliz tavassutunu reddetmiş görünmeksizin kabul etmemek gayesiyle sulh şartlarını mütareke şartlarıyla aynı zamanda ve birlikte Türklere kabul ettirmek emelinde idiler. Paris muahadesi esaslarını sulh şartları esasatı olarak görmekten başka bir arzusu olmadığını birçok defalar tekrar eden Babıâli için [110] bu, beklenmedik bir talepti. Gayri müsait vaziyete rağmen meselenin müstaceliyeti karşısında Osmanlı hükûmeti bir yandan sulh şartlarının nelerden ibaret olacağını bildirmesi için Grand-Duc Nikolas'tan rica ederken [111], diğer taraftan Nikolas'ın cevabını büyük devletler nezdindeki mümessillerine tamim ediyor [109] ve aynı zamanda mezkûr cevabın Londra'da, membaı belli olmaksızın, neşredilmesi için Musurus Paşaya talimat veriyordu [112].

Rusların böyle bir talepte bulunacaklarını, anlaşıldığına göre, İngiliz devlet adamları da beklemiyorlardı. Şıpkı hezimetine ve ora-

[107] Telegramme de Lord Derby à Server Pacha en date du 9 janvier 1879; Arşiv.

[108] Grand Duc Michel, Commandant en chef de l'armée de Caucase, au Ministre de la Guerre Réouf Pacha, Tiflis, le 9 janvier 1878; Arşiv.

[109] Server Pacha aux Représentants de la Sublime Porte, le 10 janvier 1878; Arşiv.

[110] Server Pacha à Musurus Pacha, le 6 janvier 1878; Server Paşa bu telgrafında Alman sefiri ile yaptığı bir görüşmeden bahsediyor ve sulh akti için Babıâlinin ne gibi şartlar arzu ettiğini soran sefire şu cevabı vermiş olduğunu bildiriyordu: «Pour nous, . . . , il n'y a qu'une seule condition, c'est le maintien du Traité de Paris. Le Prince Reuss (Alman sefiri) m'a répliqué que le fait même de la guerre devait modifier cet acte»; Arşiv.

[111] Le Ministre de la Guerre au Grand Duc Nicolas, le 10 janvier 1878; Arşiv.

[112] Sérver Pacha à Musurus Pacha, le 10 janvier 1878; Arşiv.

daki ordunun esir düşmesine hayli esef eden Lord Beaconsfield, en ziyade Babıâlinin Rus ilerleyişi karşısında düşmüş bulunduğu telâş ve dehşete dair İstanbul sefirinden almakta olduğu haberlerden müteessir oluyordu. 1828 senesinde Rusların Edirneye gelmeleri üzerine İstanbulda hâsıl olan dehşetin General Dipiç'in muzafferiyetine en büyük âmil teşkil ettiğini Türk hükûmetine hatırlatan başvekilin fikrine göre kış mevsiminde büyük bir ordunun ileri hareketi mümkün olamayacağından, henüz nevmidiye mahal yoktu. Çünkü Tuna kalelerinden Edirne önüne getirilecek takviye kuvvetleriyle hemen 100000 kişilik bir müdafaa ordusu teşkil edilmesi mümkündü. Halbuki şimdi Babıâli ne yapacağını şaşırılmış bir hale gelirse Ruslar cesaret alacaklar ve isteklerini artıracakları gibi, bu halin İngilteredeki taraftarlarımız üzerinde menfi bir tesir yapacağı da muhakkak idi. Lord Beaconsfield, yakında içtima edecek olan parlâmentoda bu mesele üzerine büyük münakaşalar cereyan edeceğinden emin ve fakat parlâmento ve kiralıçadan kendi siyaseti için lâzım gelen muaveneti göreceğinden ümitvar idi. Eğer Türkler sırf kendi güçlerine dayanarak düşmanı Edirne önünde altı ilâ sekiz hafta durdurabilecek kuvvetli askerî tedbirler almağa muktedir olabilirlerse, İngiliz hükûmetinin Türkler lehine müessir harekâta geçeceğini emniyetle vadederek Osmanlı hükûmetini şiddetle mukavemete teşvik ediyordu. Eğer Türkiye hükûmeti kendinin gösterdiği yolu tutacak olursa Grand Duc Nikolas'ın telgrafnamesine, mütareke görüşmelerine sulh esaslarının karıştırılmıyacağı mealinde cevap vermesi icap edeceğini teklif eden Başvekil aksi takdirde, yani mukavemet muhal addedilip Rus talepleri kabul edileceği takdirde, parlâmentoyu mukarrer vaktinden evvel içtima davet ederek Osmanlı devletine yardım etmek için sarfetmiş olduğu bunca mesaiye ve aldığı tedbirlere teessüf etmekten başka birşey yapamayacağını beyan ediyordu [113].

Lord Beaconsfield böylece müphem vaatlerle Babıâliyi şiddetle mukavemete teşvik ederken, yukarda söylediğimiz gibi İstanbulda Rus taleplerini kabul etmek hususunda çoktan karar verilmiş ve sulh şartlarının nelerden ibaret olduğunu anlamak için Grand Duc Nikolas'ya telgraf çekilmiş bulunuyordu. Filhakika Rumelide Rus tazytkına karşı koymağı Babıâli imkânsız addediyordu. Parlâmento ayın 17 sinde içtima edip müttefik sıfatıyla İngiliz donanmasının Boğazlardan içeriye girmesini kararlaştırırsa bile bunun Rus ilerleyişine mâni olmayacağı ve binnetice paytahtı yakından tehdit eden büyük tehlikeyi

[113] Vesika No. 8; Londra sefaretinden 10 II. kânun tarihli «gayet mahremane ve hususî» telgraf.

bertaraf edemeyeceği hususunda reyler müttefikti [114]. Vakiâ Edirne civarında daha 1877 senesi ilkbaharında her ihtimale karşı tahkimat yapılmışa başlanmış ve temmuz ayı zarfında, General Gurko'nun ilerleyişi esnasında daha ziyade çalışılarak Edirne Pile vneden çok daha vasi, muazzam ve daha kuvvetli bir sahra tahkimatı haline getirilmişti. Ancak buranın müdafaası için büyük bir ordunun yerleştirilmesi icap ediyordu [115]. Halbuki şimdi böyle bir ordu elde mevcut olmadığı gibi Rusların süratle ilerleyişi karşısında buraya cemetmeğe de imkân görülmiyordu. Buhranın başındanberi kâh ümit ve kâh yeis verici bir politika takip eden İngilterenin bu son vaidine güvenerek Edirneyi ve devlet merkezini büyük bir tehlikeye maruz bırakmak muvafık olmadığı ittifakla kabul edilerek, eğer İngiltere filen yardım etmeyip yeni bir tavassut şekli bulamazsa «Zatı Şevketsimatı Hazreti Padişahinin selâmeti devlet ve memleket için doğrudan doğruya Rusya imparatoruna müracaatle sefki dimanın önünü almağa ve bir tarıkı müsaleha bulmağa sarfı mesai buyuracakları meâlinde» İngiliz sefiri vasıtasıyla Lord Derby'ye mahremane bir telgrafla bildiriliyordu [114]. Aynı zamanda Kırılça dahi Paris Muahedesi esaslarına göre bir sulh elde etmek maksadiyle «yüksek tavassutunu kullanması için» 10 ikincikânun 1878 tarihinde Padişah tarafından telegrafla «son bir müracaat» a daha tevessül olunuyordu [116].

Ertesi gün, 11 ikincikânunda, Abdülhamit Sadrazam Etem Paşayı azlederek yerine Hamdi Paşayı tayin etti. Bu kabine tebdilinin sebebi tamamen siyasî olup büyük bir ehemmiyeti haizdir. Etem Paşa vaktinde Londra Protokolunu devletin istiklâli ile gayri kabili telif bulmuş ve bunun katiyyen reddedilmesi fikrini ısrarla ileri sürmüştü. Binaenaleyh Etem Paşa iktidar mevkiinde kaldığı müddetçe Londra

[114] Vesika No. 9.

[115] Schult. Geschtskldr., Bd. 19, 1878, s. 454.

[116] La Russie donne la plus grande impulsion aux mouvements envahissants de son armée qui menace même la Capitale de Mon Empire. Le moment est suprême, le danger est imminent et je crois de mon devoir de faire un dernier appel directement aux sentiments d'amitié dont V. M. a donné constamment des preuves précieuses tant à Mon Père qu'à Mon Oncle. Les relations personnelles que j'ai eu le bonheur d'avoir avec V. M. m'encourageant à m'adresser à Elle pour La prier de vouloir bien exercer sa haute médiation dans le but d'obtenir une paix sur la base du Traité de Paris.

Eu donnant une solution satisfaisante à la crise actuelle, V. M. acquerra de nouveaux titres à la reconnaissance éternelle de toute la nation Ottomane; je compte sur la sympathie que Mon Auguste et ancienne Amie a de tout temps montrée à Mon Empire pour connaître le plus tôt possible Sa haute décision.

Server Pacha à Musurus Pacha, le 10 janvier 1878; Arşiv

Protokolu esasları dahilinde Ruslarla müzakereye girişmenin imkânı yoktu. Halbuki hâdiselerin devlet vaziyetini pek vahim bir hale sokmuş olması dolayısıyla şimdi Rusya ile doğrudan doğruya müzakerelere girişmek mecburiyeti hâsıl olmuştu. Şu halde vaziyet icabı olarak Etem Paşanın artık ayrılması ve yerine mazideki kanaati meçhul bir şahsın gelmesi lâzım geliyordu. Abdülhamit bu hareketiyle siyasetinde bir program değişikliği yapmış olduğunu tebarüz ettirmiş oluyor ve memleketin istiklâl ve tamamîyetini muhafaza için sonuna kadar harbe devam etmek azminde olan Sadrazamın politikasından ayrılarak sulhu tesis etmeğe karar vermiş bulunduğunu izhar etmiş oluyordu. Fakat Etem Paşanın ayrılması bir cihetten de, İngiltereden beklenen muhtemel yardımdan Osmanlı Devletinin istinkâf etmekte olduğunu ifade ediyordu [117].

Kabine tebeddülünden bir gün sonra, yani ayın 12 sinde Dairei-Askeriyede vukubulan Heyeti-Vükelâ içtimaında Padişah tarafından İngiliz Kırılçasına çekilen telgrafın cevabını beklemeksizin Rusya İmparatoruna dahi sulhu tacil etmesi ricasiyle bir telgraf çekilmesinin muvafık olup olmayacağı meselesi mevzuubahs edilmişti. İngiliz devlet adamlarının malûm olan hattı hareketinden pek te müspet bir şey beklenemeyeceği kanaati umumî olduğu gibi mezkûr telgrafın cevabına intizar olunduğu, fakat bu menfi çıktığı takdirde bunu müteakıp Çara yapılacak her hangi bir müracaat düşman tarafından bir nevidi ve yeis eseri telâkki edilebileceği ve binnetice sulh şartlarını daha ziyade ağırlaştırmağa âmil olacağı mülâhazasiyle hemen Çara da böyle bir telgraf çekilmesi hususunda bir rey muhalefetle karar verildi [118]. Tam bu müzakereler cereyan ettiği esnad Grand Duc Nikolas, esas sulh takarrür etmedikçe mütarekeye muvafakat etmeyeceğini bildiriyordu [119]. Bu vaziyet karşısında Vükelâ Meclisi derhal murahaslar tayini ile müzakereye başlamanın en muvafık bir hareket olacağını ittifakla tasvip etti.

Ertesi pazar günü (13 ikincikânunu, 9 muharrem) Babıâlide içtima eden Mecliste bütün bunlar tekrar gözden geçirildiği sırada Grand Duc Nicolas'dan ikinci bir telgrafta sulh esaslarının kendisi tarafından şahsen tebliğ edileceği bildiriliyor ve bunun için Türk

[117] Schult. Geschtsklndr, Bd. 19, 1878, s. 454; G. P., II, s. 163.

[118] Vesika No. 17-9.

[119] Nicolas à Réouf Pacha, le 12 janvier 1879 : Aussitôt que l'entente sera établie sur base de paix et principes généraux d'armistice seront convenus avec moi je donnerai sans retard ordres nécessaires aux commandants... pour prendre arrangement avec commandants turcs...; Arşiv.

hükûmetince seçilecek murahhasların isimlerinin bildirilmesi ve bunların Kızanlığa gönderilmeleri rica olunuyordu [120]. Meclis bu haberden, Rusyanın işi artık bitirmek isteğinde olduğunu istidlâl ederek müzakereye süratle iptidar olunmasına karar verirken [121], Lord Derby'nin İstanbuldan Kırâlıçaya çekilen telgrafa ve Grand Duc Nikolas tarafından vaki olan teklife ıtıla kesbetmesi üzerine sefirimize verdiği cevabı muhtevi 12 ikincikânun tarihli telgrafname Hariciye Nezareti tarafından içtima halinde olan Meclise gönderiliyordu. Lord Derby'nin burada kullandığı lisan çok dikkate şayandır: Sultanın telgrafını Kırâlıçaya henüz arz etmemiş olan Hariciye Nazırı, bizzat Kırâlıça Hazretlerinin vereceği cevabın da Büyük Britanya hükûmetinin bu âna kadar takip ettiği siyasete mutabık bulunacağına şüphe edilmemek lâzım geldiğini kaydediyordu. Rusyanın esas sulh şartları takarrür etmeden evvel mütarekeye muvafakat etmeyeceği zımnındaki taleplerini teşrih etmekten imtina ederek İngilterenin şimdiye kadar takip ettiği bitaraflık politikasını muhafaza edeceğini ve binaenaleyh bu kere de bir tavassutun imkân haricinde bulunduğunu, iki seneberi tekrar ettiği gibi, İngiltereden filî bir muavenet ve müzaheret beklenemeyeceğini beyan ediyordu. Sefirimiz Musurus Paşanın, Hariciye Nazırının katî olmıyan bir takım sözlerini müteakıp, Türkiye için şimdi en mühim ve müstacel olan noktanın mütareke ve müsaleha şartlarının birlikte müzakeresi hususunda İngiliz kabinesinin muvafakat edip etmediğini anlamak ciheti olduğunu izah ederek eğer Devleti Aliye sulh müzakerelerinde Britanya hükûmetinin müzaharetinden mahrum ve Ruslarla karşı karşıya bırakılacak olursa, Paris Muahedesinin mümzisi olan diğer devletlerden Almanya ve Avusturya'nın doğrudan doğruya Rusya ile anlaşmak yolundaki tavsiyelerine İngilterenin muavenetine bel bağlanarak uyulmadığına ve harp vaziyetinin çok daha müsait bulunduğu bir sırada Rus şartlarını kabule teşebbüs edilmediğine teessüf etmeğe mecbur kalacağımızı ve eğer Ruslarla doğrudan doğruya o zaman anlaşmış olsaydık şimdi İngilterenin yaptığı gibi o zaman da biz yalnız kendi menfaatlerimizi gözetmiş olup dostumuz Büyük Britanyayı bir tarafa atmış olacağımızı ifade etmesi üzerine Lord Derby, sulh şartlarının en ziyade kendini alâkadâr eden cihetlerinde İngiltere hükûmetinin müdahale edeceğinden bunların malûm olması için Ruslarla temasa geçilmesini ve Rus tekliflerinin St. James kabinesine bildirilmesini ve ancak o vakit vaziyetin icap ettirdiği şekilde hareket edileceğini beyan ediyordu. Na-

[120] Nicolas à Réouf Pacha, Gabrova, le 12. I. 1878; Arşiv.

[121] Vesika No. 89.

zır aynı zamanda Ruslar Gelibolu'ya asker sevk ederek Çanakkale Boğazını işgal etmek niyetinde olduklarından Babıâlinin muvafakati ile İngiliz donanmasının Çanakkaleden içeri girerek Gelibolu'ya asker ihraciyle burayı işgal etmek arzusunda olduğunu izhar ve bu hususta hiçbir tazyik yapılmaksızın Türk hükûmetinin müsaadesini istihsal etmek üzere İstanbul sefirine talimat verdiğini bildiriyordu. Bu hareketinin, takip etmekte olduğu bitarafılık siyasetini haleldar etmiyeceğini ilâve eden Lord Derby'ye Musurus Paşa, hükûmetinin bu hususta ne düşündüğünü bilmediğini ve bu hususta fikir serdetmeğe salâhiyettar olmamakla beraber, eğer İngiltere devleti kendinin Türkiyenin müttefiki olduğunu ilân edecek olursa, Devleti Aliyenin memnuniyetle buna muvafakat edeceği aşikâr ise de, hali hazırda takip edilen bitarafılık siyasetinde azim bir değişiklik vaki olmadıkça ve bu hareketin, Paris muahedesini ihlâl edeceği cihetle, Devleti Aliyenin tamamiyet ve istiklâlini muhafazaya matuf olduğu hakkında İngiltere tarafından katî teminat verilmedikçe Babıâlinin bu teklifi kabul etmiyeceği zannında olduğu cevabını veriyordu [122].

Burada İngilterenin, birçok tecrübelerle sabit olduğu veçhile, malûm olan hattı hareketine rağmen Babıâlinin ne sebepten dolayı halâ bu kadar ümitler beslediği ve ısrarla İngiliz siyasetinden ayrılmak istemediği suali hatıra gelebilir. Bunu anlayabilmek için o zamanlarda İngiliz sefirinin İstanbulda oynadığı rolü hatırlamamız lâzımdır: Bilhassa Pilevnenin sukutundan beri İstanbuldaki İngiliz sefiri Türk hükûmeti nezdinde fevkalâde mühim bir rol oynamıştı. Bir yandan Türkleri, Ruslarla doğrudan doğruya müzakereye girişmemek hususunda elinden geldiği nisbette mütemadiyen teşvik etmekten yorulmuyor, diğer taraftan ise hükûmetini Türkiye lehine faal bir politika takip etmeğe ikna etmek için azamî derecede gayret sarfediyordu. Vakîâ hükûmetinden müspet bir cevap alamıyor, fakat buna rağmen aynı maksat için çalışmaktan bir ân bile geri durmuyordu [123]. İşte Babıâlinin İngiltereye bu kadar güvenmesini, Ruslara doğrudan doğruya müracaatını bu kadar geciktirmesini, İngiltereye bu kadar ısrarla mûtaaddit defalar müracaat etmesini, hasılı her hususta bu kadar vakit zayi etmesini, İngiliz sefirinin Babıâliyi teşvik etmek yolunda oynadığı rol ile izah edebiliriz.

Musurus Paşanın bahsi geçen son telgrafı ile İngiltere devletinin takip edeceği en son hattı hareket ve esas niyetleri tamamiyle tavazzuh etmiş oluyordu. Bundan sonra artık Meclisin vereceği nihai

[122] Vesika No. 9.

[123] G. P. Bd. II No. 301, s. 163-164.

karar hakkında her türlü şüpheden azade ve tam bir ittifak mevcut bulunuyordu. Filhakika Lord Derby, Musurus Paşanın: İngiltere Türkiyenin müttefiki olduğunu ilân etsin teklifine sükûtle mukabele etmişti. Bu ise Britanya hükümetinden katî bir yardım beklenemeyeceği mülâhazasını bir kere daha haklı çıkarıyordu. Gelibolu'nun İngilizler tarafından işgali meselesine gelince, bu da her nekadar Babıâlinin muvafekati şartına bağlanmış idi ise de, Rusya ile müzakerelerin başlayacağı bir ânda bu müsaadeyi vermek Ruslara sulh teşebbüslerimizde samimî olmadığımız ve kendilerine bir oyun oynamak istediğimiz zehabını vereceği gibi, bu tedbir hükümet merkezini Rus işgalinden korumağa dahi medar olamayacağından, Meclis böyle bir müsaade vermenin şimdi zamanı olmadığı fikrinde de müttefikti. Meselenin siyasî tarafı bakımından bu delilleri Meclis vereceği katî karar için kâfi addettiği gibi askerî noktai nazardan dahi Süleyman Paşadan son gelen malûmata göre Edirne'de tutunmanın imkânsız olduğu tamamen sabit olduğu cihetle, bu kararında kendini haklı bulduğu sair kuvvetli deliller de vardı [124]. İşte bütün bu mülâhazalardan sonra Vükelâ Meclisinde bir gün evvel mevzuubahs olan Padişah telgrafının Rusya İmparatoruna çekilmesi ve aynı zamanda Hariciye Nazırı Server ve Hazinei Hassa Nazırı Namık Paşaları mürahhas seçerek kendilerine verilecek talimat Heyetçe tanzim edildikten sonra bunların derhal Kızanlığa gönderilmesi karar altına alınıyordu.

Kırılığın resmî cevabı beklenmeden Çara çekilen telgrafta Padişah, kan dökülmesinin bir ân evvel durdurulması, iki memleket arasında dostane münasebetlerin yeniden tesis edilmesi arzusunu izhar ettikten sonra Server ve Namık Paşaları mürahhas tayin ettiğini ve bunlar müzakereye başlamak üzere iki gün sonra, yani 15 ikincikânunda Kızanlığa hareket edeceklerini, binaenaleyh müzakere neticesini beklemek üzere İmparatorun kumandanlarına askerî harekâtı durdurmalar için emirler vereceği ümit ettiğini yazıyordu [125]. Çar Aleksandır katî bir lisanla kendinin de Osmanlı Padişahı gibi sulhun ve dostane münasebetlerin avdetini şiddetle arzu etmekle beraber Rus şartlarının Babıâlice kabul edilmeden evvel muhasamatın durdurulmasına razı olamayacağı cevabını veriyordu [126].

Musurus Paşanın Lord Derby'ye yukarıda söylemiş olduğumuz gibi Rusya ile doğrudan doğruya anlaşarak sırf kendi menfaatlarımızı

[124] Vesika No. 9.

[125] S. M. II. le Sultan à S. M. II. l'Empereur Alexandre, le 13 janvier 1878; Arşiv.

[126] Vesika No. 3.

gözetemediğimizi ihsas etmesi, İngiliz kabinesi üzerinde bir hayli tesir yapmışa benziyor. Evvelâ Kırâlıça Sultanın telgrafına verdiği cevapta Padişahın içinde bulunduğu müşkülâtın müteessir olduğunu yazdıktan sonra, hükûmetinin muharipler arasında irtibat tesisi yolunda yaptığı teşebbüsleri hatırlatıyor ve kendinin de şimdi seri ve şerefli bir sulhun aktini kolaylaştırmak için Çara «şahsî ve hususî olarak müracaat» ettiğini bildiriyordu [127]. Bundan başka her halde Rusyanın büsbütün yalnız kalmış olan Türklere istediği her şeyi kabul ettirebilmesi ihtimalinden kuşkulunmuş olacak ki 14 ikincikânun tarihinde bir kabine içtimasını müteakıp Lord Derby Petersburg sefirine, tahaddüs edebilecek her türlü sui tefehhümü önlemek maksadıyla Kırâlıça hükûmetini fikrine göre Babîâli ile Rusya arasında 1856 ve 1871 muahedeleri nazarı itibara alınmak suretiyle aktedilecek yeni muahedenin bir Avrupa muahedesini mahiyetinde olması lâzım geldiğini ve bunun mezkûr iki muahedeyi imza eden devletlerin muvafakati olmaksızın muteber addedilmeyeceğini Prens Gorçakof'a tebliğ etmesi için talimat veriyordu. Yine aynı günde Lord Beaconsfield Babîâliye Rusların teklif edecekleri sulh şartları hakkında her hangi bir karar almadan evvel Paris muahedesinin zâmini olan Londra, Paris ve Viyana hükûmetlerine telgrafla bildirmesini ve Rus umumî karakgâhına gidecek olan murahhaslara hiçbir şey hakkında son sözlerini söylemeksizin sulh tekliflerini «ad-referendum» kabul etmeleri hususunda talimat verilmesini tavsiye ediyordu. Bu hareketinin sebebini Başvekil izah etmemekle beraber, Lord Beaconsfield bunun sebepsiz olmadığını da ima ediyordu,

Türklerle Ruslar arasında diğer devletler hariç bırakılarak bir muahede akdedilmesi işi İngiltere kadar Avusturya - Macaristanı da alâkadar ediyordu. İlerde bahsedileceği veçhile, o sırada Rus şartları hakkında iki İmparator arasında cereyan eden muhabereden hiç te memnun olmıyan Avusturya hükûmeti, İngiltere hükûmetininkine benzer şekilde Rusyaya ihtarda bulunmuş idi [129]. Bu keyfiyet İngiltere ile Avusturya-Macaristan arasında bir yaklaşma gibi telâkki edildiğinden, İstanbulda memnuniyetle karşılanmış ve buradaki Avrupa devletleri mümessillerine Türk murahhaslarının siyasi sâhada mukavemet edecekleri ve Paris Muahedesini hilâfına hiçbir şey kabul etmeyecekleri ümidini vermişti [130].

[127] Vesika No. 4.

[128] Musurus Pacha à Server Pacha, Londres, le 15 janvier 1878; Arşiv.Yine D. D. F. 1 er serie, II, No. 230,

[129] Vesika 2. D. D. F. I. serie, II, No. 229 ve 230.

[130] D. D. F., 1 er. serie, II, No. 230.

Buraya kadar vermiş olduğumuz izahat ile 93 harbi esnasında muhtelif sulh ve tavassut şayia ve teşebbüslerini ve bunlarla alâkadar hâdiselerin en mühimlerini, sulhun aktı takarrur edip te Türk mürahhaslarının tayinine kadar, bütün teferruatıyla mütalea etmiş oluyoruz. Mürahhas paşaların tayin ve izamından itibaren mütareke aktına kadar geçen hâdiseler, gelecek faslın mevzuunu teşkil edeceklerdir.

VESİKALAR

No. I

Convention très secrète Austro-Russe de Reichstadt du 26 juin 1876

«Il a été convenu.....

1° Quant au présent :

Les Puissances observeront le principe de non-intervention dans le moment actuel, se réservant de s'entendre ultérieurement si les circonstances l'exigeaient.

Les ports de Klerk et de Kattaro seront fermés aux deux parties. En aucun cas on n'assistera les Turcs contre les chrétiens.

2° Quant à l'avenir :

a) En cas de succès des Turcs, les Puissances insisteront pour les arrêter s'ils se livrent à des violences excessives contre les chrétiens.

Elles exigeront le rétablissement du statu quo ante en Serbie, y compris l'abolition des forteresses turques.

Quant à la Bosnie et à l'Herzégovine, les Puissances insisteront à Constantinople pour qu'elle soient organisées sur la base du programme tracé par la dépêche du 30 décembre et le mémoire de Berlin ou, du moins, d'après le règlement crétois.

b) Si les chrétiens sont victorieux, les Puissances agiront d'accord pour régler les conséquences de la Guerre.

Elle ne favoriseront pas l'établissement d'un grand Etat Slave mais le Monténégro et la Serbie pourront s'annexer: le premier, l'Herzégovine et un port sur l'Adriatique; la seconde, quelques parties de la vieille Serbie et de la Bosnie.

Mais, en pareil cas, l'Autriche aura la faculté de s'annexer la Croatie turque et quelques parties de la Bosnie contiguës à ses frontières, d'après un tracé à convenir,

De son côté, la Russie aurait alors la faculté de prendre la partie de la Bessarabie cédée par la traité de 1856.

Si enfin, les conséquences d'un succès des chrétiens devaient amener l'entier écroulement de l'Empire Ottoman en Europe, la Bulgarie et La Roumélie pourraient former des Principautés indépendantes dans leurs circonscriptions naturelles. L'Epire et la Thessalie seraient libres de s'annexer à la Grèce.

«Constantinople pourrait être érigé en ville libre.»

(D'après la publication sovoétique :
Les Archives Rouges, t. I: Les Relations Russo-Allemandes p. 36)

No. II

Convention secrète entre la Russie et l'Autriche-Hongrie,
Budapest 1877

Article II.

Pour le cas où les négociations ne devraient pas aboutir et qu'il dût en résulter une rupture suivie d'une guerre entre la Russie et la Turquie, le Gouvernement impérial et royal prend l'engagement formel d'observer en présence de l'action isolée de la Russie une attitude de neutralité bienveillante et de paralyser, autant qu'il dépend de lui, par son action diplomatique, les essais d'intervention ou de médiation collective que pourraient tenter d'autres Puissances.

Article IX.

Les conséquences de la guerre et les remaniements territoriaux qui resulteraient d'une dissolution éventuelle de l'Empire Ottoman seront réglés par une convention spéciale et simultanée.

Budapest, 10 janvier 1877

«Andrassy — Novikow»
Tam metin : G. P. II, No. 265

No. III

Convention additionnelle.

Article premier

Les deux parties Contractantes ayant pour fin l'amélioration du sort des chrétiens et voulant écarter tout projet d'annexion d'une

étantdue qui pourrait compromettre la paix ou l'équilibre européen -ce qui n'est ni dans leurs intentions, ni dans les intérêts des deux Empires- sont tombées d'accord de limiter leur annexions éventuelles aux territoires suivants :

L'empereur d'Autriche, etc. et Roi de Hongrie : à la Bosnie et l'Herzégovine, à l'exclusion de la partie comprise entre la Serbie et le Monténégro au sujet de laquelle les deux gouvernements se réservent de se mettre d'accord lorsque le moment d'en disposer serait venu:

L'empereur de toutes les Russies: en Europe, aux contrées de la Bessarabie qui rétabliraient les anciennes frontières de l'Empire avant 1856.

Article II.

Les Hautes Puissances Contractantes s'engagent à se prêter un mutuel concours sur le terrain diplomatique, si les remaniements territoriaux résultant d'une guerre ou de la dissolution de l'Empire Ottoman devaient donner lieu à une délibération collective des grandes Puissances.

Article III.

S. M. l'Empereur d'Autriche et Roi de Hongrie S. M. l'Empereur de toutes les Russies sont tombés d'accord, en principe, dans l'entrevue qui a eu lieu entre Elles à Reichstadt, sur les points suivants: en cas d'un remaniement territorial ou d'une dissolution de l'Empire Ottoman, l'établissement d'un grand Etat compact slave ou autre est exclu: en revanche, la Bulgarie, l'Albanie et le reste de la Roumélie pourraient être constitués en Etats indépendants; la Thessalie, une partie de l'Epire et l'île de Crète pourraient être annexés à la Grèce: Constantinople avec une banlieue, dont la circonscription reste à déterminer, pourrait devenir ville libre. Leurs dites Majestés constatent n'avoir rien à ces vues et déclarent de nouveau vouloir les maintenir comme bases de leur action diplomatique ultérieure.

Budapest, 15 janvier 1877

Andrassy - Novikow
(Archives reuges, I, p. 50-60
G. P. Bd. II. Nr. 266)

BİBLİYOGRAFYA TENKİYDİ

ALTIN ORDU'YA AİT YENİ ARAŞTIRMALAR

Prof. Dr. M. Fuad Köprülü

I

MEVZUUN EHEMMİYETİ

VE BU HUSUSTAKİ ARAŞTIRMALARIN KISA BİR TARİHİ

XIII. Asırda Asya ve Örasia'yı sarsan Moğol istilâsı'nın vücade getirdiği yeni siyasi teşekküllerden biri de *Altın Ordu İmparatorluğu*'dur. Volga kıyılarındaki Bulgar Türkleri'ni, cenubi Rusya bozkırlarındaki Kıpçaklar'ı, Hazarlar'ı, Slavlar'ı vesair birtakım kavimleri hakimiyeti altına alarak, H^vârizm, Hazar cenubundaki vilâyetler ve Kafkas memleketleri de dahil olmak üzere kurulan bu büyük imparatorluğun başında, Cengiz'ın torunu ve Cuci'nin oğlu Batu Han bulunuyordu. Cengiz öldükten sonra Çu ve Talas arasındaki bozkırların garp tarafı onun hâkimiyeti altında kalmıştı. 1257 de tahta geçen kardeşi Berke, islâmiyeti kabûl etti; ve bir taraftan Çağatay prensleriyle diğer taraftan da İran Moğol devletinin müessisi Hülâgû ile uzun ve kanlı harplere girişti, ve İran Moğolları ile Suriye'de ağır bir mücadele halinde bulunan Mısır-Suriye Memluk İmparatorluğu ile, Sultan Baybars zamanından başlayarak, diplomatik münasebetlere başladı. Berke'den sonra yerine geçen Mengü Timur'un son zamanında, Altın Ordu, artık Büyük Han'la alâkasını keserek tamamiyle *mustakil* bir devlet halini aldı. Eski müslüman Bulgarlar'ın te'sirinden ziyade Mâverâünnehir, İran, Anadolu ve bilhassa H^vârizm Türklerinin medenî ve iktisadî nüfûzu altında, Altın Ordu devletinin yavaş yavaş islâmlaştığını ve türkleş-

tiğini görüyoruz. Mâmâfi, İslâmiyet'in burada kat'i olarak devlet dini mahiyetini alması ancak Ö z b e k H a n zamanındadır (1312/13-1340).

Canı Bey Han'ın 1357 de ölümüne kadar yalnız Ö rasya (Eurasie) de değil cenub-şarkî Avrupa'da da büyük bir siyasi-askeri kuvvet olan bu devletin, yalnız Çağataylar, Memlûkler ve İlhanlılar'la değil, Moskof prensleriyle, Anadolu ile, Balkanlar'la, Bizans'la, Papalar'la, İtalya Cumhuriyetleri ile, Şarkî Avrupa devletleri ile de diplomatik ve ıktisadî münasebetleri vardı. İşte bu sûretle, bir bu ç u k a s ır'dan fazla ortaçağ tarihinde kuvvetli ve geniş bir röl oynayan bu devlet, XIV. asrın ikinci yarısından başlayarak, dahilî m ü c a d e l e r ve aile kavgalarıyla, sonra Timur istiylâsi ile, zayıfladı, parçalandı; ve umumî tarih bakımından eski ehemmiyetini kaybetti. Gerçi türk tarihinin hususî çerçevesi içinde, Altın Ordu'nun XV. asrı da b ü s b ü t ü n ehemmiyetsiz sayılamaz; fakat bu, daha ziyade m a h a l l i bir mahiyet arzeder, ve umumî tarihi o kadar alâkalandırmaz.

Umumî tarih kadrosundaki mevkinin kısaca hulâsaya çalıştığımız Altın Ordu devleti, rus tarihi'nin anlaşılması için birinci derecede mühim bir mevzû teşkil eder: birbiri ile daimî bir mücadele halinde bulunan rus prenslerinin idaresinde çok geri bir medeniyet seviyesinde ve teşkilâtsiz yaşayan Ruslar, moğol fâtipleri tarafından kolayca mağlûb edilerek (1237—1238), iki asırdan fazla o hâkimiyet altında kaldılar. Bu hakimiyetin mahiyeti ve bu esirlik devresinin *maddî* ve *mânevî medeniyet* bakımından Ruslara neler verdiği hakkında, gerek doğrudan doğruya rus tarihçileri, gerek başka tarihçiler tarafından türlü türlü fikirler ileri sürülmüştür. Bu görüşler birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, hiçbir tarihcinin inkâr etmediği bir hakikat vardır ki, o da, Altın ordu tarihini anlamadan Büyük Petro'dan evvelki *moskof devleti*'ni hattâ *moskof cemiyeti*'ni anlamak kabil olamayacağıdır. Çünkü moskof cemiyeti, maddî ve mânevî birçok medeniyet unsurlarını bu devrede almış, moskof devleti, siyasi, idâri, mâlî teşkilâtının ilk örneklerini ve başlıca unsurlarını türk-moğol devlet an'anelerinden ıktibas etmiştir.

İşte, üç beş cümle ile hulâsa ettiğimiz bu sebeplerden dolayıdır ki, Altın Ordu devrini ehemmiyetle tetkık l ü z ũ m u, önce *Rusya*'da hissedildi. Alman âlimleri tarafından kurulan rus ilimler akademisi 1826 da *Rusya'nın Tatarlar tarafından fethinin neticeleri* mevzûuna ait ilmi bir eser yazılmasını müsâbakaya koy-

du ve bunun için üç senelik bir mühlet verdi. Hiçbir müsbet netice vermeyen bu teşebbüs, altı sene sonra *Şarkî Avrupa'nın Moğollar tarafından fethi* mevzûuna ait yeni bir müsâbaka açılmasıyla tekrarlandı. Bu defa, akademi âzâsından Fraehn'in muassal bir raporu, Akademi'nin nasıl ve ne mahiyette bir eser istediğini açıkca gösteriyordu: Cuci ulusu'nun yahut diğer bir tâbir ile Altın Ordu'nun tenkıydî tarihini yazmak; ve bunun için bir taraftan şark (bilhassa islâm) tarihçilerine ve bu devletin sikkelere, diğer taraftan da rus, leh, macar, v. s. kroniklerine ve muasır avrupa eserlerine müracaat etmek. Fraehn bu raporda daha ziyade kaynaklar'dan bahsediyor, Altın Ordu tarihinin içtimai ve ıktisadi meselelerini hiç düşünmüyordu ki, o devir için bunu biraz da tabii hattâ zarûri görmek lâzımdır. Meşhur müsteşrik *Hammer-Purgstall* 1275 sahifelik büyük bir eserini 1835 de Akademiye gönderdi ise de, üç kişiden mürekkep olan komisyon, eseri, mevzûun ehemmiyeti ile mütenasip bulmadı. Lâkin Hammer, dört yıl sonra eserini Akademi hey'etinin raporu ve kendi müdafaası ile birlikte *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak* ismi altında neşretti.

Rus âlimleri, Fraehn'in menfi hükümlerinin te'siri altında, Hammer'in bu monografisine lâyük olduğu ehemmiyeti vermediler. Meselâ Altın Ordu tarihi ile bilhassa uğraşan meşhur Bérézine, *Cuci ulusu'nun iç teşkilâtı hakkında bir tecrübe* adlı - ve çok eski olmasına rağmen bu mevzûda hâlâ tek kalan - doktora tezinde, Hammer'i "iç teşkilâttan ziyade harici vak'alara daha büyük yer vermekle ve Hanlar tarafından verilen *yarlıklar*'dan kâfi derecede istifade etmemekle," ittiham etmiştir. Altın Ordu devrine ait tarihi metinleri toplayıp neşir ve tercüme eden W. Tiesenhausen, eserinin, Altın Ordu tetkiklerine ait güzel bir tarihçik mahiyetindeki *mukaddime*'sinde, bu hadiseyi anlatmakla beraber Fraehn tarafından verilen hükmün haklı olup olmadığı hakkında bir şey söylemekten - aradan elli yıl geçtiği hâlde - yine çekinmiştir. Yalnız, aşağıda bahsedeceğimiz gibi, Prof. Iakouovski 1939 da fransızca tercümesi neşredilen *Altın Ordu tarihi*'nde Hammer'i müdafa etmiş, ve eserinin - yazıldığı devre göre - kıymetsiz sayılamıyacağını pek haklı olarak söylemiştir.

Hammer'in bu eserinden sonra Altın Ordu hakkında böyle bir büyük monografi neşrine, ne Rusya'da ne de Avaupa'da, teşebbüs edilmedi. W. Tiesenhausen'in 1884 de neşrettiği *vesika-*

lar mecmuası, mühim bir kısmı yazma halinde bulunan muhtelif arab tarihlerinden ve bilhassa çağdaş mısır kronikleri'nden Altın Ordu'ya dair çıkarılmış parçaları muhtevi olmak bakımından, birinci derecede mühim bir *malzeme* külliyyatıdır. İran kaynaklarından çıkarılmış parçaları ihtiva edecek olan ikinci cilt, yazık ki neşredilememiş ve dağınık bir halde ilimler Akademisi'nin Şark Enstitüsü'nde (yazmalar şûbesi) saklı kalmıştır. Altın Ordu tetkikleri için birinci derecede mühim olan bu teşebbüs bir tarafa bırakılacak olursa, buna ait aynı ehemmiyette bir teşebbüse şimdiye kadar girilmişmiş olduğu esfle söylenebilir. Fakat, kaynak neşri hususundaki bu ihmâle rağmen, Rusya'da birçok müsteşriklerin doğrudan doğruya veya dolayısıyla Altın Ordu tarihine temas eden büyük küçük birçok mes'elelerle uğraştıklarını biliyoruz: Grigorief, Savélief, Bérézine, Veliaminof-Zernof, Sabloukof, Wessielovski, Ahmerof ve daha sonraları Barthold, Samoilo- viç, İakoubovski ve daha başkaları bu arada sayılabilir.

Altın Ordu tarihini tetkik lüzumunu duyan ilk rus alimleri, «Rusya için iki buçuk asırlık bir felâket devresi» addettikleri bu devri, karanlık bir *zulüm ve barbarlık sahnesi* sayıyorlardı. Fraehn'in raporunda açıktan açığa ifade edilen bu görüş, yalnız birçok rus tarihçileri tarafından değil, bir kısım avrupa ve rus müsteşrikleri tarafından da kabûl edilmiştir. Hattâ bugün birçok garp tarihçilerinin hâlâ bu görüşten ayrılmadıklarını söyleyebiliriz. Lâkin buna mukabil, mes'eleyi daha bitaraf, daha ilmi bir zaviyeden görenlerin, şu son yirmi senedenberi, bilhassa Rusya'da, çoğaldığı göze çarpıyor. Hakikaten, yalnız rus tarihini yahut türk tarihinin daha sonraki safhalarını-meselâ XV. asırdan başlayarak Özbek hakimiyetini, Kırım ve Kazan hanlıklarını-anlamak için değil, XIII-XIV. asırlar esnasında Balkan ve Bizans tarihini anlamak için de Altın Ordu tetkiklerine büyük ihtiyaç olduğu, artık daha çok hissedilmektedir. Bu asırlar esnasındaki Anadolu tarihinin birçok muammâları da, vaktiyle bir eserimde tebârüz ettirmiş olduğum gibi, ancak Altın Ordu tarihinin aydınlanması sayesinde çözülebilecektir.

Altın Ordu tarihini, şimdiye kadar yapıldığı gibi yalnız *siyasî* ve *askerî* bakımlardan değil, en geniş mânâsiyle *ictimai* müesseseleri, maddî ve mânevî *medeniyeti* bakımlarından da tetkik etmek lüzumu, şu son yirmi senedenberi daha iyi anlaşılmıştır: Ballo d

ve Borozdin'in yaptıkları kazılar sayesinde bir taraftan bu devrin maddi medeniyet unsurları meydana çıkarılmağa başlanmış, diğer taraftan İakoubovski'nin muhtelif araştırmaları ile iktisadi ve içtimai tarihe ait birtakım mes'eleler aydınlatılmış, ve ayrıca, benim ve Prof. Samoiloviç'in muhtelif tetkiklerimiz sayesinde o zamana kadar çok meçhûl kalmış olan *Altın Ordu dil ve edebiyatı* hakkında müsbet bilgiler elde edilmiştir. Topkapı Müzesi arşivin'de bulunan bâzi diplomatik vesikaların 1940 da Akdes Nimet Kurat tarafından neşri, Tiesenhausen tarafından toplanıp neşredilmiş Altın Ordu metnlerinin, türkçe tercümeleri ile birlikte daha üç dört ay evvel Prof. İ. Hakkı İzmirli tarafından çıkarılması, memleketimizde de Altın Ordu tarihine ait tetkiklerin devam ettiğini gösteriyor. Çünkü, bunlardan evvel de Türkiyat Esntitüsü'nün bâzi neşriyatı-meselâ Ebû Hayyân'ın *Kitab al-İdrâk'i* ve Türkiyat mecmuası'ndaki bâzi mekaleler—,benim *Türk Edebiyatı Tarihi* aldı kitabımda Altın Ordu'da dil ve edebiyat hakkındaki kısımlar, Prof. Samoiloviç'in ikinci türk dili Kongresi'nde okunup Türk Dil Kurumu *Bulleten*'inde çıkan mekalesi gibi, Altın Ordu tarihi ile alâkalı bâzi tetkikler ortaya konmuştu. Yine şu son yıllarda Polonya'da ve Macaristan'da *kıpçak türkçesi*'ne ait bâzi neşriyat yapıldığını, ve Grekov-İakoubovski'nin Altın Ordu hakkındaki müşterek monografilerinden başka, René Grousset'in *l'Empire des steppes*'i gibi bâzi umumi ve terkiibi eserlerde Altın Ordu hakkında mâlûmat verildiğini, sonra, meselâ Rassowski'nin *Kumanlar* hakkındai tetkikleri gibi gerek doğrudan doğruya gerek dolayısıyla Altın Ordu'ya temas eden birtakım tetkiklere tesadüf edildiğini biliyoruz.

Biz bu küçük yazımızda, umumiyetle moğol tarihine - daha doğru bir ifade ile umumî türk tarihinin moğol devresine - ait tetkiklerin oldukça mühim inkişaf gösterdiği şu son yirmi yıl zarfında Altın Ordu hakkında meydana çıkan yeni araştırmaların mahiyet ve kıymetini göstermeğe çalışacağız. Tamamiyle tenkiydi mahiyette bir *mise au point* demek olan bu yazı, Altın Ordu tarihine ait son tetkiklerin ne dereceye vardığını, şimdiye kadar ne gibi neticeler elde edildiğini, şüpheli kalan yahut daha hiç temas edilmeyen mes'eleleri tebârüz ettirmek, ve böylece, bundan sonra yapılacak araştırmalar için bir hareket noktası teşkil etmek gayesini tâkiyb ediyor. Bu yazımızda yalnız *dil ve edebiyat* mes'elesine temas edilmemiştir. Çünkü, üzerinde uzun yıllardanberi

çalıştığım bu mühim mes'ele hakkındaki tetkiklerimi pek yakında ayrıca neşretmek ümidindeyim.

II

ARKEOLOJİ VE NCMİSMATİK

Arkeoloji bakımından, şu son yirmi yıl zarfında Altın Ordu'ya ait öyle mühim neticeler elde edildiği söylenemez. Yalnız, F. V. Ballod'un Altın Ordu'nun meşhur payitahtı Saray harabelerinde yaptığı kazılar hakkında neşrettiği *Eski ve yeni Saray* adlı ruaca eser, Yeni Saray'ın topografisini tesbit hususunda oldukça mühim bir adımdır. Mâmâfi Barthold, bu eserin kıymeti hakkında biraz şüpheli davranmakta, ve çıkarılan neticeleri mübalağalı bulmaktadır. Moğol hanlarının ikametgâhlarına verilen bu *Saray* adını taşıyan muhtelif şehirler olduğu mâlumdur. Altın Ordu hanlarının *Volga* kenarında te'sis ettikleri iki Saray'dan biri *Bat'u* ya ait olan *Eski Saray*, diğeri de *Berke*'ye yahut *Özbek Han*'a ait olan *Yeni Saray*'dır; hâlbuki Barthold bu ikinciyi eski şehrin büyümesinden teşekkül eden yeni bir parça addetmekte ve iki ayrı şehrin mevcudiyetini pek doğru bulmamakta idi. Daha bundan bir asır evvel *Terechtchenko* tarafından burada yapılan kazılar, *Berke*'nin bu başşehri hakkında *al-Omari* ve *İbn Batûta*'nin verdikleri mâlûmatı te'yid ve ikmâl etmiş, şehrin topografyasına, orada inkişaf eden san'atlere, şehrin ticaretine, başka sâhalarla medeni münasebetlerine ait yeni şeyler öğretmişti. Yüzbin nüfuslu bir şehir olduğu tahmin edilen bu mühim ticaret ve sanayi merkezine ait birçok maddî bakıyyeler, o kazıların bir neticesi olarak bugün *Lenin-grad*'da *Ermıtage* müzesinde bulunmaktadır (tafsilât için: V. V. Grigorief, *Saray harabelerinde dört yıllık arkeolojik araştırmalar*, Rus Maarif Nezareti Mecmuası, C. XI, 1847). Bütün bu eski ve yeni kazılardan elde edilen bilgileri tarihi vesikalarla tamamlayan *İakoubovski*'nin, 1932 de maddî kültür akademisi neşriyatı arasında çıkan *Altın Ordu payitahtı, Saray Berke* adlı mühim bir yazısı vardır. Akdes Kurat, *Ballod*'un eserinden istifade ederek, *Yeni Türk* mecmuasında (No. 30, İstan-

bul 1935) “*Altın Ordu'nun payitahtları Eski ve Yeni Saray şehirleri*,” adlı bir makale neşretmiştir.

Nümismatik bakımından da, şimdiye kadar bilinenlere yeni bir şey ilâve edecek hiçbir yazı çıkmamıştır. Mâlûm olduğu üzere, şehir hayatının gittikçe daha inkişaf ettiği Altın Ordu sâhasındaki muhtelif şehirlerde, hemen hemen aynı kıymette fakat ayrı tipde paralar basılmıştır. Çin müstesna olmak üzere, Cengiz çocukları'nın hâkim oldukları memleketlerde yavaş yavaş *gümüş para* usûlü yerleşmişti. Bunu Altın Ordu'da da görüyoruz. şimdiye kadar neşredilmiş birçok meskûkât kataloglarında, yazı, tezyini motifler ve tip bakımından - basıldıkları şehirlere göre - birbirinden oldukça farklı türlü türlü Altın Ordu sikkeleri esasen mâlûmdur. Rus müteşriklerinden Borozdin, bâzı Altın Ordu sikkelerinde görülen bir kadın ve çocuk resminin *Meryem*'le *İsâ*'yı temsil ettiğini söylemiş ve bunu Bizans te'sirine atfetmişti (*Noviy Vostok*, 1924, s. 329-335). Altın Ordu ve Bizans sarayları arasındaki münasebetler mâlûm olmakla beraber, bu iddianın temamiyle yanlış olduğu ve Altın Ordu sikkelerinde Bizans te'sirine aslâ tesadüf edilmediği, tanınmış meskûkat mütehasıssı R. Vasmers tarafından isbat olunmuştur (*Mémoires du comité des orientalistes*, Leningrad, Tom. II., 1927, p. 109-113). İşte görölüyor ki, arkeolojik bakımdan Saray şehri ve Altın Ordu'nun maddi medeniyeti hakkında bâzı yeni şeyler meydana çıkmışsa da, nümismatik bakımından yeni ve mühim bir şey yoktur.

III

DİPLOMATİK KAYNAKLAR

Eski *Topkapı Sarayı* (şimdi müzesi)'nde bulunan bâzı mühim vesikalar arasında, Altın Ordu hanları'nın Osmanlı hükümdarları'na gönderdikleri bâzı mektuplar da meydana çıkarılmıştır. Bunlardan Uluğ Muhammed'e ait olup Murad II.ye gönderilen bir yarlığı Dr. A. N. Kurat iptida 1937 de otuz altı sahifelik küçük bir risale halinde deşrettikten sonra, gerek bunu gerek sair bu mahiyette bâzı vesikaları toplu bir cilt halinde ve *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türki-*

tan hanlarına ait yarlık ve bitikler ismi altında meydana koydu. (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, Tarih serisi I., İstanbul 1940, VIII + 212 sahife). Bu cilt içinde Altın Ordu hanlarına ait üç vesika vardır :

1 — Uluğ Muhammed'in Murad II. ye gönderdiği mektub (831 H. - 1428 M.)

2 — Mahmud b. Muhammed b. Timur'un Fatih Mehmed II. ye gönderdiği mektub (870 H. - 1466 M.)

3 — Ahmed b. Muhammed b. Timur'un yine Fatih Mehmed II. ye gönderdiği mektub (882 H. - 1477 M.)

Kısa bir mukaddimeden sonra, *yarlık* ve *bitik* kelimeleri hakkında pek kısa filolojik ve tarihi mâlûmat veren müellif, şimdiye kadar neşredilen Altın Ordu ve Kırım yarlıklarının bir bibliyografyasını da ilâve ediyor. Kitabda bundan başka *Kırım hanları*'na ait 6 vesika ile Sultan Ebû Said'in Uzun Hasan'a yolladığı bir mektub ve en sonda da Toktamış ve Timur Kutluğ'un esasen mâlûm olan iki yarlığı (izahsız transkripsiyon), Abd-al Rezzak Semerkandî'nin *Matla'üs-Sa'deyn*'inden bâzı parçalar vardır. Yazımızda yalnız Altın Ordu'ya ait mes'elelerden bahsedeceğimiz için, eserin umumî mahiyeti ve kıymeti hakkında fazla bir şey söyleyecek değiliz. Altın Ordu'ya ait diplomatik vesikalar esasen pek nadir olduğundan, bu üç yeni vesikanın ehemmiyeti aslâ inkâr edilemez; gerek Altın Ordu'ya gerek Altın Ordu-Osmanlı münasebetlerine ait bâzı mes'eleler, bu yeni vesikalar sayesinde biraz aydınlanıyor. Mâmâfi birinci vesika -o da bir dereceye kadar- istisna edilecek olursa, bunların ne siyasî tarih ne de kültür tarihi bakım-larından büyük bir kıymeti olmadığı meydandadır. Hâlbuki, meselâ yine bu ciltteki Kırım yarlıklarından *Hacı Girey yarlığı*, Kırım Hanlığı'nın idâri ve malî teşkilâtı bakımından çok mühim olduğu gibi, diğerleri de siyasî tarih bakımından oldukça mühim mâlûmat vermektedirler.

A. N. Kurat'ın bu eseri, bizde şimdiye kadar yapılan bu türlü neşriyatın en iyilerinden biridir. Arşivlerimizde bulunan ehemmiyetli ehemmiyetsiz milyonlarca vesikadan üç beş tanesini birleştirip gayet sathî ve iptidai bir tahlile tâbi tutarak neşretmek, şu son zamanlarda fena bir moda hükmüne girdi. Hâlbuki Akdes Nimet'in neşrettiği vesikalar, nadir ve kıymetli şeylerdir. Neşir ve izah tarzları itibariyle de, muharririn oldukça metodik bir çalışma şekli tâkib ettiği ve memleke-

timizdeki bu türlü neşriyata nisbetle eserine daha ilmi bir hüviyet vermeğe gayret eylediği görülüyor. Fakat bu meziyetlerine mukabil, eserde birtakım esaslı kusurlar da göze çarpmaktadır:

I) — Metinlerin okunuşunda ve transkripsiyonunda bazı acemilikler ve dikkatsizlikler vardır. Muharrir bu vesikalar üzerinde daha uzun ve dikkatli çalışsaydı, bunlardan kurtulabilirdi: meselâ birinci mektubun 1937 deki neşri ile şimdiki neşri arasındaki mühim farklar buna bir misâldir.

II) — Diplomatik bakımından vesikaların tavsifinde oldukça eksiklikler göze çarpıyor: Kâğıdın cinsi, yazı şekli, ve daha bu gibi bazı cihetler eksik bırakılmıştır.

III) — Vesikalarda geçen tarihî ıstılahlar hakkında verilen izahat, çok basit ve iptidaidir; *Budagov luğtarı*, *Lugat-i-Nâci* vesair bu gibi luğat kitaplarıyla tarihî ıstılahların izahına kalkışmak, çok çürük ve yanlış bir yoldur. Bu gibi muahhar *compilation*'ların değil, daha eski devirlerde yazılmış luğat kitaplarının bile bu mes'eledede ancak yardımcı olarak kullanılabileceğini ve tarihî ıstılahların izahı hususunda filolojik ve tarihî bakımlardan nasıl bir usûle riayet lâzımgeldiğini, vaktiyle *Vakıf'a ait tarihî ıstılahlar mes'elesi* adlı bir mekalemde epeyce etraflı bir şekilde anlatmağa çalışmıştım (*Vakıflar Dergisi*, C. I, İstanbul 1938, s. 131-133). Muharrir, bilhassa Hacı Girey Han'ın *tarhanlık* yarlığını tahlile çalışırken, bu gibi idarî ve mâlî ıstılahlar hakkında pek basit mâlûmat vermiş ve arasıra oldukça büyük yanlışlıklara düşmüştür: meselâ (s. 72 de) *ameldar* kelimesi işci diye izah olunuyor ki, tamamiyle yanlıştır (*İslâm Ansiklopedisi*'nde âmil hakkındaki mekalemde bu *ameldar* ıstılahı hakkında mâlûmat verilmiştir); (s. 75) de isim mi, unvan mı olduğu anlaşılamayan *sadr-ı-cihan*, ortaçağ metinlerinde daima tesadüf edilen bir unvandır; (s. 73) de mânâsı anlaşılmayarak bırakılan '*avan* kelimesi, ortaçağ İran edebî ve tarihî eserleriyle uğraşanlar için hiç de meçhûl bir kelime değildir (Nicholson, G. M. S. külliyyatında çıkan *Mesnevî tercümesî*'ne yaptığı haşiyeleri muhtevi ciltte bu kelimeden de bahsetmiştir; fakat daha etraflı izahat bu kelime hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkacak yazımızdadır); *ulag* kelimesi (s. 72) sadece ulak hayvanı mânâsına gelmez (*Türkiyat Mecmuası* C. I., s. 135 deki nota bakınız); *bahşi* (s. 73), ve *siyurgal* kelimeleri hakkında *Budagov*'dan ve *tarhan* kelimesi hakkında *Ebü-l-Gazi*'den naklen verilen mâlûmat ile (s. 73),

muhtelif vergi isimleri hakkındaki izahat (s. 74), çok iptidaî'dir. Daha oldukça çoğaltılabilecek olan bu misâller, muharririn bu mes'elelerle-yâni idâri ve mâli müesseseler tarihi ile -hic uğraşmamış olduğunu göstermektedir. Hâlbuki, kitabının başında (s. 5) yarlıklar hakkındaki bibliyografyada zikredilen eserlere, meselâ hiç olmazsa B é r é z i n e'in Altın Ordu'nun iç teşkilâtı hakkındaki meşhur eserine dikkatle müracaat etse idi, birçok istilâhlar hakkında şimdikinden çok daha etraflı mâlûmat verebilirdi.

IV) — Umumiyetle moğol tarihi ve moğol diplomatiği, ve bilhassa İlhanlılar tarihi, öyle görünüyor ki, muharririn iyice uğraşmadığı sâhâlardır. Bu hususta şimdiye kadar yapılan tetkiklerden hiç olmazsa diplomatik'e ait olanlar, muharririn mâlûmu olmak lâzımdı: Kotwicz, Pelliot, Blochet, Vladimirçev, Klukin, Kozmin ve daha başkalarının bu husutaki tetkikleri, Altın Ordu diplomatiği ile uğraşanlar için, daha ilk adımda ihmâl edilmeyecek tetkiklerdir. Fakat hemen şunu da ilâve edelim ki, gerek bu devirlere gerek daha evvelki ve daha sonraki devirlere ait zengin islâm kayaklarını etrafiyle tetkik etmedikleri için, bu adını saydığımız âlimlerin yazıları da moğol diplomatiğini lâyıkiyle anlamak için kâfi değildir. İsimleri sık sık zikredilmekle beraber aslâ ciddi ve tam sûrette okunup tetkik edilmemiş olan meşhur *kronikler*'den başka, XIII - XV. asırlara ait birçok münşeât mecmuaları, İlhanlılar'ın, Celayirler'in, Timuriler'in, Ak ve Kara koyunlular'ın, Safeviler'in diplomatiğine dair çok zengin malzemeyi ihtiva etmektedir. Altın Ordu diplomatiği ile uzaktan yakından alâkalı olan bu malzemeyi iyice bilmeden, bunlar üzerinde etrafiyle uğraşmadan, Altın Ordu'ya ait diplomatik vesikaların, bugünkü ilmî şartlara tamamiyle uygun olarak tetkikine imkân yoktur. Hele kitabın sonuna -diğer vesikalarla hiç münasebeti olmadan - konulan Ebû Said'in Uzun Hasan'a gönderdiği mektubun neşir tarzı, diplomatik kaidelerine tamamiyle aykırı ve gayet iptidaî'dir.

A. N. Kurat, metodoloji bakımından bu cins eserlerde asıl üzerinde durulması ve derinleştirilmesi icab eden noktalar üzerinde hiç durmamış, umumiyetle bilinen şahıslar ve vak'alar hakkında lüzumsuz yere uzun izahlara girişmiştir. Avrupa'da da meselâ F. Balbinger gibi - sağlam bir filolojik

hazırlıktan mahrum-bâzı müsteşriklerin tâkıyb ettikleri bu usûlün ve bununla müterafik olarak, hiç istifade etmediği birtakım kitab isimlerini sıralayarak mevzûa yabancı olanları hayrete d ű ű r m e k an'anesinin,memleketimizde yerleşmemesini temenni edelim. Meslek hayatının henüz başlangıcında bulunduğu cihetle mesaisini birbinden çok ayrı sâhalara dağıtan Akdes Nimet'in, bu hakikaten çetin mevzû üzerinde, bilhassa bu kadar kısa bir zamanda, bundan daha fazla bir şey yapması imkânsızdı. Genç arkadaşımız, eđer gelecekteki mesaisini bu sâhalar üzerinde toplarsa, bu mütalâalarımızın doğruluğunu daha iyi anlayacak, ve bu vesikaların, diplomatik esaslarına göre yeni bir tab'ını yampak lüzumunu, herkesten çok hissedecektir. Mâmâfi, şimdiki şekli ile bile ehemmiyetli ve faydalı olan bu eserin, emsali neşriyata nisbetle çok ileri olduğunu, muharririn lehine olarak tekrar hatırlatalım.

şimdiye kadar üzerinde muhtelif tetkikler yapılmış ve müteaddit defalar neşredilmiş olan Timur Kutluđ yarlığı hakkında Abdullah ođlu Hasan tarafından neşredilen mekale (*T ű r k i y a t M e c m u a s ı*, C. III. s. 207) bu husustaki muhtelif araştırmalardan istifade edilmiş olmak bakımından, faydasız değildir. Mâmâfi, Akdes Nimet Kurat'ın neşrettiği vesikalar hakkındaki bâzı tenkıydleri ona da teşmil edebiliriz. Ç ű n k ű o da yalnız rus tetkiklerinden istifade etmiş, umumiyetle ortaçağ türk - islâm diplomatığı hakkındaki zengin bilgi kaynaklarına hemen tamamıyla yabancı kalmıştır.

IV

EDEBİ KAYNAKLAR

Altın Ordu'ya ait diplomatik kaynakların eksikliği, ancak edebî kaynakların yâni *kronikler*'in verdiği mâlûmat sayesinde tamamlanabiliyor. Hristiyan kaynakları, başta rus eserleri olmak üzere Macarlar'ın, Polonyalılar'ın, Bizanslılar'ın bıraktıkları mahsüllerdir. Fakat, çağdaş arab ve acem kronikcilerinin eserleri, bilhassa Altın Ordu ile siyasî ve medenî sıkı münasebetleri bulunan Memlűkler İmparatorluğu'nda o sıralarda büyük bir inkişaf

gösteren tarihi mahsûller, Altın Ordu hakkında her türlü mâlûmat vermek bakımından, birinci derecede ehemmiyetlidir. Makrizî'nin, ibn Tangribirdî'nin, Kalkaşandı'nın, XIV. asır büyüklerinin biyografisini muhtevi *al-Dürer al-Kâmine* adlı büyük eseri ahiren Hindistan'da tab'edilen ibn Hacer'in, *al-Dav' al-lâmi'* adlı büyük biyografi külliyyatı Mısır'da basılan Sahâvî'nin, *al-Manhal al-Sâfi*'sinin Wiet tarafından fransızca hülâsası neşredilen Safadî'nin ve daha bu gibi - eserlerini arabça yazan - birçok müelliflerin Altın Ordu'ya ait çok kıymetli ve zengin mâlûmat verdikleri mâlûmdur; eserlerini farsça yazan moğollar ve timurîler devirleri müelliflerinde de bu hususta zengin malzemeye tesadüf olunur. Büyük bir teessürle itiraf etmeli ki, Altın Ordu sâhasında bu devlete mahsus *vakayinâmeler* yazıldığı bilinmekle beraber, şimdiye kadar bunların hiçbiri ele geçmemiştir. Türkçeyi *devlet dili* olarak hiç olmazsa XIV. asırdanberi kullanan, hükümdarları namına türkçe edebî eserler yazılan bu sâhada, bütün moğol-türk devletlerinde olduğu gibi, *türkçe vakayinâmeler* yazıldığı, fakat bunların şimdiye kadar ele geçmediğini kolaylıkla tahmin edebiliriz.

Altın Ordu'ya ait olarak arab ve acem kaynaklarının ihtivâ ettiği malzemeyi bir araya toplamak teşebbüsü, yukarıda söylediğimiz gibi, iptida rus âlimi W. Tiesenhause tarafından yapılmış ve arab müelliflerinden toplanan parçalar 1884 de bir cilt halinde neşredilmişti (*Sbornik materialov otnosjaschçichsja k istorii Zolotoi Ordi*, St-Pétérsburg). Uzun zamandanberi nüshası kalmayan bu mühim eserin - arabça metinlerin türkçeye tercümeleleri ile beraber - neşrini ve bu işin arabçaya lâykıyla vâkıf olan Prof. İsmail Hakkı İzmirli'ye tevdiini - galiba 1933 de - İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanı sıfatıyla Maarif Vekilliğine teklif etmiştim; ve Vekâlet de bu teklifi kabûl ederek muhterem Profesörü bu işe me'mur eylemişti. İşte bugün *Türk Tarihi Kaynakları* adlı serinin ikincisi olarak «*Altın Ordu devleti tarihine ait metinler*, İstanbul 1941 » ismi altında meydana çıkan bu 426 sahifelik büyük cild, İ. H. İ. nin uzun yıllar süren çalışmasının değerli bir mahsûlüdür. Altın Ordu tarihi ile uğraşmak isteyenler, arabca metinleri de - eski neşrine nisbetle daha doğru olarak - ihtivâ eden bu eserden kolaylıkla istifade edebilirler. Tiesenhause neşrindeki metinlerden bu cilde girmeyenlerin, türkçe tercümeleleri ile beraber ikinci bir cild

teşkil edeceği, ve buna 1884 den bugüne kadar bu mevzûa ait yapılan tetkiklerin bir hülâsası ilâve olunacağı, ayrıca da bu rus âliminin hayatı ve mesaisi hakkında mâlûmat verileceği, küçük bir notla okuyuculara bildiriliyor.

Bir kısmı basılmış, bir kısmı henüz yazma halinde on bir - hatta on iki - kaynaktan alınmış parçaları ihtivâ eden bu cild, T i e s e n h a u s e n'in neşrinden da ha k ı y m e t l i d i r. Çünkü, bu eserlerden bir kısmının İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmalarına, bir kısmının da, - meselâ *Subh al-A'řâ* gibi - son zamanlarda yapılan basmalarına müracaat eden fâzıl mütercim, eski neşirdeki birtakım yanlışlıkları düzeltmiş, ve böylece dürüst ve sağlam bir tercüm için zarurî olan en mühim işi yapmıştır. İtimada lâyük olmayan tenkıydsız basmalara dayanarak tercümelemek yapmak, tamamiyle yanlış ve a b e s bir yoldur; ve bizde son zamanlarda yapılan tarihi tercümelerin hemen hepsi de, ne kadar yazık ki, böyle bozuk metinlere dayanılarak yapılmaktadır. Prof. İ. H. İ. nin bu kolay fakat sakat usûle tâbi olmayarak, yaptığı işin ciddiliğine inanan bir ilim adamı sıfatıyla, iptida s a ğ l a m bir metin te'sisine çalışması, tamamiyle *metodik* bir harekettir. Memleketimizde bundan sonra yapılacak bu gibi tercümelerde, bütün dünyada olduğu gibi, bu zahmetli fakat sağlam usûle riâyet edilmesi çok temenni edilir. Hiç olmazsa, Maarif Vekilliği, Fakülteler, Türk Tarih Kurumu gibi resmî müesseselerin bu gibi neşriyatında artık bundan sonra bu usûle riâyet edilmeli, ortaçağ z i h n i y e t i n e m a h s u s eski kolay yollardan vazgeçmelidir.

Türk tarihine ait araştırmalarda bir kaynak, bir malzeme mecmuası vazifesini görmek üzere çıkarılan bu eser, metinlerin sağlam te'sis edilmesine ve tercümesinin ř ü p h e g ö t ü r m e z doğruluğuna rağmen, ne yazık ki, böyle bir neşirde gözetilmesi lâzımgelen şartlardan mahrumdur! Çünkü, mütercim, arabcada ve islam ilimlerinde sağlam bir vukuf ve ihâta sahibi olmakla beraber, bir tarihci değildir. Bundan dolayı kendisine bir kusur terettüp edemeyeceğini, hemen söyleyelim. Eğer bu metinlerin neşrinde, bu gibi çalışmalarda ne gibi *metodolojik* esaslara riâyet edileceğini bilen ve bu devirler hakkında etraflı mâlûmat sahibi olan bir tarihcinin de yardımı olsaydı, bugün elimizde bulunan bu güzel cildin mahiyet ve kıymeti çok değişirdi. Kıymetli mütercimnin tarihci olmamasından doğan ve eserin ehemmiyetini azaltan başlıca usûlsüzlükleri ve yanlışlıkları kısaca izah edelim:

I) — Doğrudan doğruya tarih mütehasşislarına malzeme vermek gayesini güden bu eser, bu cins bütün ilmi eserlerde riayet zarurî olan *transcription* sisteminden mahrumdur. Hâlbuki müslâman şahıs isimleri, arabca kitab isimleri, yer isimleri, ıstılah mahiyetindeki arabca ve farsca kelimeler, muayyen bir transkripsiyon sistemine göre - meselâ *İslam Ansiklopedisi* tercümesinde tâkiyb edilen sisteme göre - yazılmalı idi. Bundan başka, bâzı coğrafi isimlerin okunuşunda da bâzı mühim yanlışlıklar göze çarpmaktadır.

II) — Türk ve moğol şahıs isimleri, türkce yer adları, türkce ve moğolca ıstılahlar, hakiki okunuş şekilleri ile yâni türk ve moğol telaffuzuna göre tesbit olunmalı idi. Hâlbuki bu tercümede, bütün bu işimler, arab alfabesinin ve arab telâffuzunun, türkce bilmeyenlerin yaptıkları istinsah hatalarının değıştirdiği bozuk şekillerde göze çarpmaktadır; Bu hususta fazla misâle lüzum görmeyoruz; çünkü eser baştan başa bunlarla doludur; işte bir kaç örnek: *Bereke* değil *Berke*; *Balasagon* değil *Balasağun*; *Burakşin* değil *Barakçın*; *Çulman* değil *Çulpan*; *Kaydo* değil *Kaydu*; *Tokta* değil *Togtaga*; *Ütrar* değil *Otrar*; *Turkân* değil *Terken*... Bu misâlleri daha pek çok uzatmak kabildir.

III) — Mukaddimedede, ecnebi isimlerin ansiklopedilere bakılarak ona göre yazıldığı söyleniyor. Hâlbuki bunların da büyük bir kısmı yanlıştır. Bir kaç misâl: *Scharmua* (s. XIV.) *Charmoy* olacaktır; *Ruzen* (s. XIX.) *Rosen* olacaktır; *Reno* (s. XX.) *Reinaud* olacaktır; *Düzi* (s. 125) *Dozy* olacaktır. *Quadremère* (s. 161) *Quatremère* olacaktır.. v. s.

IV) — Bâzı tarihî ıstılahlar, haşiyelerde gayet basit bir şekilde, yâni, luğat mânâları ile izah edilmiştir. Meselâ *çaşnigir* kelimesini mutbak emini diye izah etmek (s. 158), tarihî bir kaynağın tahşiyesinde aslâ caiz görülemez. *Sarakuç* (Saraguç, sorguç) kelimesini kalpak diye târif de (s. 233) bu kabildendir. Biraz yukarıda tarihî ıstılahların bilhassa bu cins eserlerde nasıl tetkik edilmesi lâzımgeldiğini söylemiştim. Meselâ *Çaşnigir* kelimesi hakkında *Van Berchem*'in, Moğollara ait birtakım ıstılahlar hakkında *Quatremère*'in verdikleri izahat, kiminin üstünden yarım asır, kiminin üstünden bir asır geçmiş olmasına rağmen, halâ dikkatle ve ibretle tetkik edilecek örneklerdir. Sonra, meselâ kitabın muhtelif yerlerinde geçen قلجورى

tâbiri K a l l e c û r i şeklinde okunarak sadece, «bunun arab kılıcı olmadığı» söyleniyor (s. 129, 192, 252). Hâlbuki daha gaznevi ve selcûki devri eserlerinde doğru olarak قراجوری şeklinde tesadüf edilen bu kelime türkçedir (*kara+cur*), ve daha o zamanlarda da kullanılan bir nevi t ü r k k ı l ı c ı'dır. Muhterem mütercim eğer *Burhân-ı Kâti'*a baksa idi, kelimenin bu doğru şeklini bulabilirdi; lâkin bu gibi ıstılahların mahiyetini ve hangi devirlerdenberi kullanıldığını bilmek için, edebi ve tarihî metinlerin sırf bu bakımdan tetkik edilmesi icab eder. *Sarakuç* hakkında izahat vermek için de, muhtelif türk şûbelerinin asırlardanberi başlarına neler giydiklerini araştırmak lâzımdır. Bu hususta yapmış olduğum bir tetkiki burada en kısa bir şekilde anlatmağa dahi imkân yoktur. Daha bu kabilden birçok tarihî ıstılahlar, ya luğatlerden alınarak basit bir şekilde yazılmış, yahut büsbütün ihmâl olunmuştur. Hâlbuki böyle bir neşirde en evvel yapılacak şey, bu ıstılahların izahı idi. Bu cins neşriyatta mütehasıs bir tarihcinin yardımına ihtiyaç olduğu hakkındaki fikrimizin doğruluğu, işte bu gibi mes'elelerde kendini gösteriyor.

V) — Yapılan haşiyelerin bir kısmı, çok basit ve her kesce bilinen tarihî vak'aları kısaca tekrarlamak itibariyle, lüzumsuz ve mânâsızdır (meselâ s. 259 da Moğollar'ın Anadolu'ya gelişi hakkındaki haşiyeye). Bu kadar mâlûmat lise kitaplarında bile mevcuttur. Diğer bir kısım haşiyeler de, tarih ve filoloji tetkiklerinin bugünkü durumuna nisbetle, âdetâ masal ve hurâfe nev'inden şeylerdir: Boşnaklar'ın Peçenekler olduğuna dair *Teltik - al - Ahbâr* sahibinin mütalâasını nakletmek (s. XII.), yahut Mes'ûdi'ye dayanarak Ruslar'ın *Türk* olduğunu söylemek gibi (s. 372 ve 378 de). Bu gibi mes'eleler uzun zamanlardanberi garb âlimlerinin dikkatini çekmiş, bu gibi eski telakkıylerin mahiyeti ve ne gibi sebeplerden ileri geldiği uzun uzun araştırılmıştır. Meselâ Berthold'un *İslâm Ansiklopedisi'*ne yazdığı *Slave* kelimesiyle, fransız müşteriki Lévy - Provençal'in yine oradaki *Sakâlîba* maddesinde bu mes'ele etrafiyle izah olunmuştur. Diğer bir kısım haşiyeler, böyle hurâfe ve masal mahiyetinde olmamakla beraber, Moğol ve Altın Ordu tetkiklerinin bugünkü vaziyetinde bile artık bir şüphe ve münâkaşa mevzûu olmaktan çıkmış mes'elelerin mütercime meçhûl kaldığını gösteriyor: Meselâ (s. 159da) Berk'e'nin babası Batu mu yoksa Cuci mi olduğu şüpheli gösterilmekte ve bu şüphe 423. sahife-deki fihristte bile bir not halinde tekrarlanmaktadır. Hâlbuki, bâzi

mısır tarihçilerinin bu husustaki yanlışlıkları, eldeki türlü vesikalarla çoktan beri tashih edilmiş, Berke'nin Cuci oğlu olduğu kat'i sûrette taayyün etmiştir. Altın Ordu'ya ait metinleri ihtivâ eden bir kitabda, bu neticenin bilinmesi ve haşiyenin o sûretle yapılması icab ederdi! Sonra, yine bâzı haşiyelerde bâzı *anachronisme*'lere tesadüf olunuyor: XIV. asırda memlük ordularında Cengiz'den kaçan Hârizmliler'in bulunduğu hakkındaki haşiye gibi (s. XV). Hâlbuki bu, XIII. asra ait bir hadisedir; ve bu Hârizmliler, kendi reislerinin idaresi altında önce Anadolu'ya oradan Suriye'ye iltica edenlerdir ki, bunların hazin mukadderatı (634-644 H.) hakkında etraflı tetkikler yapılmış; Mısır'a gelenlerin de sair kölelerle beraber *Memâlik-i-bahrîye*'nin bir kısmını teşkil ettiği bütün kaynaklarda tekrar edilmiştir (meselâ *al-Sülûk*'da); yine meselâ (s. 9 da) Küçlük hakkındaki haşiye de, mütercimim bu husustaki tetkiklerden tamamiyle habersiz olduğunu, ve sadece eski kronikcilerin yanlış ve tenkidtsiz görüş tarzlarına bağlı kaldığını anlatıyor.

VI) — Mütercim, metinleri tashih için müracaat ettiği eserleri ve nüshaları zikrederken, bunlar hakkında kâfi derecede mâlûmat sahibi olmadığını meydana koymaktadır: meselâ İbn Tandırî'nin *al-Nücûm al-Zâhire*'sini zikrederken, bunun muhtelif basmaları hakkında mâlûmatı olmadığını görüyoruz; Makrizî'nin eserleri hakkında, sonra *al-Manhal al-Sâfi* hakkında da bunu söyleyebiliriz; İbn İyâs'ın *Bedâyi' al-Zühûr*'undan bahsederken sadece "basmaları çoktur,, demekle iktifa etmesi de, bu eserin yazma ve basmalarının mahiyet ve kıymeti hakkında sarih bir fikri olmadığını göstermektedir. Hâlbuki, müracaat edileu kaynakların mâhiyet ve kıymeti, aynı eserin yazma ve basmaları arasında -hatta muhtelif basmaları arasında - mevcut farkların bilinmesi ile, sonra o eserlerden kimlerin ve ne dereceye kadar istifade ettiklerinin öğrenilmesi ile kabil olur. Herhangi bir tarih şubesine ait metinleri toplayıp neşredenlerin birinci vazifesi, *kaynaklar bilgisi* diyebileceğimiz bu iptidai hazırlığı yapmaktır. Hâlbuki Prof. İ. H. İ., tarihçi olmadığı için, bunları tabiatıyla yapamamış, daha doğrusu bunu düşünmemiştir!

Kısaca zikrettiğimiz bu kusurlara, tab'in çoh hatâlı olması, isimlerin çok defa başka başka yazılması, sonra, ilâve edilen *indeks*'in hem eksik hem yanlış hem de alfabetik tertipten mahrum bulunması ilâve edilirse, elimizdeki bu

cildin, *Türk Tarih Kaynakları* gibi çok mühim bir isim altında ve Maarif Vekilliği tarafından neşredilmiş olmasına rağmen, türk ilmi seviyesinin bugünkü vaziyeti için çok fena bir mikyas olabileceği, kendiliğinden anlaşılır. Değerli mütercimin arab dilindeki kudreti, metinlerin te'sisi için elinden geldiği kadar himmet ve gayret gösterdiği şüphesizdir; fakat tarihi çalışma usûllerine vakıf bir tarihçi olmaması, bu kıymetli eserin bu kadar kusurlu olarak meydana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Tekrar edelim ki arabca'da ve islâm ilimlerindeki sağlam vukufu ve ihâtasıyla tanınmış olan İ. H. İ.'nin tarihçi olmaması kendisi için aslâ bir kusur değildir. Bizce en büyük kusur, İ. H. İ. tarafından hazırlanmış olan bu metinlerin ve tercümelerin neşrinde, tarihi çalışma usûllerini ve ortaçağ türk-moğol tarihini bilen bir tarihcinin yardımına müracaat edilmemekten ileri geliyor. Eserin aslı yâni metinler ve tercümeler sağlam olduğu için, biraz gayretle ve dikkatle, onu, kısaca saydığımız birtakım kusurlardan kurtarmak ve ortaya bugünkü filolojik ve tarihi tenkiyd esaslarına uygun bir eser çıkarmak kabil olurdu. Hattâ, bu yapılamazsa, tarihi haşiyeleri büsbütün kaldırmak ve basıma daha dikkat etmek mümkündü. Mâmâfi bütün bu kusurlarına rağmen, bu cildin neşri, Altın Ordu tarihiyle uğraşanlar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanacaktır.

V

UMUMİ ESERLER VE MONOĞRAFİLER

Altın Ordu tarihi ile doğrudan doğruya veya dolayısıyla alâkalı mes'eleler hakkında neşredilen bâzı mekalelerden ve kitablardan birer birer bahsetmek, bu yazımızın dar çerçevesini lüzumundan fazla genişleteceği için, burada sadece Altın Ordu tarihine ait bir iki yeni eserden bahis ile iktifa edeceğiz; yoksa, umûmiyetle moğol tarihine ve bilhassa İlhanlılar'a ait bütün neşriyatın, Altın ordu için birinci derecede mühim olduğu muhakkaktır. XIII-XIV. asırlar Memlük İmparatorluğu tarihine, hattâ bir dereceye kadar *Balkanlar* ve *Şarkî Avrupa* tarihine ait birtakım eserler için de aynı müta-

lâayı tekrar edebiliriz. Umumiyetle *Kıpçak* sâhasına, eski *Bulgarlar'a*, *Hazarlar'a*, *Kıpçaklar'a* ait araştırmaların da Altın Ordu için ehemmiyeti meydandadır. Bu bakımdan, Gabriel Ferrand'nın neşrettiği *Garnâti* metin ve tercümesi (Paris 1925), Zeki Validi Toğ'an'ın *ibn Fadlân*'ı (Leipzig 1939), Bratianu'nun *XII. asırda Karadenizde ceneviz ticareti* (Paris 1929) adlı kitabı (bu eser hakkında *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. I deki mekaleme bakınız), D. R a s s o v s k i'nin *Kumanlar ve Kuman-Bizans münasebetleri* hakkında mekaleleri (*Ülkü mecmuası*, sayı 41, 1936, S. 368 379; ayrıca Sofya'da toplanan *Bizantinistler kongresi zabıtnâmeleri* 'nin birinci cildine bakınız), J. N é m e t h'in Kıpçak kabileleri hakkındaki araştırmaları, Altın Ordu-Bizans münasebetleri hakkında yapılan bâzı tetkikler, N. V e s s i e l o v s k i'nin *Nogay ve zamanı* adlı monografisi (Petersburg 1922), Spuler'in *Iran Moğolları* hakkındaki monografisi (Leipzig 1939), L. R á s o n y i'nin *Tuna havzasında Kumanlar* adlı mekalesi (*Bulleten*, 11-12, s. 401-422), Barthold, Pelliot, Kotwicz, Vladimir ç ev gibi âlimlerin Moğollara ait şu son yirmi sene içinde yaptıkları tetkikler, hattâ *Cengiz Yasası* hakkında on sene denberi - kâfi olmamakla beraber- yapılan muhtelif araştırmalar ve bu gibi daha birçok neşriyat, Altın Ordu tarihi ile uğraşanların gözlerinden kaçmaması icab eden eserlerdir. Biz bu küçük bibliyografya tenkiydimizde, başlıca, Altın Ordu'ya ait René Grousset'nin son kitabında mevcut küçük kısım ile, Grekov - İakoubovsk'inin monografisinden bahsetmekle iktifa edeceğiz.

Ancak, bu iki eserin tahlil ve tenkiydine girişmeden evvel, Altın Ordu'nun Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğu üzerindeki te'sirini şimdiye kadar olduğundan büsbütün başka bir şekilde izaha çalışan küçük bir tetkikten kısaca bahsetmeyi lüzumlu görüyorum: A. N. Poliak adlı genç bir tarihcinin 1935 de *Revue des études islamiques*'in üçüncü defterinde (s. 231 - 248) neşrettiği *Le Caractère colonial de l'État Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or* adlı mekale, isminden de anlaşılacağı veçhile, Memlûk devletini Altın Ordu feodâllerinin bir nevi müstemelekesi mahiyetinde olarak göstermektedir. Şimdiye kadar bilinenlerden başka hiçbir yeni vesikaya dayanmadığı halde, eskidenberi bilinen şeyleri yeni bir tarzda izah ve tefsire, daha doğrusu, bunların üzerine yeni bir etiket koymağa çalışan bu yazı, şüphesiz, dikkate lâyıktır. Müellifin sair yazıları

ve çalışma tarzı hakkında dūřündüklerimi vaktiyle *türk-islām feodalizmi* hakkındaki bir mekalemde (*Bellekten*, sayı 19) tesbit ettiğim için burada aynı Őeyleri tekrara lüzum görmüyorum. Altın Ordu memleketlerinden Memlûkler devletine muntazaman getirilen *köleler*'in ehemmiyeti dolayısıyla bu devletin bir aralık Berke Han'ı yüksek metbû olarak tanıdığını ve Baybars'ın İran Moğolları ile harplerinde bu te'siri araştırmak lâzımgeldiğini söyleyen müellif, XIII.-XIV. asırlarda buraya -gerek *köle* olarak gerek *serbestce* - gelen muhtelif zümrelerin - Türkler, Moğollar ve sairleri - bir tarihçesini yapmağa alışıyor. Acele ve sathî bir araştırma mahsûlü olan bu basit malûmattan sonra, müellif, Memlûk devletinde Altın Ordu nüfûzunu gösteren bir iki mes'ele üzerinde duruyor. Bunlardan biri, *Moğol Yasası*'nın Memlûkler sâhasında kazandığı ehemmiyet, ikincisi Memlûkler sâhasında türk dili'nin ehemmiyeti, üçüncüsü de *memlûk feodalizmi*'nin esas prensipleri itibariyle Moğollardan alınmış olduğu iddiasıdır.

Müellifin bu son iddiasını hiçbir sağlam esasa istinad ettirmediğini, türk-islām feodalizmi hakkındaki yazımda pek açık olarak göstermiştim. Dil ve edebiyat mes'elelerindeki bilgisizliğini de, *Altın Ordu'da türk dil ve edebiyatı* hakkındaki yazımda, memlûk sâhasında türkçe yazılmış eserlerden bahsederken izah edeceğim. *Yasa*'nın Mısır-Suriye'de ehemmiyeti ve bunun sebepleri hakkında ise, tarihî kaynaklarda, müellifin istifade ettiğinden çok fazla malzeme bulunduğunu hemen söyleyebiliriz.

A. N. Poliak, önce bu esasları koyduktan sonra, Memlûk devletinin, Karadeniz şimalindeki feodâllerin ve zengin tüccar sınıfının kurduğu bir *müstemleke imparatorluğu* olduğunu (tıpkı, ortaçağ'da *Suriye*'de kurulan frank devletleri'nin garbî Avrupa feodâllerinin ve tüccar sınıfının kurdukları birer müstemleke devleti olması gibi) söylüyor; ona göre, ilk zamanlarda, Memlûk devletini kuran feodâller ve tüccarlar, ana vatanlarında, birleşik bir siyasi hey'et halinde teşekkül etmişlerdi ki, buna Altın Ordu devleti denmektedir; ikinci devirde, yâni sonraki zamanlarda feodâl unsur'un başında *Çerkesler* ve tüccar sınıfının başında da *Kırım tüccarları* bulunuyordu. Bu yeni izah ve tefsir tarzından sonra, müellif, bu feodâllerin ve tacirlerin Memlûkler sâhasını nasıl *istismar* ettiklerini, ve bu devletin iç idaresindeki müstemleke mahiyetini be-

lirtmeğe çalışıyor; yerli halkın Memlûlere nisbetle ne gibi hak ve imtiyazlardan mahrum olduğunu kısaca anlatıyor.

Yukarıda söylediğim gibi, hiçbir yeni malzeme ye dayanmayan ve Mısır - Suriye sâhası müstesna olarak ortaçağ türk - islâm tarihi hakkında bilgisi çok mahdut olan zeki ve cüretli muharririn bu tefsir tarzı, hakikatte, o derece yeni de sayılamaz; vaktiyle Becker, ciddi bir tarihçiye yakışan ihtiyat ve itidâl ile, hemen aynı şeyleri söylemişti. Ortada yeni olan şey, sadece colonyâl sıfatının kullanılmasından ibarettir! Umumî tarihte birtakım fütuhacı kavimlerin de yaptıkları gibi, Türkler'in ortaçağda bâzı yabancî sâhalarda siyasi teşekküller vücade getirdiklerini, ve *memlûk sistemini* (yâni para ile satın alınmış kölelerden mürekkep ordular kurmak) usûlünü tâkiyb ettiklerini biliyoruz. Umumî tarihte ve türk tarihinde birbirinden oldukça farklı tezahürlerini gördüğümüz (meselâ Osmanlılar'daki *Yeniçeriler* gibi) bu sistemi layıkıyla tetkik etmeden, A. N. Poliak'in yaptığı gibi acele hükümler vermeğe kalkışmak, aslâ doğru değildir. Ortaçağ türk - islâm tarihi için çok büyük ehemmiyeti olan bu *gulâm-memlûk* sistemi hakkında neşredebdiğimiz bir yazıda, Mısır - Suriye Memlûk imparatorluğunun iç bünyesini mukayeseli bir şekilde izah edeceğimiz için, Poliak'ın esasa ve teferrüata ait çirçok hatâları ve yanlış tefsir ve tâimimleri hakkında burada daha fazla bir şey söylemeyi lüzumsuz görüyoruz.

Ortaçağ yakın - şark ve uzak - şark tarihinin her şübesiyle uğraşarak terkibi mahiyette *populaire* büyük cildler neşreden René Grousset, 1914-1918 harbinden sonra çıkardığı *Asya Tarihi* adlı üç ciltlik eseriyle tanınmış bir fransız tarihçisidir. 1929 da çıkardığı *Uzak - Şark Tarihi* adlı eseri fransız enstitüsünün mükâfatını kazandı; 1934 - 1936 da, üç ciltlik büyük bir *Haçlılar Tarihi* çıkararak fransız akedemisi'nin ve enstitün'nün büyük mükâfatlarını aldı. Bu kadar muvaffakiyet kazanamamış birkaç eser daha neşreden R. G., 1939 da *l'Émpire des steppes, Attila - Cenkis Khan - Tamerlan* ismi altında 640 sahifelik büyük bir kitab daha çıkardı. Bu kitabda Altın Ordu'ya ait olan kısım (s, 468 - 486; 547 - 549) oldukça kısadır; fakat kitabın bu kısmının mahiyetini teşrihe girişmeden

evvel, müellifin - başlıca eserlerini okuduktan sonra edindiğimiz kanaate göre - ç a l ı Ő m a ve y a z m a t a r z ı'nı birkaç kelime ile izah edelim:

Müellif, uzak - Őark ve yakın - Őark dillerinden hiç birini bilmemekle beraber, Asya tarihine ait mes'eleler hakkında geniş bir bilgi sahibidir. Őark kaynaklarından, ancak avrupa dillerine yapılmıő mahtut t e r c ü m e l e r vasıtasıyla istifade edebilmektedir. Fakat bu mes'eleler hakkında yapılmıő g a r b t e t k i k l e r i'n i oldukça etraflı bir sūrette bildiği anlaőılıyor. Zeki ve cūretli bir adam olduğu için, bütūn bu tetkiklerden ve tercūmelerden istifade ederek, u m u m i mahiyette m u v a k k a t terkipler yapıyor; cazibeli uslūbu ile, mevzūlarını kolay okutmak yolunu buluyor. Hakıykatte *populaire* mahiyette bir *mise au point* yani b e c e r i k l i bir derleyip toplama'dan ibaret olan bu eserlerde, fantezi mahsūlü t ā m i m l e r e, umumī ve m ũ p h e m m ũ t ā l ā a l a r a d a i m a rastlanır. Okuyucuların hoőuna gitmek ve alākaiarını kuvvetlendirmek için, zaman zaman - ilmi bir eser için tamamiyle lüzumsuz olmakla beraber - m u k a y e s e l e r yaparak eski vak'aları bugünkü hadiselerle karőılaőtırır; kolay bir yazıő tarzı olarak, *eski kronikler*'den s a h i f e l e r c e alıp nakleder. T e n k i y d f i k r i, ilmi d ũ r ũ s t l ũ k, *prējugē*'lerden kaçınmak gibi hakıyki bir tarihcinin Őiddetle riayete mecbur olduğu Őeylere hiç e h e m m i y e t vermez. Onun, *Asya Tarihi* adlı kitabında O s m a n l ı l a r'dan bahsederken bu tarzda ne garip t e n ā k u z l a r a d ũ Ő t ũ ğ ũ n ũ v a k t i y l e *Bizans m ũ e s s e s e l e r i n i n O s m a n l ı m ũ e s s e s e l e r i n e t e ' s i r i* adlı mekalemde g ũ s t e r m i Ő t i m . R . G . ' n i n Akademi ve Enstitū'den b ũ y ũ k m ũ k ā f a t l a r k a z a n a n *Haçlılar Tarihi*'ne gelince, bu eser her Őeyden evvel m ũ t e a s s ı p k a t o l i k z i h n i y e t i n i o k Ő a m a k g a y e s i n i t ā k ı y b e d e n , ā d e t ā r o m a n e s k mahiyette, mantıklı bir plān'dan mahrum bir h i k ā y e l e r s e r i s i'dir. Bu eser hakkında muhtelif fransız mecmualarında ā d e t ā r e k l ā m mahiyetinde b ũ y ũ k m e d h i y e l e r yazıldı; müellif, b ũ y ũ k bir m ũ v e r r i h olarak g ũ k l e r e ç ı k a r ı l d ı . M ā m ā f i c i d d i i l i m a d a m l a r ı b u e s e r i ā d e t ā i s t j h f a f l a karőıladılar: Kıymetli tarihçi M a r c B l o c h *Annales d'histoire économique et sociale*'de ç ok Őiddetli bir tenkıyd yazarak, bugünkü tarih telakkiyelerine g ũ r e b u e s e r i n s a d e c e basit bir *vakayināme*'den ibaret olduğunu s ũ y l e d i . G e n ç fransız m ũ s t e Ő r i k l e r i n i n e n d e ğ e r l i l e r i n d e n b i r i , J . S a u v a g e t , Ő a m fransız enstitüsünün ç ı k a r d ı ğ ı *Bulletin d'études orientales*, I. VI., 1937. p.95-98'de yazdığı bir tenkıyd ile, eserin ç ũ r ũ k taraflarını,

ve elde mevcut nihayetsiz malzemedен kâfi derecede istifade edilmeyerek yazıldığını meydana koydu.

Bu küçük mukaddime, eserini tahlile girişeceğimiz müellif hakkında kâfi bir fikir verebilir sanırız. Fakat yanlış anlaşılma ve haksız bir hükme meydan vermemek için hemen şunu da ilâve edelim ki, R. G. nin bu son eseri, bazı büyük yanlışlıklara, *préjugé*'lere, hatalı tâmiimlere, istifade edilmesi icab eden bazı garb tetkiklerine ve bilhassa rus ve macar hattâ alman tetkiklerine müracaat edilmemesine rağmen, şimdiye kadar yapılmış olanlardan çok iyi bir toplama (*compilation*) mahsûlüdür. Pek büyük bir kısmı garb dillerine çevrilmemiş, hattâ asıl metinleri bile henüz yazma halinde kalmış *şark kaynakları* bilinmeden, böyle büyük ve çetin bir teşebbüse kalkışmak ne dereceye kadar doğrudur? Bu, üzerinde uzun uzun münâkaşa edilebilecek bir mes'eledir. R. G. nin istifade edebileceği kaynaklar ve tetkikler, içtimai tarih ve medeniyet tarihi bakımlarından böyle bir terkip tecrübesi yapmağa kifayetli midir? Bu da, birincisinden daha mühim bir mes'eledir. Fakat her ne olursa olsun, ortaçağ türk tarihi hakkındaki tetkiklerin henüz bu kadar geri bulunduğu bir devirde, R. G. nin yaptığı bu *compilation* eseri, şüphesiz mütehassıslar için değil fakat mütehassıs olmayan münevver sınıf için, her halde faydalı bir çalışma mahsûlüdür.

Bozkırlar İmparatorluğu cildinde *Altın Ordu*'ya ayrılmış olan kısım, çok küçüktür. Görülüyor ki müellif bu hususta kâfi kaynaklara malik olamamış, ve bu devletin dahilî kuruluşu ve medeni hayatı hakkında yapılan tetkiklerden habersiz kaldığı için, hülâsasını sadece diplomatik ve askeri tarihe hasretmiştir. Onun bu husustaki me'hazleri, Rubrouck ve Plano Carpini seyahatnâmeleri, D'Hosson'un *Moğollar Tarihi*, Hammer'in *Altın Ordu tarihi*, Barthold'un *İslâm ansiklopedisi*'ndeki çok kısa mekaleleri, Pelliot'nun bazı tetkikleri, Bratianu'nun yukarıda adı geçen kitabı, Heyde'in meşhur *Ortaçağ şark ticareti tarihi*, Bizans-Mısır-Altın Ordu münasebetlerine ve Moğollar'ın Balkanlar'daki rôllerine dair birkaç mekale ve kitabdandır. Hattâ bunların bir kısmından da hiç istifade etmeyerek yalnız isimlerini zikrettiği anlaşılıyor! Onun Altın Ordu medeniyeti hakkında zikrettiği bir tek yazı, Balodis'in *Altın Ordu medeniyeti hakkında yeni tetkikler* (*Zeitschrift f. Slavische Philologie*, IV., 1927) adlı bir mekaleden ibarettir. İşte mevzû hakkındaki

bu bilgisizliğinden dolayı, R. G. Altın Ordu'nun ehemmiyetini lâ-yıkıyla idrâk edememiş, tıpkı -nedense adını anmadığı- E. Bloc-het gibi bu hususta tamamiyle menfî bir görüşe saplanıp kalmıştır. Altın Ordu'yu diğer moğol devletleriyle mukayese ede-rek vardığı neticeler, bunu açıktan açığa gösterebilir:

Ona göre: «Çin ve İran'daki moğol devletleri, mahalli mede-niyet te'siri altında çinli veya iranlı olmuşlar, o medeniyete temes-sül etmişlerdir; hâlbuki Altın Ordu hükümdarları, *slav-bizans* medeniyetini kabûl etmemişler, ruslaşmamışlar, sadece eski Kıpçak hanlarının mirascısı olup kalmışlardır. Esasen bu Kıpçak-Kumanlar'ın rus bozkırlarında asırlarca oturmaları, tarihte hiç-bir iz bırakmamıştır. Altın Ordu halnalarının müslüman olması, medeni bakımdan çok sathî olduğu gibi coğrafi bakımdan da çok münferid kaldığından, bu vaziyette hiçbir değişiklik yapmamıştır. Onların islâmlaşması, bu memleketi İran ve Mısır'ın eski İslâm medeniyeti çevresine -hakiki, fi'li bir sûrette- sokmadığı gibi, diğer taraftan onları Garb âleminde de ayırmış, ve tıpkı, sonraki Osmanlılar'da görüldüğu veçhile, onları avrupa toprağı üzerinde avrupa medeniyeti tarafından temsil edilme-miş, temsil edilemez yabancılar mahiyetinde bırakmıştır. Altın Ordu'nun bütün hayatı müddetince, Kiyef şehrinin cenup köylerinde Asya başlıyordu. Plano Carpini ve Rubrouck, Batu imparatorluğu sâhasına giren garblıların kendilerini nasıl yeni bir âlemede hissettiklerini ifade etmişlerdir. X. asır Hazar Türkleri'nde, hiç şüphe yok ki, Cuci çocuklarındakinden daha fazla *garblılık* vardı.....»

Müellifin Altın Ordu hakkındaki umumî görüşünü hülâsa eden bu satırlar, bu hususta ne kadar tenâkuzlara düştüğünü çok açık olarak göstermektedir. Gerçi Çin ve İran Moğolları'nın çabucak çin ve iran medeniyetlerine temessül ettikleri muhakkaktır; lâkin, Altın Ordu devleti de XIV. asırda aynı sûrette islâm medeniyeti çevresi içine girmiştir. Memlûk İmparatorluğu'nun, Orta Asya'nın, H'ârizm'in, eski Bulgar müslümanlığının, Anadolu'nun bu husus-taki mühim rölleri, yeni tetkiklerle hergün daha açık ola-rak anlaşılmaktadır. Vaktiyle, Altın Ordu'da türk dil ve edebiya-tının inkişâfını umumî hatlariyle gösterirken, bunu kat'i sûrette isbat ve izah etmiştim (*Türk edebiyatı tarihi* adlı kitabıma bakı-nız). Bu hususta yakında neşredeceğim monoğrafi, bu mes'eleyi yeni yeni birçok delillerle büsbütün kuvvetlendirecektir. R. G. eğer bu mes'eleyi bu kadar az ve fena bilmeseydi, yahut, kabil

olup da meselâ İ a k o u b o v s k i'nin - birazdan tahlil edilecek - eserini okumuş olsaydı, böyle fâhiş bir hatâyı bu kadar cüretle irtikâp edemiyecekti. İddiasını te'yid için zikrettiği seyyahların ifadesi, bizim bahsettiğimiz devirden hemen b i r a s ı r evveldir; o zaman İran'daki Moğollar da daha islâm medeniyetini lâyikiyle kabûl etmiş değillerdi. Altın Ordu hükümdarlarının ı s l a v l a ş m a m a s ı mes'elesine gelince, R. G.nin bu husustaki düşüncesine hayret etmemek kabil değildir: yukarıda saydığımız muhtelif kaynaklardan daimi bir akışla gelen kuvvetli i s l â m m e d e n i y e t i te'sirleri, o sırada ç o k g e r i bir safhada bulunan ortodoks ıslav kültürü nüfuzu ile mukayese edilmeyecek kadar kuvvetli ve y ü k s e k t i. Böyle bir coğrafi ve medenî vaziyette, Altın Ordu'da hiristiyanlığın galebesi, maddeten imkânsızdı; ve buradaki Moğollar'ın da - tıpkı Orta Asya ve İran Moğolları gibi - t ü r k l e ş m e s i ve i s l â m l a ş m a s ı, ictimai ve tarihi bir zarûretti. R. G. nin K ı p ç a k - K u m a n l a r hakkındaki mütâlâasına gelince, onun bu hususta da çok az mâlûmatı olduğu ve ortaçağ hiristiyan kronikcilerinden intikal etmiş eski bâtil kanaatlerden ayrılamadığı görülüyor. Eğer bu mes'ele hakkında yukarıda bahsetmiş olduğumuz R a s s o w s k i'nin yazılarını okusaydı, hattâ ondan evvel M a r q u a r t'ın Kumanlar hakkındaki meşhur eserini biraz karıştırsaydı, o satırları yazmakta her halde tereddüd ederdi.

Mâmâfi, onun Altın Ordu hakkındaki bu umumî görüşünde, ciddi bir tarihçi için en ziyade hayret edilecek taraf, Altın Ordu İmparatorluğu'nu O s m a n l ı imparatorluğu'na b e n z e t m e s i, ve Osmanlılar hakkineaki g ü l ü n ç fikirlerini Altın Ordu'ya da t e ş m i l etmesidir. R. G. nin *Asya tarihi* adlı eserinde, ve ona benzeyen bâzı müelliflerin kitaplarında Osmanlı devleti hakkında ileri sürülen ve ancak c e h â l e t, t a a s s u b ve g a r e z mahsûlü olan bu iddiaların nasıl ç ü r ü k esaslara dayandığını, ve bu gibi fikirlerin ciddi bir tarihçi, hakikî bir ilim adamı tarafından aslâ ileri sürülmeyeceğini *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri* adlı yazımda uzun uzun izah etmiştim. R. G. nin Altın Ordu devleti ve onun tarihi rolü hakkındaki görüşü, işte bu derece m e n f i, ve istifade ettiği m e ' h a z l a r - bilhassa bu devletin i d a r i kuruluşunu, ı k t i s a d i ve i ç t i m a i bünyesini, maddî ve mânevî m e d e n i y e t seviyesini göstermek hususunda - çok kifayetsiz olduğu için, bu hususta yazdığı - basit bir vak'alar silsilesi mahiyetindeki - sahifelerin ilmî bir k ı y m e t i yoktur. Her halde bu Altın Ordu bahsini, R. G. nin

kitabındaki en kıymetsiz kısımlardan biri olarak göstermek, hiç de mübalâğalı bir hüküm sayılamaz. Altın Ordu'nun Moskoflar üzerindeki siyasi ve medenî te'sirlerinden ise, belki müellifin bu husustaki menfî kanaatlerinden dolayı, hiç bahsedilmemiştir. R. G.nin, Osmanlı İmparatorluğu hakkında böyle g ü l ü n ç bir hüküm verdikten sonra, bunun bugünkü Türkiye Cümhuriyeti ile alâkası olmadığı hakkında küçük bir nota ilâve edivermesi, bir *diplomasi inceliği* gib telâkkıy olunmalıdır.

Altın Ordu hakkında, Hammer'in eski ve fazla dağınık eserindenberi yazılan ilk monografi'yi, Leningrad Üniversitesi profesörlerinden B. Grekov ile A. Iakoubovski'ye borçluyuz (*La Horde d'Or*, Paris 1939, 261 sahife, harita ve resimler ilâve edilmiştir). Ortaçağ islâm-türk tarihinin *içtimai* ve *iktisadi* cepheleleri hakkında kıymetli neşriyatta bulunan İakoubovski, yalnız tarihçi değil, bir filolog, bir müstesrıktır. Bundan dolayı, Altın Ordu'nun Rusya ile olan sıkı râbitalarını, te'sirlerini, rus tarihi mütehasısı olan ve bilhassa iktisadi ve içtimai tarih tetkikleriyle şöhret kazanan B. Grekov ayrıca yazmıştır. *XIII. - XIV. usırlarda Sarıdeniz'den Karadeniz'e kadar tatar hakimiyeti* ikinci adını taşıyan bu eser, Payot kitabevinin tarih külliyyatı arasında çıkmakla beraber, bu seri arasında Moğollara ait neşredilen roman mâhiyetindeki bâzı eserlerden tamamıyla farklı'dır. Eseri tercüme eden François Thuret, yazdığı küçük bir mukaddimede bunu bilhassa kaydediyor. Mâmâfi, iki mütehasıs profesörün isimlerini taşıdığı cihetle bunu kayda hiç hacet vaktu. Eser herkesin okuyup istifade edebileceği *populaire* bir hülâsa olmakla beraber, tamamıyla ilmi mahiyette bir eserdir.

İakoubovski yazdığı uzunca bir *mukaddime*'de (s. 13-20), Altın Ordu tarihi tetkiklerinin şimdiye kadar geçirdiği safhalar'ı, bugüne kadar elde edilen neticeler'in mahiyetini, bu tetkiklerin yalnız rus tarihi ile alâkası bakımından değil kendi başına da büyük bir ehemmiyet arzettiğini, türk tarihinin daha sonraki muhtelif safhalarını öğrenmek için de bunun lüzumu olduğunu anlatıyor. Müellife göre, XIX - XX. asırlar zarfında bu hususta elde edilen *kaynaklar*, meydana çıkarılan *malzeme*, yapılan ayrı ayrı *tetkikler*, artık Altın Ordu tarihi

hakkında yeni bir t e r k i b t e c r ü b e s i yapmağa kâfidir. Gerçi bu hususta birtakım zorluklar olduğu inkâr edilemez: meselâ türk tarihinin sair birçok şübeleri gibi Altın Ordu'ya ait kaynaklar da türlü dillerde'dir: rus, leh, yunan, latin, macar, ermeni, gürcü, türk, arab, acem, moğol, çin dillerinin hepsini bilmek bir tek adam için imkânsızdır. Bundan başka, elde bulunan bir yığın malzemeye rağmen, bu devrenin hattâ siyasi vak'alarına, kronolojisine ait birçok noktalar henüz karanlık bulunuyor. Fakat İ a k o u b o v s k i'nin de haklı olarak söylediği gibi, teferruâta ait birçok cihetler şüpheli hattâ büsbütün mechûl kalsa bile, eldeki malzeme bu devrin yalnız siyasi değil medenî tarih bakımından da *umumî bir tablosunu* çizmeye imkân verecek bir mahiyettedir.

İşte bu doğru ve mantıki görüşle vücade getirilen ve hakikaten millî tarihimizin - hattâ umumî tarihin - büyük bir boşluğunu dolduran bu küçük monografi, iki ayrı bölümden teşekkül ediyor. İakoubovski tarafından yazılan ve doğrudan doğruya Altın Ordu'ya ait olan ilk kısım (s. 20-164), bir *giriş* ile *yedi bölüm*'den mürekkeptir. *Giriş* kısmı (s. 21-38) Moğollar'dan evvel yâni XI-XIII. asırlarda Kıpçak bozkırlarının umumî bir tasvirini ihtivâ ediyor. Bilhassa ictimai ve ıktisadî tarih bakımından yapılan bu küçük fakat vazih tabloda, buradaki muhtelif kavimler, Kıpçalar, Hazarlar, Bulgarlar, Oğuzlar, başlıca ticaret merkezleri, kervan yolları, en mühim ticaret malları, bu sâhanın başka coğrafî sâhalarla medenî münasebetleri, dîni vaziyet ve islam dininin yayılması, umumî çizgileriyle çok iyi anlatılmıştır.

Birinci bölüm, XIII. asır başındaki Moğol istili'si'ni izah ediyor (s. 39-60). Meşhur mongolist Vladimir çev'in vakıtsız ölümünden sonra 1934 de çıkan - *Mağollar'ın ictimai teşkilâtı ; göçebe moğol feodalizmi* adlı çok mühim eserine dayanan müellif, Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşundan evvel Moğolistan'ın ictimai ve siyasi vaziyetini, ve Cengiz imparatorluğu'nun kuruluşu sebeplerini anlatmaktadır. Moğol tarihi ile uğraşanların mâlûmu olduğu üzere, bu hususta iptida büyük tarihçi Barthold tarafından ileri sürülen meşhur bir nazariye, Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşunu, XII. asırda Moğolistan'da aristokratlarla demokratlar arasında aristokratların galebesiyle biten *sınıf kavgası* ile izah eder. Uzun müddet bu görüşe iştirak eden Vladimir çev, zikrettiğimiz son eserinde, bu nazariyeden vazgeçmiş, ve XII. asır sonlarına doğru

Moğol aristokrasisinin artık iyice kuvvetlenmiş olduğunu, ve buna karşı demokratik bir cereyanın mevcudiyeti hakkında hiçbir tarihi kayıd bulunmadığını iddia etmiştir.

Müellifimiz bu hususta tamamıyla Barthold'e iştirak ederek Cengiz İmparatorluğu'nun bir sınıf mücadelesinden doğduğunu iddia ediyor; ve Vladimirev'in fikrini şiddetle tenkid ediyor. Bu hususta samimi midir? Yoksa, memleketinin resmi akıydesi olan *marksizm* esaslarına uymak mecburiyetiyle mi böyle hareket ediyor? Bunu kestiremeyiz. Cengiz devleti'nin teşkilâtını, bu devletin şark'da ve garb'daki futûhâtını, moğol ordusunun Bulgarlar'a karşı uğradığı ilk muvaffakiyetsizliği kısaca anlatan müellif, *Kalka* muharebesi hakkında meşhur rus tarihçisi Solovief'in verdiği mâlûmatı tashih ediyor: Moğollar onun sandığı gibi *Ural* ve *Hazar* arasından değil, *şimalî İran* ve *Kafkas* yolu ile gelmişler, ve *Kıpçak Bozkırı*'na 1224 de değil 1223 de girmişlerdir. Müellif bu babın sonunda moğol istiylâsına uğrayan memleketlerin perişan halini, moğol hakimiyetinin yerli halkı nasıl ezip perişan ettiğini, ve bunun hattâ bâzı ısyanlara sebep olduğunu anlatarak *Buhârâ*'daki meşhur *Târâbi* kıyamını zikrediyor; müellifin bu mes'ele hakkında 1935 de neşredilmiş bir tetkiki olduğu bir nottan anlaşılıyor ise de, yazık ki bunu göremedik.

İkinci bölüm, Ruslar'ın daha ziyade Altın Ordu diye andıkları Cuci devleti'nin yâni Kıpçak moğol imparatorluğunun kuruluşunu izah ediyor (s. 61 - 71). Moğol ordularının sür'atli zaferleri ile Örasia'da (şark kaynaklarının *Gök Orda* dedikleri) büyük bir imparatorluğun kuruluşu, bunun hudutları, kısa fakat vâzih bir şekilde anlatılıyor. İslâm kültürünün hâkim olduğu medeni sâhalarda şehirlere yerleşmiş ve çoktan ziraat hayatına geçmiş olan mühim bir türk ekseriyeti'nden başka, bozkırlarda yaşayan birçok türk kabileleri de, sayıca pek fazla olmayan ve sadece *askerî bir aristokrasi* teşkil eden moğol fâtihlerinin kolaylıkla türkleşmelerini, moğolcayı bırakıp türkçe konusmalarını intaç etti; esasen moğol oadularıyla beraber, kalabalık olmamakla beraber, bir kısım Türkler de gelmişti; ve idare işlerinde, diğer moğol imparatorlukları'nda olduğu gibi, *türk an'anesi* ve onu temsil eden *uygur bahşileri* (kâtipleri) mühim bir röl oynıyorlardı. İktisadi menfaatlerini çok iyi bilen moğol prensleri, ziraî mıntakaları ve şehirleri *tahrip etmedikleri* gibi, ticaret yollarını ve ticarî mübadeleleri de daha fazla inkişaf ettirmeğe çalıştılar. Batu'nun bu husustaki gayretleri, bemen bü-

tün çağdaş kaynaklar tarafından tasdik edilmektedir. Bu devirde Kıpçak bozkırlarının *etnik* karakteri hakkında müellifin esas fikri, yâni Moğollar'ın sayıca azlığı ve sür'atle türkleştirilmesi, bizce de doğrudur. *Türkçe*'nin bu sâhada XIV. asırda bir *edebî* dil ve *resmî* dil mahiyetini aldığı, hükümdarların ve moğol büyüklerinin *türkçe* konuştukları (İbn Batûta'nın bu husustaki ifadesi ile Barthold'un *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* adlı kitabında verdiği izahat bunu te'yid eder) mâlûmdur. Altın Ordu'da türk dil ve edebiyatı hakkındaki mekalemizde etraflı bir şekilde tetkik edeceğimiz bu mes'ele üzerinde İakoubovski'nin kâfi derecede mâlûmatı olmadığı görülüyor; Fakat buna rağmen, vardığı netice doğrudur. İmparatorluklarının ticarî ve sınai inkişafı için şuurlu bir faaliyet gösteren ilk hükümdarlar, coğrafi vaziyeti bakımından *aşağı Valga* havzasının *iktisadî ehemmiyet*'ini çok iyi anladıkları için, payitahtlarını burada kurdular: Batu'nun Eski Saray'ı (*Saray Batu*), kardeşi Berke Han'ın Yeni Saray'ı (*Saray Berke*) burada kuruldu; Ve İmparatorluğun başşehirleri oldu. Birincisinin harâbeleri *Ejderhan* civarında bugünkü *Selitrenni* mevkiindedir; ikincisi ise şimdiki *Stalingrad* civarında, Volga'nın bir kolu üzerindedir ki, bugün o mevki'de *Tsariov* şehri vardır. Bu mevki'lerde daha Moğollar'dan evvel insan topluluklarının yaşadıkları Ballo'd'un 1922 de *Saray - Batu*'da yaptığı kazılar neticesinde meydana çıkmıştır. Şehirlerin teşekkül şartları hakkındaki bilgilerimiz de esasen bunun başka türlü olamayacağını göstermektedir.

Üçüncü bölüm, Altın Ordu'nun komşularıyla münasebetlerinden yâni dış siyasetinden bahsediyor (s. 72-97). İmparatorluğun müessisi olan *Batu*'nun diğer moğol prensleri ile münasebetleri, teşkilâtı ve iç siyaseti, sonra, Berke zamanında İran Moğolları ile ve Memlûkler'le münasebetler, İlhanlılar'la mücadelenin esas mevzûunu teşkil eden *Azerbaycan* hâkimiyeti dâvası (bilhasa şark-garb ticaret yolları bakımından buranın iktisadî ehemmiyeti çok büyüktü), Memlûkler İmparatorluğu'nun Altın Ordu'ya karşı gösterdiği derin alâkanın mahiyet ve sebepleri, Berke'nin daha ziyade siyasi âmiller te'siriyle *islâmlığı* kabûlü, Berke ve Mengü Timur devirlerinde tâbi rus prensliklerinde yapılan nüfus ve mal sayımı, *Kırım*'da Cenevizlerle münasebet, kudretli başbuğ Noga'yın rölü ve dahili karışıklıklar, Noga'yın son devirlerinde *Kırım*'da vukua gelen mühim hâdiseler ve moğol - ceneviz münasebetleri, Altın Ordu'nun Özbek zamanındaki in-

kişafı, Ö z b e ğ'in tákıyb ettiği i s l â m l ı k siyaseti, Şehir haya-
 tının yeni bir inkişâf göstermesi, Saray Şehrinin bu devirdeki
 vaziyeti hakkında İ b n B a t ũ t a'nın kıymetli müşahedeleri, Ö z-
 b e ğ'in yaptırdığı dini binalar, *Kırım* ve *Urgenç*'deki âbideler,
 Ö z b e ğ'in harici siyaseti ve Memlũk imparatorluğu ile sıkı mũ-
 nasebetleri, sefaret heyetleri, İlhanlılar'la mũnasebetler ve Azer-
 baycan futũhâtı, rus prenslerinden alınan vergi tarzında bâzi
 değişiklikler yapılması, C a n ı B e y Han'ın bir saray suikasdına
 kurban olarak boğulması, bũtũn bunlar bu kısımda k ı s a fakat
 c a n l ı bir Őekilde anlatılıyor. C a n ı B e y'in yerine gečen
 B e r d i B e y'in iki yıllık kısa saltanatından sonra, Orta Asya'da
 ve cenub-şarkı Avrupa'da vaziyetin artık değiştiğini görũ-
 yoruz. Altın Ordu'da da, Cengiz ailesine mensup prensler arasında
 a y r ı l ı k t e m â y ũ l l e r i artık kuvvetlenmiştir. Tâbi rus prens-
 likleri yavaş yavaş kuvvetlerini arttırmışlardır. Bũtũn bunlardan
 daha mũhim olarak, Orta Asya'da yeni bir cihangirin, T i m u r'un
 sahneye çıktığı ve Altın Ordu'ya karşı derin bir d ũ Ő m a n l ı k
 beslediği görũlũyor. XIV. asrın son yarısında Altın Ordu'nun siyasi
 hayatı hakkında oldukça mâlũmat sahibi bulunan İ b n - Ğ a l d ũ n,
 bu devirdeki Altın Ordu emirleri arasında - Berdi Bey'in bir kızını
 almış olan- M a m a y'ın bũyũk bir nũfũzu olduğunu anlatmaktadır.
 Hâkimiyet artık parçalanmış, imparatorluğu muhtelif yerleri
 muhtelif emirlerin idaresi altında kalmıştır. M a m a y bu sırada
 Özbek Han'ın evlâdından A b d u l l a h isminde bir genci Altın
 Ordu tahtına çıkarıyor; fakat *merkezi idare* memlekette nũfũzunu
 kurmağa muvaffak olamıyor. 1360-1380 arasında on dũrt Han'ın taht-
 ta çıktığı, bastırdıkları paralardan anlaşılmaktadır. Merkezi *Seyhun*
 nehrinin aşağı havzasındaki *Sığnak* Şehrinde olan A k O r d a
 hanı T o k t a m ı Ő Han'a karşı da, 1380 de Mamay ordusunu bũ-
 yũk bir mahlũbiyete uğratan Moskova Rusyası'na karşı da, muka-
 vemet imkânsızdır; netemim 1380 de Mamay'ı mađlũp eden T o k t a-
 m ı Ő, Altın Ordu'yu istiyelâ ediyor. Lâkin onbeş yıl sonra T i m u r,
 Toktamış'ı mađlũp ettikten sonra *Ejderhan* ve *Saray* Őehirlerini
 zaptedip yakıyor, ve bũyũk ganimetler alıyor... Altın Ordu için,
 T i m u r seferleri, tâmir edilmez bir felâket oldu. Gerçi XV.
 asırda *Saray* Őehrini yeniden görũyoruz; lâkin Şehir, eski payi-
 tahtın bir gũlgesinden başka bir Şey değildir. T i m u r
 tarafından *Kefe* ve *Azak* gibi bũyũk ticaret merkezleri de tahrip
 edilen Altın Ordu, artık iktisadi ehemmiyetini kaybetmiştir; artık
 ne O r t a A s y a'nın ne de *cenup-şarkı Avrupa*'nın mukadderâtı

üzerinde Altın Ordu'nun hiçbir siyasi rölü olmayacaktır. Müellif bu güzel ve açık hülâsasında, Altın Ordu'nun *Balkanlar*'daki rölünü ve Bizans'la münasebetlerini her nedense biraz ihmâl etmiş gibi görünüyor.

XII. - XIV. asırlar esnasında Altın Ordu'nu iktisadi ve ictimai hayatını tasvir eden *dördüncü bölüm* (s. 98-120), kitabın belki en mühim kısmıdır. Moğollar'ın ictimai ve siyâsi teşkilâtı hakkında Vladimircsev'e dayanan müellif, Altın Ordu'ya verilen *Cuculusu* ismini gayet iyi tahlil ediyor: *Ulus*, hükümdar ve hükümdar ailesinin müşterek malı hükmünde olan şeylerin hepsine birden verilen isimdir; Altın Ordu İmparatorluğu, bütün toprakları, köyleri şehirleri, insanlarıyla, Cengiz'in mirasından Cucu çocuklarına isabet eden hisse'dir; ve bu hisse, hükümdara, prens ve prenseslere, *noyan*'lara yâni büyük moğol emirlerine, Kıpçak feodâllerine, derecelerine göre, taksim edilmiştir. Altın Ordu iktisadi sistemi, diğer moğol İmparatorlukları gibi *feodâl* mahiyettedir: Büyük küçük bütün feodâllerin otlakları, yaylak ve kışlakları muayyendir. Gerçi moğol feodâl sistemi, kendine mahsus bir ekonomisi olan *avul*'a yâni aile'ye dayanır; Her ailenin, tâbi olduğu feodâl şef tarafından (meselâ: han, prens, prenses, noyan, bey, bağatur, binbaşı, yüzbaşı v. s. gibi.) kendine tâyin edilmiş otlığı vardır, ve başka yere tecavüz edemez; bu aile, tâbi olduğu aynı ekonomi şartları içinde metbûna karşı mükellef olduğu vazifeleri yapar ve geri kalan mallarını şehrin *pazar*'ına götürüp mübadele eder. Muasır seyyahlar, (meselâ Rubrook) bir göcebe ailesinin neler istihsâl ettiğini uzun uzun tasvir etmişlerdir. Ormanlık civarlarında yaşayan göçebeler'in hayatında *av* da mühim bir yer tutuyordu. Bu devir seyyahları göçebelerin keçe çadırlarını da uzun uzun tasvir etmişlerdir. Mâmâfi, müellif, Altın Ordu'nun, ahâlisi yalnız göçebelerden ibaret bir devlet olmadığını, ve nüfusun en mühim kısmını bunların teşkil etmediğini pek haklı olarak söylüyor: *Bulgar* mntakası, *Kırım* ve onun sahil şehirleri, yüksek bir ziraat kültürüne ve inkişaf etmiş şehir hayatına malik *Hwârizm*, büyük nisbette yerleşik ahâlisi olan *aşâğı Volga* havzası bu devletin iktisadi hayatında şüphesiz daha mühim idi. *Kırım* limanları, transit merkezi olmak bakımından, *Bulgar* sâhası ise, gerek sanâyii gerek ileri ziraatinin te'min ettiği mebzûl buğdayı ve bunun sevkini kolaylaştıran *Volga* kıyılarında bulunması bakımından, büyük bir kıymete malikti. Hülâsa, kürk, deri, bal,

balmumu, kereste, hububat, deri ve mâden işleri, imparatorluğun başlıca ihracat mallarını teşkil ediyordu. Memleketin coğrafi vaziyeti de, burada çok canlı bir ticaret hayatının inkişafını kolaylaştırmakta idi.

Bu devre ait *kronikler* ve bilhassa hükümdarların bize kadar gelen muhtelif *yarlık*'ları sayesinde, Altın Ordu'nun *ictimai* bünyesini anlamak müşkül değildir. Şimdiye kadar bu imparatorluğun *ictimai* tarihi ile uğraşılmadığını haklı olarak söyleyen müellif, ilk olarak, buna ait oldukça muvaffakiyetli bir *tecrübe* yapmıştır. Muhtelif fırsatlarda daima tekrar ettiğim gibi, yalnız Altın Ordu'nun değil umumiyetle ortaçağ türk - islâm tarihinin, hattâ sırf siyasi tarihinin hakiki mânâsiyle anlaşılabilmesi için, *ictimai tarih* tetkikleri birinci derecede mühimdir; Böyle olduğu hâlde, şimdiye kadar bu hususta hemen hiçbir şey yapılmamıştır. İşte bundan dolayı Iakoubovski'nin bu tecrübesini büyük bir alâka ile karşıladığımızı söylemeliyiz. Altın Ordu'da en yüksek tabakayı hükümdar ailesi teşkil eder; bunlar imparatorluğun ayrı sâhalarında yarı müstakil bir şekilde hüküm sürerler. Bunlardan sonra, yarı göçebe asâletin çekirdeğini teşkil eden beyler ve noyanlar gelir; bunlar, kendilerine verilen *tarhanlık* yarlıklarıyla, vergilerden muafırlar. Askerî kuvvetlerin başında bulunanlar da bunlardır. Bütün Moğol devletlerinde hattâ Timuriler'de ve Orta Asya sülâlelerinde, *feodâl* mahiyetteki aynı esasların asırlarca - tabii bâzı farklarla - devamını görüyoruz; İster göçebe olsun ister yerleşik hayata geçmiş bulunsun, bu feodâl senyörler, kendilerine bağlı *serfleri* yâni halk kütlesini istismar ediyorlardı. Timur Kutluğ'un uzun zamanlardanberi mâlûm olan - meşhur yarlığına dayanarak, müellif, köylü halkın vaziyeti hakkında da mâlûmat vermektedir: Bunlar *sabancı* ve *ortakçı* diye iki kısma ayrılıyor. *Sabancılar*, *tarhanlık* imtiyazına malik - yâni serveti vergilerden muaf bir feodâl senyöre bağlı köylülerdir. Mâmâfi müellif bu sonuncuların vaziyeti hakkında kaynaklarda daha sarîh mâlûmat olmadığını söylüyor. Müellif bu münasebetle muhtelif vergiler'den ve vergi almağa hakları olanlar'dan da kısaca bahsetmektedir. Acaba bu köylüler senyörün toprağına bağlı mı idiler? Ortaçağ Avrupasında gördüğümüz gibi bir *servage* sistemi mevcut mu idi? İakoubovski, kaynaklarda buna dair bir sarâhat olmadığını söylemekle beraber, XIII. asır sonlarına doğru *Şimalî İran*'da böyle bir sistemin me-

c u t olduğunu, G a z a n' in bir yarlığına dayanarak, kabûl etmekte ve bunun Altın Ordu'da da m e v c u d o l d u ğ u neticesini çıkar-maktadır. Ortaçağ islâm - türk tarihine ait kaynaklarda, bütün bu mes'eleler hakkında daha etraflı ve daha müsbet birçok kayıtlar vardır ki, onların bu bakımdan dikkatle araştırılması sayesinde müellifin vardığı neticelerden çok daha v â z i h ve daha k a t' i neticelere varmak imkânı mevcuttur. Bu küçük yazının kadrosu müsait olsaydı, İ a k o u b o v s k i' nin sadece t e m a s ettiği, yahut hallini *müphem* bıraktığı birtakım mes'eleler hakkında - f e o d â l h i y e r a r ş i, v e r g i l e r, *servage* şekilleri, k ö y l ü l e r i n h u k u k i v a z i y e t i, M o ğ o l k a b i l e l e r i n i n t â b i o l d u k l a r ı m ü k e l l e f i y e t l e r, v. s. - uzun tafsilâta girişebilirdik.

Müellif bundan sonra esirlik (*l'esclavage*) mes'elesine ayrıca temas ediyor. Ona göre Altın Ordu'nun içtimai ve iktisadi hayatında esirlerin büyük bir ehemmiyeti yoktur. Şüphesiz ki mütemadî harpler, akınlar, istiyâlalar, Altın Ordu sâhasında büyük bir harp esirleri kütlesi vücude getirmişti. lâkin, iktisadî istihşâlde bunların rölü büyük değildi; ve esasen bunlar da, bir nesil sonra, artık sair halk arasına karışıyorlardı. Fakat buna mukabil, esirler, Altın Ordu için çok mühim bir *ticaret malı* idi. Harp esirlerinden ve kaçırılıp satılan çocuklardan başka, bâzı kıtlık senelerinde bir kısım fakir halkın sattığı çocuklar da büyük bir esir ticaretine mevzû teşkil ediyordu. *Kırım* limanlarında XVII. asırda bile büsbütün ehemmiyetini kaybetmediğini E v l i y a Ç e l e b i' nin ifadesinden anladığımız bu ticaret, bilhassa M e m l û k l e r İ m p a r a t o r l u ğ u' nun o r d u s u için mühim bir kaynaktı; fakat bu esirlerin başka memleketlerde, hattâ İ l h a n l ı l a r s â h a s ı n d a da müşterileri vardı. Bu esirler, kıpçak, oğuz, çerkes, as (alan), rus, macar, lehli v. s. gibi muhtelif cinslere mensupdu; bunlar arasında m o ğ o l l a r' ın da bulunduğunu, bâzı moğol hükümdarlarının moğol gençlerinin esir olarak *alım satımını men'eden* bâzı emirlerinden anlarız. Bu mes'eleler hakkında muhtelif mısır kaynaklarını zikreden müellifin, H e y d' in *Ortaçağ Şark ticareti tarihi* gibi en mühim bir tetkikden istifade etmemesi hayretle karşılanabilir.

İ a k o u b o v s k i bu bâbın sonunda, m o ğ o l k a d ı n ı n' ın içtimai vaziyeti ye Altın Ordu'da haiz olduğu siyasi hukuk hakkında da epeyce mâlûmat vermektedir. Bu hususta İ b n B a t t â t a' ya, bâzı mısır ve ermeni müelliflerine, garb sey-yahlarına, *Cengiz Yasası*'na ve *yarlıklar*'a müracaat eden müellif,

daha evvelki türk devletlerinde hükümdar ailesine mensup kadınların malik oldukları siyasî hakları bllseydi, bunun yalnız Moğollar'a ait bir hususiyet olmadığını daha iyi anlar ve bunu daha kolay izah ederdi. Mâmâfi, ileri sürdüğümüz bütün bu küçük tenkiydlere rağmen bu dördüncü bâbın türlü bakımlardan nekadar ehemmiyetli olduğu, yaptığımız hülâsadan kolaylıkla anlaşılmalıdır ümidindeyiz.

Beşinci bölüm, Altın Ordu'nun siyasî teşkilâtı'ndan bahsediyor (s. 121-134). B é r é z i n e'in artık oldukça eskimiş bulunan *Cuci ulusunun iç kuruluşu hakkında tecrübe* adlı eserinden beri bu mes'ele epey vuzuh ile anlaşılmalıdır. Müellif, bu eski monografinin teferrüat bakımından oldukça zengin mâlûmatını Vladimircëv'in ana hatları tesbit eden mükemmel eserinden ve Barthold'den aldığı esasî fikirlerle tamamlayarak, bu hususta kısa fakat vâzih bir tablo çiziyor. Cengiz İmparatorluğu'nun hemen XIII. asır ortalarına kadar devam eden - biraz da nazari - birliği, yâni *Kurultay*'ca intihap edilen *Büyük Han*'ın diğer prensler tarafından *metbû* olarak tanınması, artık bundan sonra, nazari mahiyetini de kaybetmiş, birbirine rakip muhtelif moğol İmparatorlukları arasında mücadeleler başlamıştır. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*'inde bu vaziyeti etraflı bir sûrette izah etmişti. Bu sûretle sadece fi'li olarak değil hukuki olarak da *mustakil* bir hüviyet alan Altın Ordu devleti, müellifimize göre, *feodâl bir monarşi*'dir. ve bütün kuvvet, göçebe, yarı göçebe, birleşik feodâllerin elinde toplanmıştır.

Dördüncü bölümde ehemmiyetleri ve hukuki - içtimâî silsileleri izah edilen bu feodâl senyörlerin, devlete ait işleri bir karara bağlamak üzere yaptıkları büyük içtimâlar (*kurultay*) hakkında müellif, muasır kaynaklara dayanarak oldukça mühim mâlûmat vermektedir. Bizde yazılan bâzı eserlerde bu *kurultay*'ların demokratik bir müessese addedilmesi, hukuki ve tarihi kültürden mahrum birtakım yazarların -galibâ biraz da idolojik - bir fantezi'sinden ibarettir. Mâmâfi İakoubovski'nin bu husustaki izahatı çok eksik ve *hukuki - sosyolojik* bir izah olmaksızın ziyade bir tasvir mahiyetindedir. Bu, belki de, eserin *populaire* bir karaktere malik olmasından ileri geliyor. Hanlarla beylerin münasebetlerinden, ordu teşkilâtından, askerî, idarî, mali, vazifelerin kat'i sûrette ayrılmadığından, muhtelif *jurisdiction*'ların

mevcudiyetinden kısaca bahsederek, *bukavul*, *daruga*, *baskak* gibi büyük me'murların vazife ve salâhiyetlerini anlatan müellif, merkezi teşkilât, divanlar, vergi divanı, iltizam usûlü hakkında da pek kısa mâlûmat veriyor. Müellif, moğol devri kaynaklarını ve bilhassa - *bukavul* kelimesini izah ederken istifade ettiği - *Muhammed b. Hindûsâh*'ın Celayir'ler devrine ait, eserini, hattâ Timuriler devri kaynaklarını iyice tetkik etmiş olsaydı, bu hususlarda B é r é z i n e'in yanlışlıklarını düzeltecek ve eksiklerini tamamlayacak birçok kayıtlar bulabilirdi.

Bundan sonra, adli teşkilât'tan bahseden müellif, kaynaklarda buna dair ancak dağınık parçalar bulunduğunu söyleyerek, hanların islâmiyeti kabulünden evvel, *Yasa*'nın (yâni moğol hukuku'nun) tatbik edildiğini, fakat bu hususta elde hiçbir adli vesika bulunmadığını kaydediyor. *Yasa*'ya ait Makrizî'deki parçaların çok şüpheli ve ihtilâflı olduğunu söyleyen müellif, *Yasa*'nın bazı hususlarda hattâ İslâmiyette sonra da tatbik edildiğini, fakat bir kısım dâvâların kadılar tarafından halledildiğini anlatıyor. Bu hususta İbn Batûta'nın H'ârizm'de Kutluğ Timur'un yanındaki müşâhedelerine dayanarak, şer'i mes'elelerin kadı tarafından *Şer'iat* hükümlerine göre, diğerlerinin de *Yasa* hükümlerine göre yargucu tarafından halledildiğini söyledikten sonra, gerek kadıların gerek yargucuların büyük toprak ve emlâk sahibi olduklarını, adli ve mülki teşkilât ve salâhiyetler arasındaki tedâhüller'den dolayı adli makinenin *istiklâl*'inden bahsedilemeyeceğini kaydediyor. İakoubovski'nin, moğol hukuku hakkında şu son senelerde Çin'de, Amerika'da, Alamanya'da yapılan neşriyatdan habersiz kalmış olması, belki mâzûr görülebilir; lâkin moğol tarihi ile uğraşan bir müsteşrik sıfatıyla, *Yasa* hakkında Cüveynî'nin, Vassâf'ın, Reşidüddin'in, ermeni kronikcilerinin, v.s. verdikleri *mühim* ve oldukça mebzûl malzemeyi tamamıyla ihmâl ederek sadece Makrizî'yi zikretmesi, şaşılacak bir şeydir! Eğer müellifimiz bu mes'eleyi esaslı bir şekilde tetkik etmiş olsaydı, Altın Ordu'daki hukukî vaziyeti çok daha vâzih bir şekilde tesbite muvaffak olabilirdi. Mâmâfi, şu son senelerde *Cengiz Yasası* hakkında neşredilen monoğraflerin bile ne kadar sathî bir bilgi ile ve usûl bakımından ne kadar geri ve kifayetsiz bir tarzda yazıldığı düşünülürse, bu mevzû ile hiç uğraşmadığı anlaşılan müellifi mâzur görmemek insafsızlık olur. Bu hususta uzun zamandanberi hazırlamakta olduğumuz mo-

noğrafinin neşrini bekleyerek, şimdilik bu umumî tenkiyd ile iktifa edelim.

Müellifin, moğol devrindeki *büyük arâzî milkiyeti*'nin en bâriz karakteri olmak üzere gösterdiği *siyurgal* (veya *siyurgal*) sistemi hakkında verdiği mâlûmat da dikkate lâyıktır. Memleketin birçok yerlerinde tatbik edilen bu sistemin başlıca vasfı, siyurgalların *irsî* olması, ve belki de kâmil en veya kısmen *alınıp satılır* mahiyette bulunmasıdır. Moğol devletlerinde ve hususiyle Altın Ordu'da, hükümdar, üstünde yaşayan köylüleriyle beraber geniş toprakları *siyurgal* sûretiyle veriyor, ve sonra da bir *tarhanlık* yarlığı ile buradaki halkı her türlü vergiden muaf tutarak onları siyurgal sahibine bırakıyordu. Bize kadar gelen yarlıklar *tarhanlık* yarlıklarıdır; lâkin, tarihî kaynaklar, siyurgallar hakkında da bizi aydınlatmaktadır. Bu hususta yalnız bâzi muasır ermeni kroniklerinden istifade eden müellifin, moğol devletlerindeki *siyurgal sistemi* ve bunun daha evvelki ve daha sonraki türk devletlerinde mevcut mümasil sistemlerle münasebeti hakkında tam bir fikir sahibi olmadığı açıkça görülmektedir. Bundan sonra Moğollar'daki *baysa* (*payize*) hakkında verilen izahat ile, yine Moğollar'daki *incu* ıstılahı hakkında Barthold'den naklen verilen kısa mâlûmat, bu beşinci bâbı tamamlamaktadır. Mamâfi müellifimizin bu hususlarda ve bilhassa *incu* mes'elesi hakkında etraflı mâlûmat sahibi olmadığı anlaşılıyor. *Payize* hakkında Prof. Samoiloviç'in ve Abdullah oğlu Hasa'nın mekaleleri (*Türkiyat Mecmuası*, C.V.; mâmâfi bunlarda da moğol devrine ait islâm kaynakları'ndan tamamıyla istifade edilmemiştir) bu hususta müellifin verdiği mâlûmatı tamamlayabileceği gibi, *incu* hakkında da Prof. Barthold'un makalesine (*Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. I.) müracaat olunabilir. Yukarıki tenkiydlerimizden de anlaşılacağı gibi, müellifin bu *sigasî teşkilât* mes'elesi hakkında. şahsî araştırmalarına değil sadece keneisinden evvel yapılmış - kısmen çok kifayetsiz - tetkiklere dayandığı, ve bundan dolayı bu kısmın oldukça karışık, vuzusuz ve mantıklı bir tertipten mahrum olduğu açıkça görülmektedir.

Kitabın *altıncı bölüm*'ü, şehirlere'den bahsediyor (s. 135-147). Memleketimizde tarihle uğraşanlar arasında çok ters ve basit anlaşılmış - hattâ daha doğrusu, hiç anlaşılmamış - olan bu mes'ele hakkında İakobovskî'nin yaptığı hülâsa, doğrudan doğruya kendi ihtisas sâhasına ait olduğu için, eserin en mühim

parçalarından birini teşkil etmektedir. Altın Ordu halkının sayıca büyük bir kısmı göçebe veya yarı göçebe olmakla beraber, büyük ve mühim ticaret ve sanâyi şehirlerinin mevcudiyetini de yukarıda söylemiştik. Bunların ekserisi, moğol hâkimiyetinden evvel de mevcuttu; lâkin moğol devri, türlü âmiller te'siriyle, bunların inkişafına sebep oldu. *Kırım, Eski Saray* ve *Yeni Saray* gibi bâzı şehirler ise, bu hâkimiyet devrinde kuruldu. Bir taraftan islâm kaynakları, diğer taraftan kazıların neticeleri, bu şehirler -bilhassa *Yeni Saray*- hakkında bize geniş mâlûmat vermektedir. Muasır mısır müelliflerinin bu husustaki bâzı tavsiflerini nakleden müellif, kazılar neticesinin bu mâlûmatı te'yid ettiğini ve tamamladığını söylüyor. *Yeni Saray* hakkında evvelce muhtelif tetkikler de neşretmiş olan İakoubovsk'iye göre, bu şehir, en parlak devri olan XIV. asrın ilk yarısında, yüz bin'den fazla nüfusa malikti. Şehrin içtimai rejimle alâkalı olan topoğrafik tavsifinden ziyade, sanâyi ve ticaret hayatını anlatmağa çalışacağını söyleyen müellif, bu hususta zengin malzeme meydana çıkaran kazılara dayanmaktadır, Feodâl bir *şark şehri* olan dar sokaklı *Saray*'da, her esnafın ayrı bir mahallesi vardı. Muayyen günlerde, bu mahalleler büyük ve canlı bir *pazar* manzarası alıyordu. Silâhlar, ziraat âletleri, ev eşyası gibi çeşitli mâden işleri yapan büyük imalâthâneler vardı. Bâzısı hükümdar'a bâzısı büyük sermaye sahiplerine ait olan bu imalâthânelerin iç teşkilâtı hakkında, yazılı kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmiyor. Bozkırlarda otlayan türlü hayvan sürüleri sebebiyle *deri işleri* (saraçlık), kısmen imparatorluk memleketlerinden kısmen dış memleketlerden gelen yün ve pamuk sayesinde de *dokomacılık* inkişaf etmişti. Elde edilen örnekler, çanak çömlekçiliğin, çiniciliğin oldukça ileri bir safhaya girmiş olduğunu isbat ediyor. Muayyen günlerde kurulan geniş *pazarlar*, civar mintakalardan ve uzak memleketlerden birçok insanı, zengin tacirleri buraya çekiyor, büyük bir alım satım faaliyeti oluyordu. Bozkırlardan ve köylerden hubûbat, et, yağ, peynir, bal, balmumu, deri getirip satan halk, mukabilinde yerli sanâyi mahsûlleri alıyordu. Çağdaş seyyahların ifadeleri, *Saray*'da muhtelif avrupa ve asya memleketlerinden gelen zengin tacirlerin pek çok olduğunu te'yid ediyor.

Saray şehrinin en mühim zümresini *esnaf* teşkil etmektedir. Bunlar, diğer islâm - şark memleketlerinde olduğu gibi, mensub oldukları şûbelere göre teşkilâtlanmıştır, ve o sıralarda

Garb'da mevcut *korporasyon*'lara benzerler. Bu mes'ele hakkında Gordlevski ve Gavrilov'un tetkiklerine dayanan müellif, XIV. asırda *Anadolu, İran, Orta Asya* sâhalarında gördüğümüz Ahiler'den bahsetmekte ve bunların yalnız korporatif değil siyasi mahiyette teşekküller olup feodâl suiistimâllere karşı bir müdafaa vasıtası şeklini aldığını söyleyerek XIII - XIV. asırlar şehir hayatında büyük bir rôlleri olduğunu belirtmektedir. Bunların Altın Ordu sâhasında mevcudiyetleri hakkında ise, yalnız İbn Batûta'nın şehadetine malikiz. Bu mühim mes'ele hakkında, iptida *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* adlı kitabımda verdiğim tafsilâttan sonra bilhassa *Alaman-ya*'da yapılan muhtelif tetkiklerden müellifin tamamıyla habersiz kalması, cidden şaşılacak bir şeydir! Hâlbuki bütün bu neşriyatın bu mühim mes'eleyi layıkıyla aydınlatamadığını, bu mevzû üzerinde yirmi yıla yakın süren uzun ve zahmetli çalışmalardan sonra, açıkça söylemiş ve araştırmalarımın neticelerini en umumî bir tarzda tesbit etmişdim (1934 de Paris'de basılan *Les Origine de l'empire ottoman* adlı kitabımda. İakobovski bu eseri de görmemiştir). Bütün bu neşriyatı bilmeyerek mâlûmatı çok sathî bir iki rusca mekaleye munhasır kalan müellifin, bu mühim mes'ele hakkında çok sathî ve yanlış fikirler yürütmesi pek tabiidir. Yeni kurulan şehirlerde muhtelif şûbelere mensup esnafın daha ilk yıllarda birdenbire bu kadar çoğalmasını, müellif, doğru olarak, ortaçağ devletlerinde tâkiyb edilen *cebrî iskân* (eski osmanlı idare ıstılahında: *sürgün*) usûlüne isnad etmektedir. Bundan sonra, XIII-XIV. asır moğol devletlerinde büyük bir ehemmiyetleri olan ticaret adamları'ndan ve ticaret usûllerinden kısaca bahsedilerek, muasır kaynaklarda daima zikredilen *ortak* kelimesi hakkında mâlûmat veriliyor; ve *daruga*'ların, *baskak*'ların, sefirlerin ekseriya bu iş adamları arasından seçildiği ve ihtiyaç halinde onlardan borç bile alındığı söylendikten sonra, Altın Ordu ihracat malları arasında *atlar*'ın da büyük bir ehemmiyeti olduğu kaydedilerek bahis sona erdiriliyor. Bu ticaret mes'elesi, ticarî muamelelerin tarzı, *ortak* kelimesinin izahı, açıkça söyleyelim ki, çok sathî, müphem ve kısmen hatâlıdır! Müellif bu devir kaynaklarını layıkıyla tetkik etmiş olsaydı, bundan başka, Moğollar'dan evvelki ve sonra ki devirlerde islâm ticaretinin mahiyeti hakkında sağlam bir bilgiye malik bulunsaydı, bu mevzûu muvaffakiyetle yazabilirdi. Hâlbuki bu mes'eleler üzerinde şahsî araştırmalarda bulunmadığı

açıkça görülen İ a k o u b o v s k i, bu mevzûa ait, mahdut olsa bile ihmâl edilmemesi lâzımgelen birtakım garb tetkiklerinden de tamamıyla h a b e r s i z kalmıştır. Ticaret ve tacirler mes'elesinin, diğer birtakım mes'eleler gibi, kitabın muhtelif baplarında da ğ ı n ı k ve tertipsiz bir hâlde bulunması da, tenkiydlerimizde haklı olduğumuzu isbat eden diğer bir delildir.

Altın Ordu medeniyeti unvanını taşıyan *yedinci* ve sonuncu bölüm (s. 148 - 162), ismiyle birçok şeyler vâdettiği halde, bunların pek azını veriyor. Moğollar'ın askerî ve siyasi bakımlardan ileri, lâkin kültür bakımından-Türlere, Çinlilere, İranlılara nisbetle - geri bir göçebe millet olduğu mukaddimesiyle başlayan müellif, bunların iptidaî dinleri, ateşle temizleme merasimi, ölüm âdetleri, insan kurbanı gibi mes'eleler hakkında çağdaş müverrih ve seyyahların tavsiflerini sıralıyor. V e s s i e l o v s k i ve Barthold'un iki makalesinden başka bu husustaki tetkiklerin hiçbirinden istifade etmeyen müellif, bundan sonra, islâmiyet'in Moğollar arasında ve bilhassa Altın Ordu'da yayılışı hakkında çok kifayetsiz mâlûmat vererek, bu yeni dinin daha ziyade şehirlerde ve büyük göçebe feodâller arasında yerleştiğini, köylülerin ve göçebelerin uzun müddet buna yabancısı kaldıklarını iddia ediyor. Anlaşıyor ki müellif, ne Moğollar'ın iptidaî dinleri hakkında, ne de islâm dininin yayılışı hakkında etraflı bilgilere sahip değildir; ve yalnız kaynaklar'dan değil, bunlara ait pek mahdut tetkiklerden bile h a b e r s i z'dir. Bu hususta evvelki bölümlerde karmakarışık verilen mâlûmat da bunu te'yid ediyor. Göçebelerin mâddî medeniyetleri, çadırları, elbiseleri, kadın başlıkları hakkındaki birkaç ehemmiyetsiz sahifeden sonra, şehir medeniyetinin muhtelif tipleri-meselâ *Hwârizm*'de, *Kırım*'da, aşağı *Volga* havzasında -, *Hwârizm*'in bu husustaki büyük rolü, mimârî ve tezyini san'atler sâhasında dıştan gelen te'sirler, *Mısır*'ın rolü, umumî ve hattâ biraz da müphem bir tarzda anlatılıyor; en son sahifede de Altın Ordu *edebî dilin*'nin teşekkülünde yine *Hwârizm*'in büyük rolünden, Kıpçak ve Türkmen unsurlarının te'sirinden bahsolunuyor. Pek yakında uzun bir tetkikimize mevzû teşkil edecek olan bu Altın Ordu dil ve edebiyatı hakkında şimdilik birşey söyleyecek değiliz. Yalnız burada İ a k o u b o v s k i'nin verdiği mühim lâkin vuzuhsuz bir haberi kayd ile iktifa edelim: Bu habere göre 1931 de, *Volga*'nın sol kıyısında *Podgornoye* köyünde yapılan bir kazı esnasında, içinde

muhtelif eşyayı ihtiva eden bir tatar mezarı bulunmuş; bu eřya arasında ađaç kabuğuna uygur harfleriyle yazılmış bir eser meydana çıkmış; şimdi *Ermitage* müzesinde bulunana bu eserin halli için bāzı mütehasıslar çalışmakta imişler. Uygur harfleriyle «moğolca ve bir türk lehçesinde (?)» yazıldığı kaydedilen bu eser, acaba hem moğolca hem de türkçe karışık bir eser yahut lūgat midir? Bu hususta hiçbir sarāhat yoktur. Yalnız, bünun XIII. asra ait olduğu iddia ediliyor. Eser üzerinde çalışan mütehasıslar buna ait birşey neşir edinceye kadar, bu eserin mahiyeti, yazık ki, mehūl kalacaktır. Umumiyetle çok zayıf ve insicamsız olan bu bahiste, galiba fransızcaya eviren mütercimim dikkatsizliğinden olacak, iki kūük hatā vardır ki onları kaydetmeden geçmeyelim: (s. 153, satır 5) deki *Kemal Karşı*, *Cemāl-i-Karşı*'dir; (s. 158) deki *Kounya Urge* de *Köhne Urge*, yāni *Eski Urge* olacaktır.

Kitabın, Altın Ordu - Rusya münasebetlerine dair Prof. Grékov tarafından yazılan ikinci kısmı (s. 163 - 251), yedi bölüme ayrılmıştır: Tatar fethi sırasında Rusya (s. 165 - 190); Tatarlarla ilk karşılaşma: Kalka harbi (s. 190 - 196); Batu'nun 1236 - 1238 seferi (196 - 204); Cenubi Rusya'da Batu'nun ikinci 1239 - 1240 seferi (s. 204 - 208); Rusya ve Altın Ordu (s. 208 - 225); XIV. asırda Altın Ordu'nun Rusya ile siyasi münasebetleri (s. 225 - 240); netice: Rusya tarihinde Tatarlar'ın rolü hakkında başlıca dūřünceler (s. 240 - 251). Bu ikinci kısmın ilk sahifesine Puřkai'nin: İspanya'yı fetheden «müslümanlarla Tatarlar arasında hiçbir müşterek cihet yoktur; onlar Rusya'yı fethettiler, fakat ona ne *cebr*'i ne de *Aristo*'yu öğretiler,, cümlesini alan müellif, bu mes'eledeki dūřüncesini baştan göstermiş oluyor. Mevzūumuzu doğrudan doğruya alākalandırmadıđı için bu kısmın basit bir hūlāsasını bile vermeğe lūzum görmiyoruz. Yalnız *Boltine*, *Karamzine*, *Polevoy*, *Solovief*, *Kostomarov*, *Bostoujev-Roumine*, *Klouřevski*, *Platonov*, *Serguiéevi*, *Rojkov*, *Pokrovski*, *Hrouchevski* gibi XVIII. - XX. asır rus tarihçilerinin bu husustaki fikirlerini hūlāsa eden son bölümün bilhassa dikkate lāyık olduğunu söyleyebiliriz; māmāfi, müellif, Altın Ordu - Rus münasebetlerini daha ziyade siyasi bakımdan tetkik etmiş, medenî te'sirler mes'elesine bir sahife içinde ancak *temas* ederek, bu müşkül problemin *halledilemediğini* ve bunun bu kitab erevesi içine giremeyeceğini söylemekle iktifa eylemiştir. Hālbuki bizim fikrimize göre Altın Ordu - Rus münase-

betlerinin medeniyet tarihi bakımından en mühim cephesi, bu medeni münasebetler ve te'sirler mes'elesidir.

İakobovski'nin monoğrafisi hakkındaki bu uzun tahlil ve tenkiylerden sonra, eserin mahiyet ve kıymeti hakkında şu mülâhazalarda bulunabiliriz: Müellif birtakım izahlarında, *tarihî materyalizm* esaslarına sadık kalmak mecbûriyetiyle, ekseriya umumî ve müphem kalmış olmakla beraber, umumî manzarası bakımından, canlandırdığı tarihi levha fazla fantezist değildir. Mevzûlariyle alâkalı birçok mes'eleler hakkında islâm kaynaklarından lâyıkıyla istifade etmediği, şahsî araştırmalarda bulunmadığı, hattâ onlara dair yapılan birtakım tetkiklerden bile habersiz kaldığı derhâl göze çarpıyor. İşte bundan dolayı, eserin umumî plânı kâfi derecede *mantikî* ve *sistematik* olamamış, birçok tedâhüller vücutta gelmiş, hazırlanan kadronun bâzı cihazları boş kalmış, *terkibî izahlar* yerine eski kronikler ve seyahatnâmelerden alınan *tavsifî parçalar*'a lüzumundan fazla yer verilmiştir. Eserin biraz acele yazıldığı, plândaki bozukluktan ve tedâhüllerden, birtakım lüzumsuz tekerrürlerden kolayca anlaşılıyor. Dil ve edebiyat mes'elelerine, İslâm ilimlerinin ve edebiyatlarının te'sirine, halk destanlarına kitabın kadrosunda yer verilmemesi, Altın Ordu'da mânevî medeniyetin ve halk psikolojisinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır ki, böyle bir monografi için bunun ne büyük bir noksan olduğu meydandadır. Fakat bütün bu gibi kusurlarına, yanlışlıklarına, metodolojik bakımdan kâfi derecede kuvvetli olmamasına rağmen, Hammer'den sonra yapılan ilk tecrübe olarak bu eseri memnuniyetle ve takdirle karşılamak vazifemizdir. Türk tarihinin diğer şubeleri gibi Altın Ordu tarihi hakkında da sağlam tahlilî çalışmaların pek mahdut olduğu bir sırada, mevzûunu, meselâ Barthold gibi tenkiydi bir zekâyâ ve ilk elden edinilmiş geniş bilgilere sahip büyük tarihçiler tarzında kavrayamayacağı tabii olan İakobovski'nin bu *terkib tecrübesi*, her hâlde, büsbütün muvaffakiyetsiz bir mahsûl sayılamaz. Şimdilik, büyük bir ilmi ihtiyacı oldukça muvaffakiyetle karşılayan müelliflere ve bilhassa Prof. *Iakonovski*'ye teşekkür, borcumuzdur.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

<i>ŞENYÜREK, Dr. M. S.</i>	- Anadolu Bakır çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik titkiki	219
» » » »	- A. Craniological study of the Copper age and Hittite populatios of Anatolia	237
<i>KANSU, Dr. Ş. A. ve ÖZGÜÇ, TAHSİN</i>	- Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Enstitüsünde muhafaza edilmekte bulunan bazı prehistorik arkeoloji eşyası	255
<i>DOLUNAY, NECATİ</i>	- Türk Tarih Kurumu adına yapılan Çankırıkapı Hafriyatı	261
<i>TURAN, OSMAN</i>	- Cingiz adı hakkında	267
<i>UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI</i>	- Gazi Orhan Bey Vakfiyesi	277
» » » »	- Buyruldu	289
<i>KÖPRÜLÜ, Dr. M. FUAD</i>	- Ortazaman Türk-İslâm feodalizmi	319
» » » »	- Le feodalisme Türç - Musulman au Moyen-Age	335
<i>BAYKAL, Dr. B. SITKI</i>	- 93 Harbi esnasında muhteelif tavassut ve sulh sayia ve teşebbüsleri	351
<i>KÖPRÜLÜ, Dr. M. FUAD</i>	- Altın orduya ait yeni araştırmalar	397

LEVHALAR

<i>LXX - LXXIV</i>	- Bakır çağı ve Eti kafaları makalesine ait resimler
<i>LXXV - LXXVI</i>	- Bazı prehistorik Arkeoloji eşyası makalesine ait resimler
<i>LXXVII - LXXXV</i>	- Çankırıkapı hafriyatına ait resimler
<i>LXXXVI - LXXXVII</i>	- Orhan Bey Vakfiyesi
<i>LXXXVIII - CVII</i>	- Buyruldu makalesine ait vesikalar

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : V

No. 19

Juillet 1941

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5